

YAKIN ÇAĞ

OSMANLI TARİHİ

ARAŞTIRMALARI-2

EDİTÖRLER
AYŞE ERKMEN
MUSTAFA ASLAN

EĞİTİM
yayınevi

YAKIN ÇAĞ OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARI-2

Editörler: Ayşe Erkmen, Mustafa Aslan

Yayınevi Grubu Genel Başkanı: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Kübra Konca Nam

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Tasarım Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 76780

E-ISBN: 978-625-385-520-8

1. Baskı, Aralık 2025

Kütüphane Kimlik Kartı

YAKIN ÇAĞ OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARI-2

Editörler: Ayşe Erkmen, Mustafa Aslan

V+190 s., 160x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-385-520-8

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mechanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

yayınevi

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah. Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Egitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
bilgi@kitapmatik.com.tr

EĞİTİM YAYINEVİ
GRUBU

EĞİTİM
yayınevi

SALON
yayınevi

Kitapmatik
yayınevi

kitapmatik
merkezi mağaza

EĞİTİM
kitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
------------	----

BEYANNAMELERLE KURULAN KİMLİK: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNDE İNGİLİZ PROPAGANDASININ ETKİSİ	1
--	---

Musa Demir

SİVRİSİNEKLERİN GÖLGESİNDE BİR SALGIN: 19. YÜZYILDA SARI HUMMA İLE MÜCADELE	37
--	----

Menekşe Yıldız Uslu

19. YÜZYIL ORTODOKS KARAMANLI KİMLİĞİ VE KARAMANLICA ÇEVİRİ HAREKETİ	61
---	----

Orhun Burak Sözen

HACI ALİ AĞA'NIN MUHALLEFÂTI ÜZERİNDEN OSMANLI TAŞRASINDA SERVET, MÜSADERE VE İKTİDAR.....	82
---	----

Mustafa Aslan

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN FİKRİ VE KİŞİSEL GELİŞİMİNDE AİLE, ÖĞRETMEN VE EĞİTİM FAKTÖRLERİ	112
---	-----

Ayşe Erkmen, Özlem Muraz Budak

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ORTA DOĞU POLİTİKALARI VE AZERBAYCAN	133
---	-----

Metanet Şahalyeva

1892-1902 YILLARI ARASINDA ASKERÎ RÜŞDİYELER.....	142
---	-----

Songül Yılmaz Derin

ÖNSÖZ

Tarih, insan topluluklarının geçmişte gerçekleştirdiği eylemleri, bu eylemlerin oluşum süreçlerini, arka planındaki nedenleri ve ortaya çıkardığı sonuçları analiz ederek bugünü anlamamıza ve geleceğe dair sağlıklı çıkarımlar yapmamıza imkân tanıyan temel bir disiplindir. Bu yönüyle tarih çalışmaları yalnızca olayların kronolojik aktarımı değil; aynı zamanda zihinsel gelişime, toplumsal bilincin derinleşmesine ve kültürel mirasın korunmasına katkı sunan entelektüel bir faaliyettir. Özellikle Osmanlı Devleti gibi çok katmanlı, çok kültürlü ve geniş coğrafyalara hükmetmiş bir siyasi yapının incelenmesi hem bölgesel hem de küresel tarihin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yakın Çağ dönemi, modern dünyanın şekillenmesinde belirleyici rol oynayan dönüşümlerin yaşandığı bir zaman dilimini kapsamaktadır. Milliyetçilik ideolojilerinin yükselişi, merkeziyetçi reform çabaları, eğitim kurumlarındaki yeniden yapılanma, salgın hastalıklarla mücadele, taşra yönetimindeki dönüşümler ve uluslararası güç dengelerinin değişimi bu dönemin karakteristiğini oluşturan temel unsurlardandır. Bu karmaşık süreçlerin çok boyutlu bir bakış açısıyla ele alınması, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan tarihsel sürekliliğin doğru kavranmasını mümkün kılacaktır.

Kitapta yer alan çalışmalar; Arap milliyetçiliğinde İngiliz propagandasının etkisini kimlik inşası bağlamında ele alan analizden başlayarak, 19. yüzyılda sarı humma salgınıyla yürütülen mücadeleye, Ortodoks Karamanlı kimliği ve Karamanlıca çeviri hareketinin incelenmesine ve 18. yüzyıl Osmanlı taşrasında servet birikimi, müsadere uygulamaları ile taşra iktidarı ilişkilerinin bir muhallefât defteri üzerinden değerlendirilmesine kadar uzanan geniş bir yelpazede Osmanlı toplumunun sosyal, kültürel ve siyasal yapısını ayrıntılı biçimde irdelemektedir.

Bu bağlamda ayrıca, Mustafa Kemal Atatürk'ün fikrî ve kişisel gelişiminde aile, öğretmen ve eğitim faktörlerinin rolü tartışılmakta; Osmanlı'nın Orta Doğu politikası ile Azerbaycan özelindeki ilişkileri imparatorluğun dış politika vizyonu çerçevesinde

değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, 1892–1902 yılları arasındaki askerî rüşdiyelerin eğitim sistemi içindeki yerini inceleyen çalışma, Osmanlı modernleşme sürecinin kurumsal yönlerine ışık tutmaktadır.

Bu çalışmalar, Osmanlı Yakın Çağ tarihinin yalnızca merkezî siyasi olaylarla değil, aynı zamanda taşra hayatı, toplumsal dönüşüm, kültürel etkileşim ve bireysel aktörler üzerinden de okunabileceğini göstermektedir. Böylece eser, hem Osmanlı tarih yazımına katkı sağlamayı hem de okuyucunun döneme ilişkin daha derinlikli bir kavrayış geliştirmesini hedeflemektedir.

Bu düşünceyle hazırlanan kitapta, alanlarında uzman araştırmacıların özgün çalışmaları bir araya getirilmiş ve Osmanlı Yakın Çağına ilişkin yeni tartışma alanları açılması amaçlanmıştır. Kitabın oluşum sürecinde davetimizi kabul ederek bölüm yazılarıyla katkı sunan tüm yazarlarımıza, hakemlik görevini üstlenen kıymetli meslektaşlarımıza ve yayın sürecinde emeği geçen yayın ekibine editör olarak teşekkürlerimizi sunarız. Bu eserin Osmanlı tarihi çalışmalarına ve akademik literatüre mütevazı da olsa kalıcı bir katkı sağlamasını temenni ederiz.

Doç. Dr. Ayşe ERKMEN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ASLAN
Aralık, 2025

BEYANNAMELERLE KURULAN KİMLİK: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNDE İNGİLİZ PROPAGANDASININ ETKİSİ

Musa Demir *

GİRİŞ

Latince neşretmek, yaymak anlamına gelen propaganda (Ziyaoğlu, 1963: 21), günümüzde pek çok alanda farklı amaçlarla kullanılmıştır. Propaganda, tarihsel süreç içerisinde çeşitli dönem ve toplumlar tarafından farklı şekillerde kullanılmıştır (Öymen, 2014:112). Psikolojik savaşın önemli araçlarından biri olan propagandanın kökeni, insanlığın toplumsal yaşam sürmeye başladığı dönemlere kadar uzanmaktadır. İnsanlar ve toplumlar üzerinde etki oluşturmayı, kimi zaman ise onları yönlendirmeyi amaçlayan propaganda, farklı adlar altında tarih boyunca varlık göstermiştir. M.Ö. 5. yüzyılda Sun Tzu, Savaş Sanatı adlı eserinde propagandanın önemini vurgulayarak düşmanı yenmenin, onun kaynaklarını tanıyıp aleyhine kullanmakla mümkün olduğunu belirtmiştir (Tzu, çev. 1991: 37). Toplumların gelişimiyle birlikte propaganda hem etkisini artırmış hem de kapsamını genişletmiştir. Platon'un Devlet adlı eserinde, gençlerin denetimli bir şekilde eğitilmesi ve anlatıların özenle seçilmesi gerektiğini ifade ederek propagandanın toplumsal düzenin korunmasındaki rolünü vurgulanmıştır (Platon, 2007: 286-337). Propaganda, teokratik ve monarşik yönetimlerde kitlelerin kontrolünde etkili bir araç olmuştur. Liderin hitabet gücüyle birleştiğinde iktidarın pekiştirilmesini ve toplumun istenen yönde yönlendirilmesini sağlamıştır (Haldun, 2017: 62).

Propagandanın günümüzdeki anlamına yakın bir biçimde toplumsal hayatta yer edinmesi 17. yüzyıla dayanmaktadır. Martin Luther önderliğinde başlayan Protestanlık hareketinin Avrupa'da hızla yayılması üzerine Papa XV. Gregorius, 1622'de kardinaller meclisini toplayarak Katolik birliğini korumak amacıyla kurumsal bir yapı oluşturmuştur. Sacra Congregatio de Propaganda Fide adıyla kurulan bu teşkilat, Katolik inanç ve doktrinlerini yaymak ve muhafaza etmekle görevlendirilmiştir. Bu

* Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Kara Astsubay Meslek Yüksek Okulu, Balıkesir, musademir.gop@gmail.com, ORCID: orcid.org/0009-0007-6609-3237.

sayede propaganda hem kavramsal hem de kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Bu gelişme, propagandanın kamuoyu üzerinde etkili bir kontrol aracı haline gelmesinin ve kamuoyu yönlendirme araçlarının giderek yaygınlaşmasının önünü açmıştır (Terence, 1980: 558).

Napolyon Bonapart, propagandanın halk üzerindeki etkisini erken kavrayan liderlerden birisidir. Ona göre iktidarın korunması, yalnızca doğru olanı yapmakla değil, aynı zamanda kitleleri buna ikna etmekle mümkündür. Bu nedenle propaganda, kamuoyunun desteğini sağlamak için en etkili araç olmuştur (Domenach, 1969: 5). 19. yüzyılda propaganda geniş bir etki alanına ulaşmış, farklı kavram ve tanımlarla açıklanmıştır. Bu dönemde dinî içeriğinden sıyrılarak siyasal ve toplumsal bir nitelik kazanmıştır. Bir doktrini yaymak, kitleleri etkilemek ve kontrol altına almak amacıyla yürütülen faaliyetler bütünü olarak tanımlanmıştır (Pehlivanlı, 1991: 27). Propaganda resmi bir nitelik kazandıktan sonra devletin din, eğitim, siyaset, ekonomi ve kültürel alanlarda kullandığı bir araç hâline gelmiştir. Kitleleri etkilemek, yönlendirmek ve belirli fikirleri benimsetmek için uygulanmıştır (Avşar, 2004: 20).

19. yüzyıla gelindiğinde sanayileşme ve kente göç, yeni sosyal ve siyasal örgütlenmelere yol açmıştır. İletişim araçlarının gelişmesi, fikirlerin hızlı yayılmasını sağlayarak yönetici elit ile halk arasındaki ilişkiyi yeniden dönüştürmüştür. Bu dönemde, demokratik yaşamın yükselmesiyle propaganda hem yönetenler hem de yönetilenler için etkin bir araç haline gelmiştir (Thornsan, 1950: 42). Bu çerçevede, modern propaganda anlayışının temelleri 19. yüzyılda atılmış ve birey ya da toplumların tutum ve davranışlarını şekillendirme ve kontrol etme amacıyla yapılan her türlü çaba olarak literatüre girmiştir (Terence, 1980: 275). Avrupa'daki toplumsal dönüşümler, propagandanın hem içeriğini hem de etkisini derinleştirmiştir. Sınıfsal yapıları harekete geçirme potansiyeli nedeniyle propaganda, zaman zaman aldatıcı bilgi yaymak ve etik dışı yöntemler kullanmakla eleştirilmiştir (Bryce, 1921: 505). Bununla birlikte kavram, araştırmacıların ilgisini çekmiş ve kitleler üzerindeki etkisi, toplumun düzenlenmesinde oynadığı rol ile değerlendirilmeye başlanmıştır. Propaganda, bazen toplumla ilişkileri şekillendiren sürekli bir çaba olarak (Bernays, 2023: 54), bazen de bireylerin bilinç ve bilinçaltı duygularını kontrol aracı olarak tanımlanmıştır (Domenach, 1969: 72). Bu bağlamda bireyin kontrolü, toplumun genelini etkileme gücü olarak algılanmıştır (McClung, 1945: 127). Siyasi gelişmelerin bireylerin

toplumsal yaşamda aktif rol almasını sağladığı 19. yüzyılda, propaganda birey ve grupları yönlendiren psikolojik bir araç hâline gelmiştir. Bu durum demokratik yapılar içinde kitlesel propaganda döneminin temelini oluşturmuştur (Jacques, 1965: 232).

Propagandanın günümüze yakın modern biçimini kazanması Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ile mümkün olmuştur. Savaş döneminde birey ve toplumlar çeşitli araçlarla yönlendirilmiş ve kontrol altına alınmıştır (Lasswell, 1927: 624). Propaganda, “ilgi çekici enformasyon”, “büyülü yalanlar” ve “kâğıttan kurşunlar” gibi ifadelerle psikolojik savaşın vazgeçilmez bir aracı haline gelmiştir (Wreford, 1923: 517; Güçer, 2024: 27). Almanya ve İngiltere arasında yoğunlaşan propaganda mücadelesinde İngiltere’nin üstünlüğü savaşın gidişatını etkilemiştir. Alman Generali Ludendorff, İngiliz propagandasının etkisini “bugün kelimeler savaşılmaktadır; etkili kelimeler savaşın kaderini değiştirirken, yanlış kelimeler kaybettiriyor” sözleriyle ifade etmiştir (Ludendorf, 1919: 361). Bir başka Alman kurmay Hindenburg ise İngiliz propagandasının askerler üzerindeki moral bozucu etkisine dikkat çekmiştir (Hindenburg, 1921: 182).

Bu çalışmada, özellikle Birinci Dünya Savaşı döneminde İngiliz propagandasının Arap milliyetçiliği üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Bu bağlamda propaganda kavramının tarihsel gelişimi, İngiltere’nin Wellington House ve Arap Bureau üzerinden yürüttüğü propaganda faaliyetleri, Arap milliyetçiliğinin fikrî ve siyasi dönüşümü ve Şerif Hüseyin önderliğindeki isyanın arka planı ele alınmaktadır. Çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri ile Ortadoğu’nun siyasi yapısının şekillenmesinde ve Arap milliyetçiliğinin yönlendirilmesinde önemli bir işlev üstlenen, Arab Bureau tarafından yayımlanan Arab Bulletin sayıları başlıca kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Bu temel kaynaklara ek olarak Toynbee, Bryce, Antonius, Hourani ve Kayalı gibi araştırmacıların eserleri ile dönemin propaganda raporları ve hatıratları da kullanılarak, çalışmanın tarihsel ve kuramsal çerçevesi güçlendirilmiş ve analiz bütüncül bir yapıya kavuşturulmuştur.

İNGİLTERE VE PROPAGANDANIN SAVAŞ SANATI HALİNE GELMESİ

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında propaganda, savaş stratejilerinin temel bir aracı haline gelmiştir. Gazete, broşür, beyanname

ve ilan gibi araçlarla yürütülen faaliyetler, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda moral ve üstünlük sağlama üzerinde belirleyici olmuştur. (Sarısaman, 1999: 1-13). Almanya ile İngiltere arasında başlayan propaganda mücadelesi, İngiltere'nin üstünlüğüyle sonuçlanarak savaşın seyrinde belirleyici bir rol oynamıştır. Almanlar, savaşa girişlerini meşrulaştırmak adına propaganda yürütürken, İngilizler Alman saldırganlığının vahşetini ön plana çıkaran içeriklerle karşı propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Kaşiyuğun ve Çolak, 2014: 163-165).

İngiltere'nin ada ülkesi olması, kıta Avrupası'nda yaygın olan feodal yapının zayıflığı ve erken sanayileşme gibi etkenler, ülkenin politik ve ekonomik gücünü artırarak denizaşırı bir imparatorluk kurmasına ve rakiplerini geride bırakmasına olanak sağlamıştır (Avşar, 2004: 26). İngiltere, sömürgelerini korumak ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla çeşitli askeri ve stratejik faaliyetler yürütmüştür. Bu bağlamda, yürütülen propaganda faaliyetleri iki dönem halinde incelenebilir. İlk dönem, 1914 yılına kadar olan süreci kapsamaktadır ve bu dönemdeki propaganda faaliyetleri büyük oranda ekonomik temellidir. Royal Colonial Institute aracılığıyla bilim, kültür, sanat, dil, din, müzecilik ve seyahat acentacılığı gibi farklı alanlarda etkinlikler yürütülmüştür. Benzer şekilde, Asya bölgesinde bu tür faaliyetleri koordine etmek üzere Royal Asiatic Society kurulmuştur (Avşar, 2004: 25).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İngiltere'nin propaganda faaliyetleri önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümün başlıca sebebi, Almanya'nın yayılmacı politikalarıdır. Savaş öncesinde daha çok sosyal ve ekonomik temellere dayanan İngiliz propagandası, Almanya'nın saldırgan yaklaşımı karşısında içerik ve biçim açısından değişmiştir. Böylece hem propaganda faaliyetlerinin etki alanı genişlemiş hem de kavramın kendisi yeni anlamlar kazanmıştır (Berkes, 1942: 66). 1914 yılına kadar merkezî yönetim altında faaliyet gösteren bir propaganda kurumu hiçbir devlette mevcut değildi. Bu durum, İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak kurduğu War Propaganda Bureau (Savaş Propaganda Bürosu), diğer adıyla Wellington House ile değişmiştir (Mccarthy, 2002: 469-472). 1914 yılında kurulan bu kurum, ilk yıl içinde 17 farklı dilde milyonlarca sayfa kitap, broşür ve beyanname üretmiştir. 1916 yılına gelindiğinde ise bu materyallerin toplam sayısı yedi milyonu aşmıştır (Mccarthy, 1999: 133).

Wellington House, Almanya'nın savaş propagandasına karşı kurulmasına rağmen kısa sürede etkisini genişletmiş ve ABD'nin desteğini sağlamak amacıyla birçok Amerikan gazetesiyle iş birliği yaparak Almanya karşıtı propaganda yürütmüştür. Kanada kökenli gazeteci Sir Gilbert Parker, İngiltere'den temin edilen materyalleri yüzlerce Amerikan gazetesine ulaştırmıştır. (Avşar, 2004: 39). İngiliz propagandasının Osmanlı Devleti'ne yönelik temel iddiası, Türklerin baskıcı ve zulüm odaklı yönetim sürdüğü yönündeydi. Bu algı öncelikle müttefikler, ardından tarafsız devletler ve Osmanlı Devleti içerisindeki farklı etnik gruplara kabul ettirilmeye çalışılmıştır. İngiliz başbakan Lloyd George propaganda birimine özellikle Türklere odaklanma talimatı vermiştir. Wellington House, bu amaçla dergi, makale, broşür, beyanname ve kitaplar üretmiştir. (Sanders, 1975: 122).

Wellington House tarafından hazırlanan propaganda içerikleri, cephe ve gerisinde çeşitli konu başlıklarına göre dağıtılmıştır. İngiltere, savaş öncesi deneyimlerinden yararlanarak dini, siyasi, etnik, mezhepsel ve ekonomik ayrışmaları kışkırtmıştır. Osmanlı topraklarında; Filistin, Irak, Musul, Suriye ve Doğu Anadolu gibi bölgelerde nüfuz sağlamaya çalışmıştır. Bu kapsamda Yahudi devleti kurma, manda yönetimleri tesis etme ve bölgesel güç dengelerini etkileme hedefleri doğrultusunda kapsamlı propaganda faaliyetleri yürütülmüştür. (Köni, 1980: 287).

Wellington House bünyesinde görev yapan tanınmış yazarlardan A. J. Toynbee, Türkler ve Almanlar aleyhinde kaleme aldığı eserlerle geniş etki uyandırmıştır. Özellikle, Almanların Belçikalılara yönelik vahşi uygulamalarını iddia eden ve sözde belgelere dayanan çalışmaları dikkat çekmiştir (Toynbee, 1917a: 23-46). Yine aynı yazarın Türkler hakkında kaleme almış olduğu *Armenian Atrocities, the Murder of a Nation* adlı eserinde Ermeniler lehine yalan belgelerle bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır (Toynbee, 1915: 39-56). İngiliz propagandasının Türkler ve Almanlar karşısında etkili olmasında Toynbee ile birlikte rol oynayan isimlerden birisi de Viscount Bryce'dir. Toynbee'nin Türk ve Alman karşıtı eserlerinin birçoğunda uygulanan yöntemlere (Toynbee, 1917b: 8-9) Bryce'nin Osmanlı'daki azınlıklar; özellikle Ermeniler üzerine yazdığı eserler İngiliz propagandasının bir uzantısıdır. Sözde orijinal belgelere dayanan bu eserlerin birçoğu esasen propaganda niteliği taşımaktadır (Bryce, 1916: 1-22). İngiliz propagandası, Osmanlı içindeki etnik gruplar ile birlikte Arap toplulukları hedef alarak isyanları teşvik etmiş; bu

müdahaleler savaşın gidişatını etkileyerek modern Ortadoğu'nun şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır.

Arap Milliyetçiliğinin İlk Safhası: Edebî ve Kültürel Uyanış

Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasındaki hâkimiyeti 16. yüzyıla dayanmakta olup bölgenin bir bütün olarak kontrolü zaman içerisinde gelişmiştir. Yaklaşık dört yüz yıllık Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Arap coğrafyası siyasi bir bütünlükten yoksundu (Sharabi, 1966: 5-8). Osmanlı egemenliği ile Arap coğrafyası eyalet sistemi ile yönetilmiş ve zaman içerisinde bazı değişikliklerle 19. yüzyıla kadar devam etmiştir (Hourani, 1970: 31-32). Arap coğrafyası 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Batılı devletlerin bölgede artan faaliyetlerinden dolayı bir dizi hareketlenmelere sebep olmuştur. Bölgede yaşayan özellikle gayrimüslim ahali üzerinde kurmak istedikleri hegemonya karşılık bulmuştur. Misyonerlik faaliyetleri ile açılan okul ve hastane gibi kurumlar zaman içerisinde siyasi çıkar elde etmek için bir fırsat doğurmuştur. Bu durumda Fransızlar, Katolikleri; Amerikalılar Protestanları bahane ederek bölgede siyasi istikrarsızlık oluşturmaya çalışmışlardır. İngilizler ise bu süre zarfında Hicaz (Mekke-Medine) dolaylarında siyasi İslam birliği adı altında faaliyetle meşguldü (Sharabi, 1966: 25). Tüm bu gelişmeler, bölgeyi sömürgeleştirip ticari ayrıcalıklar elde etme amacını taşımaktaydı.

20. yüzyılın başında petrol yataklarının keşfi, Batılı devletlerin ilgisini artırmış ve aralarında rekabetlere yol açmıştır (Pichon, 1939: 94-95). Almanya, süreç boyunca Mezopotamya'ya gözünü dikmiş ve Osmanlı Devleti ile yakınlaşmıştı. Durumdan rahatsız olan İngiltere, Doğu sömürge imparatorluğunu muhafaza etmek için Mısır üzerinde hâkimiyet kurma çabası içerisindeydi. Siyasi çıkarların şekillenmeye başladığı bu dönemlerde Arap coğrafyası ve ahalisi bu çekişmelerde belirleyici etken olacaktı (Kurşun, 1992: 22).

Günümüzde modern Ortadoğu olarak bilinen ve sınırları cetvelle çizilmiş coğrafyanın kaderi, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'ne karşı başlayan Arap isyanlarıyla şekillenmiştir. Başlangıçta edebi ve kültürel bir hareket olarak ortaya çıkan bu hareketlenmeler kısa sürede milliyetçi bir nitelik kazanmış ve tüm bölgeye yayılmıştır. Batı'nın yoğun etkisiyle gelişen bu süreç, zamanla siyasi bir kriz ortamına yol açmıştır. Bu durum, Anadolu başta olmak üzere imparatorluğun farklı bölgelerinde, Hristiyan nüfusun lehine, Türkler ve Müslümanların ise aleyhine gelişmelere zemin hazırlamıştır (Madden, 1962: 408). Esasında 19.

yüzyılda Arap coğrafyasında Osmanlı Devleti'ne karşı ilk Arap ayaklanması Vehhabi olarak tarihe geçecek olan kalkışmadır. Milliyetçilik ile ilişkilendirilemeyecek olan bu ilk ayaklanma, Osmanlı Sultan'ının Batı yanlısı politikalar izlediği gerekçesi ile başlatılmış olup kısa sürede bastırılmış dini nitelikli bir ayaklanmadır. İlerleyen dönemlerde İngiliz desteği ile birlikte yeniden şekillenecek bu isyanın elebaşları olan Suud hanedanı ile tüm Arabistan'a hâkim bir konuma gelecektir (Toynbee and Kirkwood, 1927: 42.).

Türk-Arap ilişkilerinin gerilmeye başlaması, Osmanlı siyasi hayatında yeni bir dönemin başlangıcı sayılan ve aynı zamanda büyük kırılmaların yaşandığı çağa denk gelmektedir. Bu dönem Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1908) saltanatı boyunca kademeli olarak gelişmiştir (Karal, 2007: 80-101). Arap milliyetçiliği, Birinci Dünya Savaşı'nda fiili bir harekete dönüşmeden önce iki aşamalı bir gelişim sürecinden geçmiştir. İlk aşama, 1860'larda Fransız İhtilali'nin (1789) dünyaya yaydığı milliyetçilik düşüncesinden etkilenecek fikrî ve edebî bir zeminde ortaya çıkmıştır. Daha çok Hristiyan kökenli Arap aydınları arasında başlayan bu hareket Arap milli uyanışının ilk safhasını teşkil etmektedir (Anderson, 1970: 148). Hristiyan Arapları arasında edebi ve kültürel bir mahiyette başlayan hareketlenme bölgede İngiliz ve Amerikan misyoner okullarınca desteklenmekteydi (Hüseyin, çev. 1986: 233).

Suriye ve Lübnan Hristiyanları arasında özellikle Batı tarzı eğitim almış Arap aydınları arasında başlayan fikri uyanış, Arap Dili ve Edebiyatı ile başlamıştır. İngiltere ve diğer batılı devletlere göç edip ülkesine dönen birçok Arap aydını tarafından başlayan bu hareketlenme kısa zaman içerisinde modern ve adil bir yönetim isteği altında siyasi bir Arap milliyetçiliğine dönüşecekti (Antonius, 1945: 60). Butros El-Bustani'nin de içinde bulunduğu bazı Arap aydınları Arap diline yönelik sözlük ve eserler ile öne çıkmıştır. Kısa zamanda siyasi bir harekete dönüşecek olan bu milli uyanış hareketi Osmanlı aleyhinde faaliyetler yürütecekti. Durumun farkında olan Osmanlı yöneticileri gerekli tedbirleri almakta gecikmeyecekti (BOA, Y.E.E. 35-10). Sultan II. Abdülhamid, Suriye ve Lübnan gibi bölgelerde yakından takip ettiği bu hareketlenmeleri kontrol altına alabilmek amacıyla başlangıçta daha ılımlı bir politika benimsemiştir. Bölgedeki etkili liderleri saraya davet ederek onlara yüksek görevler tevdi etmesi, bu yolla onları kazanarak söz konusu hareketleri sona erdireceğine dair inancını yansıtmaktaydı (Hourani, 1962: 107).

Abdülhamid döneminde Arapların talepleri, bağımsızlıktan çok reform isteğine dayanmaktaydı. Meclisin feshedilmesine verdikleri tepki de esasen onun yeniden açılması ve bölgede reformların yapılması yönündeydi. Arap ileri gelenleri, Osmanlı'nın Batılı devletlerce parçalanacağını öngörüyor ve bu nedenle Abdülhamid'in İslam politikasını kendi gelecekleri açısından da gerekli görüyordu. Batı sömürgesi olmak ise onlar için kabul edilemezdi (Zeine, çev. 2020: 67). Abdülhamid'in tahta geçişi ile birlikte başlayan meşrutiyet sürecinde, Araplar da meclis içerisinde yerlerini alarak reform, daha adil ve demokratik bir ortamın oluşması için bazı taleplerde bulunmuşlardır. Ancak meclisin kısa bir süre sonra feshedilmesi ile birlikte Türk aydınları gibi Arap aydınları da soluğu Londra, Paris, Cenevre ve İngiltere denetiminde olan Kahire'de alarak isteklerini basın yayın yolu ile aktarmaya çalışmışlardır (Zeine, çev. 2020: 73).

Arap hareketliliğinin ilk safhası olarak değerlendirilen bu dönemde, Arap coğrafyasında din ya da milliyet temelli bir ayrılıkçı hareket henüz söz konusu değildi. Tepkiler daha çok, yönetimdeki yozlaşma, kanunların uygulanamaz hale gelmesi ve ekonomik-siyasal bunalımlar karşısında köklü reform taleplerinden ibaretti. Lübnan'daki Hristiyanlar, siyasal özerklik ve özgürlük taleplerini öne çıkarırken, diğer bölgelerdeki Araplar ise İslam temelinde eşitlik ve adil bir yönetim beklentilerini dile getirmekteydi. Muhammed Abduh, Abdurrahman Kavâkibi gibi isimler ve onların destekçilerinin yönetimindeki El-Menar gibi süreli yayınlar Osmanlı İslam birliğinden yana olup reform isteklerini yüksek sesle dillendirmekteydiler. (Adams, 1933: 1-13).

19. yüzyılın sonlarına doğru Suriye başta olmak üzere, Trablusgarb, Beyrut, Şam, Sayda gibi vilayetlerde, hükümet aleyhinde yoğun propagandalar başlamıştır. Yabancı konsolosluk duvarlarına asılan afişlerde, Arapçılığı öven milliyetçi bir yol izlenmiştir (Zeine, çev. 2020: 79). Yüzyılın sonlarına doğru Butros El-Bustani gibi Arap aydınları öncülüğünde gizli cemiyetler kurularak milliyetçilik fikri bir üst safhaya taşınmıştır. Suriye ve Lübnan merkezli müstakil bir Arap devleti kurma fikirlerinin aşılandığı bu dönemler İngiltere başta olmak üzere yabancı devlet konsoloslukları aracılığıyla desteklenmekteydi (Kuşun, 1992: 28). Balkanlarda başlayan bağımsızlık hareketinden cesaret alarak yayımlanan Arap Milletinin Beyannamesi ile seslerini yükselterek bağımsızlık isteyen

Arap aydınları merkezi hükümet ve saray tarafından sıkı takibe alınarak kontrol edilmeye çalışılmıştır (BOA, Y.PRK. A. 2-64).

Arap milli uyanışının ilk evresi, 19. yüzyılın ortalarından II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar uzanan dönemi kapsamaktadır. Başlangıçta edebî ve kültürel bir nitelik taşıyan bu uyanış, yüzyılın sonlarına doğru siyasi bir boyut kazanmaya başlamıştır. Bu süreçte çoğunluğu gayrimüslim Arap aydınlarının öncülüğünde çeşitli cemiyetler kurulmuştur. Bunlar arasında, karizmatik kişilikleriyle öne çıkan Butrus el-Bustani ve İbrahim Yazıcı'nın öncülüğünde kurulan Cem'iyetü'l-Adab ve'l-Ulûm, kültürel ve sanatsal teşkilatlanma örneğini oluşturmuştur (Kurşun, 1992: 84). Üyelerinin neredeyse hepsinin Hristiyan olduğu El-Cem'iyet El-Şarkıyye, aralarında Dürzilerinde bulunduğu El-Cem'iyet El-Umumiye El-Suriye ve Beyrut Gizli Cemiyeti gibi oluşumlar II. Meşrutiyet öncesi kurulan gizli Arap cemiyetlerinden bazılarıdır. Bu cemiyetlerin genel muhtevasına baktığımızda, Arapçanın resmi dil olması, Suriye ve Lübnan'a müstakil bir hüvviyet verilmesi, Abdülhamid'in meşrutiyeti ilan ederek özgür ve eşit bir siyasi zemin oluşturması, Arap gençlerinin kendi bölgelerinde askeri görevlerini ifa etmesi gibi istekleri barındırmaktaydı (Kurşun, 1992: 87). Gizli bir şekilde faaliyetlerini yürüten cemiyetler, siyasi propagandalarını yürütmek için çoğu defa Batılı devletlerin himayesinde basın yayın faaliyetleri yürütmekte ve beyanname, afiş ya da broşürler aracılığı ile seslerini duyurmaya çalışmaktaydı. İbrahim Yazıcı tarafından Paris'te Arapça olarak yayın yapan propaganda maksatlı gazetesi, Osmanlı sınırları dâhilinde dağıtılmamasına yönelik dönemin Fransız sefaretine hükümetçe bildirilmişti (BOA, HR. SYS). Yine Suriye ve bazı Arap vilayetlerine dağıtılmak üzere Londra merkezli Arapça yayın yapan En-Nehle isimli gazetenin zararlı neşriyatının durdurulmasına yönelik tedbirler alınmıştır (BOA, DH. MKT. 133-82).

1895 sonrasında Arap milliyetçiliği daha somut bir nitelik kazanarak örgütlü faaliyetlere yönelmiştir. Bu dönemde Suriye'deki Arap aydınları tarafından kurulan Millî Arap Komitesi, Osmanlı tebaası olan Arapları bağımsız bir devlet kurmaya teşvik etmiştir. Komite toplantılarında, halifeliliğin Araplara ait olması gerektiği, Kureyş soyundan bir halifenin seçilmesi ve bir danışma meclisinin oluşturulması fikri öne çıkmıştır. Bu doğrultuda eserler kaleme alan önemli isimlerin başında Abdurrahman El-Kevakibî gelmektedir. Arap milliyetçiliğinin basın ve yayın yoluyla yayılmasında ise en büyük destek İngiltere'den gelmiştir. Gazete ve kitap

faaliyetleri başta olmak üzere birçok alanda maddi ve manevi yardımlar cömertçe sağlanmıştır. 1905'te Hristiyan Araplardan Necib Azuri'nin Paris'te topladığı bir kongrede Mezopotamya'dan Suriye'ye, Akdeniz'den Umman'a kadar geniş bir coğrafyayı kapsayan Birleşik bir Arap devleti kurmasını hayal etmişti (Anderson, 1970: 227). Arap milliyetçiliğinin gelişmesi ve önlenmesine karşı Osmanlı Devleti tarafından bir dizi önlemler alınmıştır. Alınan önlemler arasında, bazı Arap bölgelerinde okullar açılarak önde gelen lider ve şeyhlerin çocuklarının buralarda eğitim görmesi sağlanmıştır. Ayrıca Ebu'l Hüda ve İzzet Paşa gibi bazı Arap ileri gelenleri, bizzat Sultan Abdülhamid'in danışmanlığında görevlendirilmiş ve çeşitli imtiyazlarla ödüllendirilmiştir. Sultan Abdülhamid, İttihad-ı Anasır politikasından İttihad-ı İslam politikasına yönelmiştir. Bu bağlamda, onun İslam birliği siyaseti, temel olarak Arap milliyetçiliği ve diğer milliyetçilik hareketlerine karşı Müslüman milliyetçiliği fikrine dayanmaktaydı (Karpat, 1987: 28). Hicaz Demiryolunun inşasına karşı İngilizler, Times gazetesi aracılığıyla Arapları kışkırtarak, Abdülhamid'in bölgeyi askeri bir araç olarak daha sıkı denetim altına almak istediğini ileri sürmüş ve bazı Arap kabilelerini bu doğrultuda kışkırtmışlardır. Ayrıca, İngiliz sömürgesi olan Mısır'ın Hicaz Demiryolu projesine dâhil edilmek istenmesi, İngiltere ile Osmanlı arasında sert tartışmalara yol açmış ve demiryolunun Mısır üzerinden geçmesi engellenmiştir (Brockhelman, 1987: 456).

II. Meşrutiyet ve Arap Milliyetçiliğinin Siyasi Bir Kimlik Kazanması

Temmuz 1908'de yeniden ilan edilen Meşrutiyet ile Osmanlı Devleti yeni bir döneme girmiştir. Herkesin kanun önünde eşit sayılacağı, etnik ve dini olarak çok çeşitliliğe sahip bir yapısı olan imparatorluğun büyük kısmında ilk zamanlar sevinçle karşılanmış olup ilerleyen dönemlerde bu sevinç yerine çatışmaya bırakacaktır. Arap coğrafyasında yeni yönetime karşı tavır ilk zamanlar temkinli olmuş ve kısa zaman sonra bu temkin ayrılık ve çatışmalara dönüşmüştür (Anderson, 1970: 151). Bu çatışmaların başlangıcını fitilleyen gelişmelerin başında yönetimi devralan İttihat ve Terakki ile meydana gelen fikir ayrılıkları olmuştur. Öyle ki 30 yıl aradan sonra tekrar açılan mecliste 260 mebus bulunmaktaydı. Bu mebuslardan 72'i Arap, 119'u Türklerden oluşmaktaydı. Meşrutiyet sonrası oluşan demokratik ortamda Arap coğrafyasından meclise giren Arap mebuslarda henüz milliyetçi emareler görünmemekteydi. Hükümet karşıtı muhalif bir tavır sergilemekle birlikte bu muhalefetin esas kaynağı

kendi bölgelerinde meydana gelen sorunlardan ibaretti. Meclis kürsüsünü muhalefet amacıyla sürekli işgal eden Arap mebusları arasında Kudüs'ten Ruhi El-Halidi, Suriye'den Halil Ganem, Halep'ten Nafi ve Manuk gibi isimler gelmektedir. (Kayalı, 2018: 39). Arap coğrafyasında siyasi alanda yaşanan birçok sorun meclis kürsüsünden sert bir biçimde Arap mebuslar tarafından dile getirilmekte ve hükümet yoğun eleştirilere maruz kalmaktaydı (MMZC. D.2., C.1, 1328: 231).

II. Meşrutiyet'in ilan edilip Kanuni Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ile oluşan refah ortamı, kısa süre sonra yerini siyasi istikrarsızlığı bırakmıştır. Farklı etnik ve dini unsurlar arzu ettiklerini bulamayınca İttihat ve Terakki'ye karşı sert bir muhalefet yolu takip etmişlerdir. Arap mebusların tutumu bu dönem zarfında bölgesel sorunlardan çok milli bir kimliğe bürünmeye başlamıştır. Araplar tarafından dile getirilen birçok sorun İngiliz elçiliği tarafından anında Londra'ya rapor edilmekteydi (Kayalı, 2018: 41). Arap milli kimliğinin oluşmaya başladığı bu zaman zarfında, genel nüfus oranına göre mecliste Arapların temsiliyet oranının Türklere göre az olduğu dolayısıyla bunun eşit olmayan koşullara dayandığı ileri sürülerek sert muhalefet ortamı oluşturulmuştur (Antonius, 1945: 104-105). Arap bölgelerinden birçok mebus, Halep mebusu Naif Paşa'nın öncülüğünde bir araya gelerek İttihatçılara karşı Meclis'te muhalif bir millî fırka oluşturma girişiminde bulunmuş, bu durum hem İttihatçıları hem de ülke gündemini derinden sarsmıştır. Bu gelişme, Arap milliyetçiliğinin belirli bir kalıba girmeye başladığının ve ileride ortaya çıkacak fiilî hareketlerin ideolojik zeminini hazırladığının göstergesi niteliğindedir. Her ne kadar Arapların hedeflediği bağımsız bir millî fırka kurulamamış olsa da, bazı Arap mebuslar Meclis'te mevcut muhalif oluşumlardan biri olan Osmanlı Ahrar Fırkası'na katılmışlardır (Tunaya, 1998: 175-177).

Türk-Arap ilişkilerinin yeniden şekillenmesi ve iki ulus arasında iplerin gerilmesi 31 Mart Vak'ası sonucunda Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile daha da belirginleşmiştir. Türk tarihinde bir dönüm noktası olan bu olay Arap milliyetçiliğinin de gelişmesi ve fiili bir harekete dönüşmesinde büyük bir önem arz etmektedir (Kayalı, 2018: 113). Bu fiili hareketin ileride temsilcisi olacak kişi ise 1908'de ilan edilen meşrutiyetten hemen sonra Mekke emirliğine atanan Şerif Hüseyin'dir (Öztürk, 2017: 154). II. Abdülhamid'in devri saltanatının son zamanlarında Mekke emirliğine atanan ve Arap coğrafyasının kaderinde büyük rol oynayan Şerif

Hüseyin'in bu göreve getirilmesinin perde arkasında İngilizlerin de rolü olduğu düşünülmektedir. (Köse, 2018: 64).

Türk-Arap ilişkilerinin gerilmesini hızlandıran 31 Mart Vak'ası, imparatorluğun her yanında olduğu gibi Arap coğrafyasında da büyük yankı uyandırmıştır. Hicaz, Yemen, Suriye ve Mısır'da İngilizlerin desteklediği bir dizi olay meydana gelmiştir. Mısır'da Said Halim Paşa konağının kurşunlanması gibi olaylar kısa zamanda geniş bir karışıklığa sebebiyet vermiştir. Arap ileri gelenleri ile birlikte birçok aşiret lideri ve şeyh olaya dâhil olmuşsa da sükûnet sağlanınca birçoğu İstanbul'da yargılanmışlardır (Kurşun, 1992: 54). İttihat ve Terakki yönetimi ile Arap mebus ve yöneticileri arasında ilişkilerin giderek bozulduğu bu dönem, Arap milliyetçiliğinin ete kemiğe bürünmesine zemin hazırlamıştır. Yönetim ile aralarında büyük bir farkın doğduğunu ve Arapların isteklerine cevap verilemeyeceği fikri birçok Arap mebusunu farklı bir arayışa sürüklemiştir (Boztemur, 2011: 65).

İkili ilişkilerin gerilmesi sonucu meclis çatısı altında çözülemeyen sorunlar, Meşrutiyet öncesinde kurulan yasal ve gizli Arap cemiyetlerinin tekrar türemesi ile farklı bir boyuta taşınmıştır. II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu refah ortamında cemiyetler çoğalmış ve ayrılıkçı fikirlerin geniş bir tabana yayılması hızlanmıştır (Kurşun, 1992: 88). Yasal zeminde kurulan cemiyetlere baktığımızda Osmanlı-Arap kardeşliği fikrine dayanan İha El-Arabi El Osmani Cemiyeti, edebi ve sanatsal faaliyetler yürütmek amacıyla El-Munteda El Edebi El-Arabi Cemiyeti gibi cemiyetlerin birçok destekçisi bulunmaktaydı. Bu ve buna benzer cemiyetler edebi, sanatsal ve kültürel faaliyetlerin yanında Arap milliyetçiliği teması ile faaliyet yürütmekteydi (Kurşun, 1992: 96). Osmanlı Devleti'nde âdemi merkezieti savunarak faaliyet yürüten ve Kahire merkezli Hizb El-Lamerkeziyye El İdari El Osmani adlı cemiyet, Prens Sabahattin'in âdemi merkeziet fikrinden etkilenmiş olan bir cemiyettir. Kurucuları arasında bulunan Şükri El-Aseli gibi Arap ileri gelenleri, Arnavutluk'un isyanını tebrik eden telgraflar çektiği ve bundan dolayı Cemal Paşa tarafından idam edildiği bilinmektedir (Kurşun, 1992: 105).

İttihat ve Terakki yönetiminde, imparatorluğun birçok yerinde meydana gelen siyasi istikrarsızlık, Arap coğrafyasında fazlasıyla hissedilmekteydi. Bu dönemde Arap coğrafyasında yüzlerce kişinin sürgün ve ölümüne sebep olan olaylar silsilesi meydana gelmekteydi. Havran ve Kerek'te başlayan isyanlarda yüzlerce Dürzi ölmüş ve Arap aşiretleri arasında

isyanlar başlamıştı. Aynı şekilde Asir ve Yemende de isyanlar baş göstermişti (Hourani, 1970: 284). 1912’de yapılan seçimlerde mecliste bulunan 275 mebusun 50’i Araplardan oluşmaktaydı. Bu durum, 1909 sonrası yaşanan gelişmeler neticesinde İttihat ve Terakki’nin zorunlu olarak benimsemiş olduğu Türkçülük politikasının bir tezahürüydü (Kayalı, 2018: 118). İttihat ve Terakki ile Araplar arasındaki siyasi gerilim, yaşanan birçok gelişmede tarafların karşıt kutuplarda konumlanmasına yol açmıştır. 1911’de İtalya’nın Trablusgarp’ı işgali ise, Meclis’te bulunan pek çok Arap mebusun yönetime karşı zafiyet gösterildiği yönünde eleştirilerde bulunmasına neden olmuştur. Öyle ki mecliste yer alan 35 Arap mebus Şerif Hüseyin’e bir mektup göndererek eğer isyana kalkışacaksa ona destek vermeye hazır olduklarına dair güvence dahi vermişlerdir (Tunaya, 1998: 571).

Merkeziyetçi politika izleyen hükümete karşı Arapların güvenlerini yitirdikleri bu dönem, aynı zamanda yönetime yönelik sert muhalefeti açık ve yüksek sesle dile getirmeye başladıkları bir süreç olmuştur. Gizli cemiyetler kurarak faaliyetler yürüten birçok Arap ileri geleni, bu dönem zarfında başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin desteğinden faydalanmıştır. Binbaşı Aziz Ali El-Mısri tarafından kurulan El-Kahtaniyye, federal bir Arap devleti kurmak için faaliyetler yürütmüştür. Aralarında Adil Arslan, Hasan Bey Hamade gibi tanınmış Arap liderlerin de bulunduğu bu cemiyet, kurulacak olan birçok Arap cemiyetince örnek teşkil edecekti (Saab, 1958: 236). İttihat ve Terakki’nin merkeziyetçi yönetimine karşı benimsenen bu federatif yapı Avusturya-Macaristan örnek alınarak bir yapıyı benimsemişti (Antonius, 1945: 110). Kendisi de bir İttihatçı olan Aziz Ali El-Mısri, Abdülhamid’in tahttan indirilmesinde rol almış bir subaydır. Arap milliyetçiliğinin ateşli savunucularından olan Mısri daha sonra 1914’te idama mahkûm edilecek ancak İngilizlerin araya girmesi ile affedilecekti (Paşa, 2010: 78).

Arapların merkeziyetçi yönetim başta olmak üzere, Arap bölgelerinde devlet daireleri ve okullarda Arapça eğitim verilmesi, üst düzey bazı makamlara Arapların getirilmesi, özerk bir yönetimin uygulanması ya da bağımsız yönetimlerin benimsenmesi gibi daha birçok istekleri yerine getirebilmek için faaliyet yürüten gizli cemiyetler kurmuşlardır. Paris’te kurulan Cem’iyet El Arabiyye El-Fetat, ilk zamanlar Osmanlı Devletine bağlı kalarak reform taleplerinde bulunmuşsa da kısa bir zaman sonra bağımsızlık hülyasına kapılmışlardır (Antonius, 1945: 112). Bu cemiyet

1916'da Şerif Hüseyin liderliğinde başlayacak olan Arap isyanına büyük katkı sağlayarak bizzat Şerif Hüseyin'in yardımcılarını yetiştirmiştir (Kurşun, 1992: 129). Çoğu Osmanlı Devleti'nin yüksek kademesinde görev almış subay ya da mebus olan Arap ileri gelenlerinin kurduğu bu gizli cemiyetlerin temel amacı, oluşan siyasi istikrarsızlıktan faydalanmaktır. Eski bir mebus olan Şefik El-Müyyed'in öncülüğünde kurulan El Cem'iyyet el-Umumiyye El- Islahıyye Cemiyeti, Fransa ve İngilizlere başvurarak Osmanlı Devleti'ne karşı olası bir Arap isyanında destek verip vermeyeceklerini sormuştur. Bu ve buna benzer daha birçok Arap cemiyeti farklı isteklerle kurulmuş ve faaliyetler yürütmüşlerdir (Kurşun, 1992: 112-113).

1913'te gerçekleştirilen Paris Kongresi, Arap dünyasında faaliyet gösteren farklı cemiyetlerin çalışmalarını merkezileştirmek ve ortak bir amaç doğrultusunda hareket etmek üzere toplanmıştır. Altı gün süren bu toplantıya, farklı bölgelerden gelen 25 Arap lider katılmış olup bunların 11'i Hristiyan, 14'ü ise Müslümandı. Kongrede Arap vatanının korunması, Osmanlı Devleti'ndeki Arapların hukuki statüsü, adem-i merkeziyet esasına dayalı ıslahatlar, göç meselelerinin çözümü gibi konular ele alınmıştır. Görüşmeler sonucunda; Osmanlı yönetiminde Arapların lehine reformların yapılması, Arapların merkezi yönetime etkin biçimde katılması, Arap bölgelerinde adem-i merkeziyetçi bir sistemin benimsenmesi, Arapçanın Meclis-i Mebusan'da resmi dil olarak kabul edilmesi, Arap kökenli gençlerin askerlik hizmetinin olağanüstü durumlar dışında kendi bölgelerinde yapması ve Ermenilerin adem-i merkeziyet taleplerine olumlu yaklaşılması gibi kararlar alınmıştır. İttihat ve Terakki yetkilileri Araplarla ortak bir zeminde anlaşmak için Mithat Şükrü Bey'i Paris'e göndermişti (Paşa, 2010: 72). Türk hükümeti açısından, Arapların aynı hilafet çatısı altında iki başlı bir yönetimi kabul etme ihtimali de gündemdeydi. Ancak Türk-Arap ilişkilerinde iki ayrı ve bağımsız yönetim modeli olarak öngörülen bu uygulama, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Arapların farklı siyasi hedefler peşinde olmaları sebebiyle hayata geçirilememiştir (Heyd, 1950: 131).

Osmanlı Devleti'nin ani bir kararla Almanya'nın yanında savaşa girmesi, mevcut dengeleri tamamen altüst etmiştir. Nitekim İngiltere, 30 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmiş ve böylece Ortadoğu'nun kaderinde geri dönüşü olmayan bir süreç başlamıştır (Churchill, 1939: 495). Savaşın başlaması ve tarafların kesin olarak

belirlenmesinin ardından İngiltere, Doğu'daki sömürgelerini ve ticaret yollarını güvence altına almanın yollarını aramaya başlamıştır. Bu noktada, Arap coğrafyasında yaklaşık yarım asırdır süregelen hoşnutsuzluk İngilizler için büyük bir fırsat niteliği taşımıştır.

Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında hâkimiyet sağlanmasının ancak Arapların desteğiyle mümkün olacağını bilen İngilizler, bu doğrultuda harekete geçmiştir. Planlarına göre, Arapların desteği kazanılacak; bazı kabileler ve şeyhlerle yakın temas kurulacaktı. Mısır güvenlik altına alınarak olası Türk saldırıları engellenecek, petrol bölgeleri korunacak ve tüm bunlar Araplarla iş birliği sayesinde gerçekleştirilecekti. Arapların uzun süredir Osmanlı yönetiminden duyduğu hoşnutsuzluk ise, İngilizlerin bu toplulukları kendi yanına çekme çabalarını ve verdikleri vaatleri daha inandırıcı kılmıştır (Temperley, 1924: 142). Bu bağlamda İngiltere başbakanı Llyod George, Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakmak ve savaşı İngilizler lehine kısa sürede sonuçlandırmak için Araplarla yoğun temas kurulmasını elzem görmüştür (George, 1936: 1802).

Savaşın başlamasıyla birlikte tarafların kesinleşmesi, bazı Arap ileri gelenlerini kendi çıkarları doğrultusunda harekete geçirmiştir. Bunlardan biri de Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'tır. Daha sonra Ürdün Kralı olacak olan Abdullah, savaşın hemen öncesinde dönemin İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener'e başvurarak Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelede destek sağlayıp sağlayamayacağını sormuştur. İlk etapta olumsuz bir yanıt alan Abdullah, savaşın başlamasıyla birlikte aradığı desteği bulmuştur. İngiltere, çeşitli vaatlerde bulunarak Arapları Osmanlı'ya karşı koruyacağını ve savaşın sonunda bağımsız bir Arabistan İmparatorluğu kurulmasına yardımcı olacağını taahhüt etmişti (Abdullah, ter. 2015: 61).

Arap ayaklanması başlamadan hemen önce gerekli altyapı hazırlıklarını yakından takip eden İngilizler, harekâtın her aşamasını titizlikle planlamışlardır. Şerif Hüseyin'in hangi aşiret liderleri veya şeyhlerle temas kurduğunu, sahip olduğu asker sayısını ve teçhizatın niteliğini ayrıntılı şekilde bilen İngilizler, bu bilgileri kullanarak hem Hüseyin'i hem de destekçilerini adeta bir kukla gibi yönlendirmişlerdir (Wingate, 1955: 182). Kitchener ile Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah arasında başlayan isyan pazarlıkları, Şerif Hüseyin ile İngiliz yetkili Henry McMahon arasındaki uzun mektuplaşmalar sonucunda neticeye ulaşmıştır. Bu süreç sonunda İngilizler, ekonomik ve silah yardımı vaadiyle

Arabistan'da Osmanlı Devleti'ne karşı Şerif Hüseyin liderliğinde büyük bir Arap isyanının başlatılmasını sağlamıştır.

Haziran 1916'da başlayan bu isyana İngiltere toplamda 11 milyon sterlin değerinde ekonomik yardımda bulunmuştur. Ayrıca aynı yılın Ağustos ayından itibaren Şerif Hüseyin'e aylık 125.000 sterlinlik düzenli bir ekonomik destek de sağlanmıştır (Stross, 1937: 153). Şerif Hüseyin, McMahon ile yazışmalarında, Arap bağımsızlık hareketine başlamadan önce gerekli desteği aldıktan sonra Osmanlı'nın çöküşü sonrası kurulacak Arap imparatorluğunun sınırlarına dair güvence almıştır. Bu amaçla oğlu Faysal aracılığıyla El-Fatat ve diğer Arap cemiyetlerinden destek sağlamıştır. Suriye'deki toplantılarda isyan durumunda Şerif Hüseyin'i destekleyeceklerine dair sözler almıştır. Destek, Ahd Cemiyeti'nden Yasin Haşimi, Şeyh Bedreddin Hüseyini, Rıza Rikabi Paşa, Nasib Atrâş ve Ravallah gibi liderleri kapsamıştır (Abdullah, ter. 2015: 95). Şerir Hüseyin'in diğer oğlu Faysal ise Arap ileri gelenleri ile birlikte Osmanlı saflarında savaşıyan Arapların kendi tarafına geçmesi için İngilizlerin yardımıyla faaliyetler yürütecektir (Antonius, 1945: 188).

İngilizlerin Propaganda Merkezi: Arap Büro ve Arap İsyanlarında ki Rolü

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) kısa sürede küresel bir nitelik kazanarak dünyayı iki blok halinde karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ile ittifak yaparak İngiltere'nin de içinde bulunduğu İtilaf Devletleri'ne karşı cephe almıştır. İngiltere açısından, Doğu ticaret yolları ve sömürgelerin güvenliği için Türk-Alman ittifakının, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiz hale getirilmesi ve Arap coğrafyası üzerinde denetim kurulması stratejik bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bu bağlamda, savaşın başlarında Osmanlı Devleti geniş coğrafyasında varlığını korumaya çalışırken, İngilizler etnik ve dini unsurları hedef alan propagandalar yürüttü. Kürt, Arap ve Ermenilere bağımsızlık; Musevi ve Hristiyanlara ise Türk-İslam karşıtı söylemler öne çıkarıldı (Avşar, 2004: 171). İngiltere, Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak için özellikle Arap topraklarında yoğun propaganda yürütmüştür. İtilaf Devletleri gelişmiş teknikler sayesinde cephe içi ve dışı propagandada broşür, beyanname, mektup gibi araçları sıkça kullanmıştır. Uçak ve balonlarla bildiriler dağıtarak Osmanlı'nın müttefiklerini zayıf göstermeye çalışmışlardır. Taktik propaganda ile cephede askerlerin moralini bozmayı hedeflemiş; açlık, kıyafet eksikliği ve aile özlemi gibi zaaflar sürekli

propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Ayrıca esir askerlerin ağzından yazdırılan mektuplar ve demeçlerle cephede sahte bir umut havası oluşturulmaya çalışılmıştır (Pehlivanlı, 1991: 537).

19. yüzyılın sonlarında Hindistan ve Mısır, İngiltere'nin Doğu'daki en kritik merkezleriydi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ile İngiltere arasında bu bölgeler üzerinde yoğun bir rekabet yaşandı. Osmanlı Devleti, Almanya ile ittifak yaparak Müslümanları İngiltere'ye karşı birliğe çağırırken; İngiltere, Osmanlı'nın Arap ileri gelenleri ve şeyhlerle temaslarını fark ederek buna karşı önlemler aldı. Hindistan'da güçlü bir istihbarat ağına sahip olsa da Arap coğrafyasında yeterli yapılanması bulunmayan İngiltere, sömürgelerini korumak için Araplarla yakın ilişkiler kurmaya çalıştı (Polat, 2010: 109). 20. yüzyıl başlarında İngiltere, Osmanlı'nın Almanya'ya yaklaşmasıyla politikasını değiştirerek Arap coğrafyasına yöneldi. Osmanlı'nın etkisini kırmak ve bölgeyi küçük parçalara ayırmak için siyasi, askerî ve ekonomik propagandalar yürütmüştür. Hatta halifeliğin Araplara verilmesi fikrini dahi öne çıkardı (Özdemir ve Irkçatal, 2011: 11).

İngiltere, Afrika'nın büyük kısmı ile Arabistan'ın batısını kapsayan geniş bir istihbarat ağı kurdu. Filistin İnceleme Fonu'na bağlı bu ağ, bölge halkı üzerine araştırmalar yürütüyor, İncil uzmanları ve askerî coğrafyacıardan faydalanarak genellikle Mısır üzerinden bölgeye giriş yapıyordu (Satia, 2008: 159). Savaş başlamadan önce İngiltere, Anadolu ve Arap coğrafyasında yoğun istihbarat faaliyetleri yürütüyordu. Almanya'nın Osmanlı ile yaklaşması bu çalışmaları hızlandırdı. Ajanlar genellikle bilimsel araştırma adı altında bilgi topluyordu. Örneğin Lawrence, 1910'da British Museum adına Hitit kazılarına katıldı; 1911'de ise Hogarth ile birlikte Hicaz Demiryoluna kadar birçok bölgeyi gezdi. Görünüşte bilimsel olan bu faaliyetler aslında istihbarat amaçlıydı. Toplanan bilgiler savaş sırasında propaganda ve stratejik üstünlük için kullanıldı. Nitekim Lawrence'nin 1914'te Sina Çölü'ndeki geçit ve su kaynaklarını tespit etmesi, İngiltere'nin Kanal Harekâtı'nda başarı kazanmasını sağladı (Koloğlu, 2003: 115).

Birinci Dünya Savaşı öncesi, çoğu devletin bağımsız bir istihbarat servisi yoktu. Almanya, 1913'te Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak Max von Oppenheim'in öncülüğünde Berlin'de kurduğu Nachrichtenstelle für den Orient NfO (Doğu Propaganda Ofisi) ile bu alanda öncü oldu (Shaw, 2008: 1151). Osmanlı ve Alman hükümetleri, Hindistan, Mısır ve

Müttefiklere bağlı diğer ülkelerde Müslümanları etkilemek için broşür, bildiri ve gazeteler yayımladı. Amaçları yerli halk arasında İngilizlere karşı isyan çıkarmak, Panislamizm'i teşvik etmek ve Alman yanlısı duygular yaratmaktır. Bazı materyaller Müslümanları kutsal savaşa çağırırken, diğerleri Halifeliği Osmanlı'yı bir köprü olarak kullanıyordu (Uçan, 2023: 26).

İngiltere, Alman-Türk ittifakı ve olası cihat çağrısına karşı Arap coğrafyasında istihbarat ve propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Mısır başta olmak üzere Arap liderlerle temasa geçip Osmanlı'ya karşı kışkırtma yaparken, basın ve ajan faaliyetleriyle Arapçılık fikrine zemin hazırladı (Mohs, 2008: 7). Savaş öncesi ve sırasında taraflar, çatışma başlamadan psikolojik savaş ve propaganda yolunu izlediler. İngiltere, Doğu'daki çıkarlarını korumak ve Müslümanları yanına çekmek için istihbaratı yoğunlaştırırken, Almanya ve Osmanlı, Cihad-ı Ekber'i kullanarak Müslümanları İtilaf Devletleri'ne karşı ayaklandırdı. Bu çekişme, günümüz Ortadoğu'sunun temellerini atarken, İngiltere'nin Arap Bürosu ve Mark Sykes'in faaliyetleri Arapların Osmanlı'ya karşı isyanını tetikledi. İngiltere'nin Doğu üzerinde ki hâkimiyeti esasında Mısır'da Mark Sykes tarafından kurulan Arap Büro üzerinden şekillenmiştir (Leslie, 1923: 233).

1912'de parlamentoya seçilen Sykes, Doğu'ya seyahat ederek Osmanlı topraklarında keşifler yapmıştır. Savaş öncesinde bile hükümet yetkilileri Adana ve Osmaniye ziyaretlerini kolaylaştırdı (BOA, DH. MTV, 24-97). Sykes, savaş öncesinde Osmanlı'nın Almanya'ya yöneleceğini öngörerek tedbir alınması gerektiğini düşünüyordu. 1914'te Churchill'e yazdığı mektupta, Almanların Türkleri kendi yanına çekme çabaları ve bunun Panislamist bir politika ile İngiltere'yi zor duruma düşürebileceğini belirtti. Suriye ve Mezopotamya'da muhtemel hareketleri önlemek için Doğu'da görevlendirilmesini talep etti ve aynı yıl Genelkurmay Başkanlığı Doğu Servisi'ne atandı (Polat, 2010: 107). Görev yolculuğunda çeşitli kişilerle görüşen Sykes, Halifeliğin Şam veya İstanbul merkezli ve seçimle iş başına gelecek bir yapı olması fikrini geliştirdi. 1915'te Kahire'de Fransa-İngiltere anlaşmazlığının bölgeye zarar verdiğini ve Müslüman halkın eski ve yeni olarak ikiye ayrıldığını gözlemledi (Leslie, 1923: 241).

Sykes, Doğu'daki gözlemlerine dayanarak Osmanlı-Alman propagandasını önlemek ve İngiliz etkisini güçlendirmek için Arap Bürosu ve Mısır'da İslam İstihbarat Bürosu kurulmasını önerdi. Büro, savaş başlayana kadar yalnızca bir öneri olarak kaldı (Çabuk, 2019: 1132).

Kasım 1915'te McMahon, Sykes'in tasarladığı Arap ve İslam istihbarat bürosu taslağını Dışişleri Bakanlığı'na sundu. Kahire'de yapılan görüşmeler sonucu, büronun başına Askeri Harekât Şefi getirilmesi ve Londra, Hindistan, Akdeniz, Mezopotamya ile Arap bölgeleriyle sıkı bir iletişim ağı kurulması kararlaştırıldı. Büro üç temel işleve sahip olacaktı: Londra'daki departmanlarla sürekli iletişim, Mezopotamya, Akdeniz ve Hindistan'daki yöneticilerle koordinasyon ve propaganda materyalleri üretimi. Henüz kurulmamış olmasına rağmen büro, Alman propagandasını çürütmeyi, İngiliz sömürgelerindeki Müslüman ve gayrimüslimler hakkında bilgi toplama ve Osmanlı-Alman ittifakına karşı propaganda yürütmeyi amaçlıyordu (Polat, 2010: 112-113).

Arap Bürosu, başlangıçta istihbarat toplamak ve Türk-Alman ittifakına darbe vurmak amacıyla kurulmuş, kısa sürede Yakındoğu'da İngiliz istihbarat ve propaganda faaliyetlerinin merkezi hâline gelmiştir. 7 Ocak 1916'da resmi olarak kurulan büro, Sudan İstihbarat Bürosu'nun devamı olarak Kahire'den Dışişleri Bakanlığı'na rapor sunmuş, İngiltere'nin Yakındoğu politikalarını yürütmek ve elde edilen bilgileri Londra, Hindistan ve diğer İngiliz kurumlarına iletmek amacıyla çalışmıştır. Büro, Aden'den Hindistan'a, Sudan'dan Mezopotamya'ya kadar faaliyet göstermiş, özellikle Mısır, Arabistan ve Türkiye'de İtilaf devletleri lehine propaganda yürütmüştür. George Lloyd, Leonard Wooley ve T.E. Lawrence gibi önemli isimler büroda görev almıştır (Westrate, 1992: 34). Arap Bürosu'nda ayrıca oryantalist Aubrey Herbert, Cambridge mezunu diplomat Ronald Storrs, The Times muhabiri Philip Graves ve Türkiye uzmanı Wyndham Deedes görev almıştır. Seyyah ve İran'da görev yapan Gertrude Bell de büroda faaliyet yürüten önemli bir isimdir. Büro, Kahire'de Savoy Oteli'nin üç odasında çalışmalarını yürütmüştür. 1916'da McMahon'un Kahire Yüksek Komiserliği'ne gelmesiyle büro, Türk-Arap ilişkilerini etkileyecek yazışmaların merkezinde yer almıştır. Arap milliyetçiliğini körükleyerek Osmanlı'ya karşı ayaklanmayı ve modern Ortadoğu'nun oluşumunu tetiklemiştir (Sheffy, 2014: 129-130). Arap Büro ajanları, Arap aşiret liderleri ve şeyhleri hakkında ayrıntılı istihbarat toplayarak raporlar hazırlamışlardır. Zaaflar, aşiret üyeleri, dost ve düşman kabileler, nüfus ve mal varlığı gibi bilgiler kaydedilmiştir. Bu veriler kullanılarak Türk-Alman ittifakına karşı Arap liderler isyana teşvik edilmiştir (Polat: 2010: 127).

Arap Bürosu, Mısır, Hicaz, Suriye ve Anadolu'da istihbarat elemanları yetiştirip Alman-Türk ittifakına karşı faaliyetleri koordine etmek için kurulmuş, elde ettiği verilerle propaganda materyalleri üreterek İngiltere'nin Yakın Doğu'daki kontrolünü güçlendirmiştir. Toplanan bilgiler ve istihbarat çalışmaları neticesinde hazırlanan raporlar, askeri ve siyasi dairelere dağıtmakta ve İngilizlerin savaş çalışmaları için paha biçilmez kaynaklar oluşturmaktaydı (Yılmaz, 2017: 12). Arap Bürosu'nun en önemli faaliyetlerinden biri, Arap milliyetçiliğini teşvik ederek Arapları Osmanlı'ya karşı isyana yönlendirmektir. Bu süreçte, bağımsız bir Arap devleti kurma arzusu taşıyan Araplar, 1916'da Osmanlı'ya karşı ayaklanmıştır (Rogan, 2015: 672).

Arap Bürosu, Arap isyanlarında kritik bir rol üstlenmiş, bölgeyi ve halkı analiz ederek isyanın başlarında stratejik müdahalelerde bulunmuştur. Şerif Hüseyin'in Osmanlı'ya karşı isyanında, İngiliz sömürge yönetiminin doğrudan askeri takviye talebine karşı çıkarak, Hristiyanların kutsal bölgelere girmesinin Müslüman kabilelerin desteğini azaltacağı endişesiyle müdahaleyi sınırlandırmıştır. Büro, isyancı Araplara makineli tüfekler, toplar ve Mısır'dan eğitimci öğretmenler sağlayarak savaş ve taktik eğitimleri vermiştir. İngiliz asker ve donanma memurlarıyla birlikte gayri nizami harp tekniklerinde danışmanlık yapmıştır. Uzmanlar, Arap liderlere ve kabile reislerine danışmanlık vererek isyanın yönünü kontrol etmiştir; örneğin P. C. Joyce Şerif Hüseyin'in, S. F. Newcombe ise Faysal'ın danışmanı olmuştur. Bu müdahaleler, hem isyanın seyrini yönlendirmiş hem de İngiltere'nin kontrolünü sağlamıştır (Johnson, 1982: 195-198). Arap Büro, uzun süreli bölge deneyimi sayesinde Arap isyanlarında İngiltere'nin lojistik ve ekonomik desteğini büyük ölçüde yönetmiştir. Büro çalışanları, bölge ve önde gelenlerini iyi tanıyarak etkili temaslar kurabilmişlerdir. Lawrence, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ile öylesine yakın ilişkideydi ki aynı çadırdaki kalıyor ve Faysal'ın bölgesini ve kabilesini kendisi kadar iyi bilen olmadığını not ediyordu (Lawrence, 1935: 168).

Savaş boyunca İngiltere, sömürge Müslümanlarını etkilemek ve İtilaf güçlerine zarar vermek amacıyla yoğun propaganda yürütmüştür. Bu faaliyetlerde en etkili araçlardan biri gazeteler olmuştur. Gazetelerde Osmanlı Sultanı'nın cihadının geçersizliği, halifenin meşruiyetinin kaybı, Almanlarla ittifakın yanlışlığı ve Türk hükümetinin dine uzaklaşması gibi konular Türkçe, Arapça, Farsça ve Hintçe olarak işlenmiştir. Arap Büro

tarafından desteklenen gazetelerden biri olan El-Hakikat, Mısır Yüksek Komiseri McMahon tarafından “propaganda işini en iyi yapan gazete” olarak değerlendirilmiştir (Polat, 2014: 143). Arap Bulletin, Arap Büro tarafından 1916’da haftalık yayımlanmaya başlayan ve İngiltere’nin Yakındoğu politikalarını konu edinen bir dergiydi. Gertrude Bell ve Lawrence gibi isimlerin katkıda bulunduğu bülten, siyasi olaylara göre haftalık yerine göre bazen birkaç günde bir yayımlanıyordu. Büro, bu yayın aracılığıyla siyasi ve askeri istihbarat, bölgesel ve küresel konular, kültürel, coğrafi ve dini bilgiler topluyor ve bunları istihbarat raporlarına dönüştürüyordu (Çabuk, 2019: 1141).

Arap Büro (1916-1920), İngiltere’nin Doğu politikalarını yönlendirmek için istihbarat ve propaganda faaliyetlerini merkezileştirmiştir. Bölgenin siyasi, sosyal ve kültürel yapısına dair bilgiler toplayarak propaganda malzemeleri üretti. Bu çalışmaların en önemli aracı olan Arab Bulletin¹ (1916-1920), Osmanlı topraklarındaki gelişmeleri ve Arap milliyetçiliğini İngiliz çıkarları doğrultusunda ele alarak yalnızca resmi çevrelere ulaştırıldı. Arap Bülteni Yakındoğu’da geniş bir istihbarat ağı oluşturmuş, özellikle Arabistan ve Hicaz’a dair sosyal, siyasi ve kültürel verileri düzenli olarak işlemiştir. Bu yayın, Arap milliyetçiliğinin gelişiminde temel kaynaklardan biri olmuştur (Arab Bulletin No. 100, 20 Ağustos 1918) . Bülten, Osmanlı’ya karşı Arap isyanının hazırlanması, yönlendirilmesi ve yönetilmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle Şerif Hüseyin ve ailesiyle yapılan pazarlıklara geniş yer vermiştir. Bu pazarlıklarda, İngiltere’nin denetiminde sınırları belirsiz bir Arap imparatorluğu vaadi öne çıkmıştır (Arab Bulletin, No. 5, 18 Haziran 1916).

Arap Büro’nun topladığı bilgi ve belgeler propaganda amacıyla gazetelerde yayımlanmış, fotoğraflarla desteklenen bu yayınlar İngiliz uçaklarıyla geniş bir coğrafyaya dağıtılmıştır. Büro’nun desteklediği El-Kevkab, El-Mukattem ve Şerif Hüseyin’in isyanını meşrulaştıran El-Kible gazeteleri İngiliz propagandasının önemli araçları olmuştur. Arab Bulletin başta olmak üzere birçok gazete ve dergi, savaşın sürdüğü Anadolu toprakları, Arap coğrafyası ve Batı’da Osmanlı Devleti aleyhinde yoğun propaganda faaliyetleri yürütülmüştür. Çeşitli alanlarda yürütülen bu

¹ 1916-1920 yılları arasında yayımlanan Arab Bulletin’e ait kayıtlar, Bristish Library IOR/L/PS/10/657 ve IOR/L/PS/10/658 The Qatar Digital Library tarafından dijital ortama aktarılmış ve açık erişime sunulmuştur. Bu nedenle, çalışmada yapılacak atıflar şu formatta verilecektir: Arab Bulletin, No: ... Tarih: ...

propaganda faaliyetleri dönemin teknolojik gelişmeleri kullanılarak hem cephelere hem de cephe gerisine atılarak büyük avantajlar sağlanmıştır (Çabuk, 2019: 1135).

Cihad-ı Ekber ve İngiltere'nin Karşı Propagandası

Osmanlı Devleti 2 Kasım 1914'te savaşa resmen dâhil olmuştur. 14 Kasım'da padişah ve halife V. Mehmed Reşad tarafından Cihad-ı Ekber ilan edilmiştir. Şeyhülislam fetvası Fatih Camii'nde okundu, cihad fermanı İran'dan Bağdat'a kadar dağıtıldı, camilerde hutbe olarak okutuldu ve gazetelerde yayımlandı. Aynı yılın 23 Kasım'ında Cihad-ı Mukaddes Beyannamesi de tüm Müslümanlara ilan edildi (Sarısaman, 1999: 17). Osmanlı imparatorluğu dâhilinde hemen her yere cihadın hükümlerine uyulması gerektiğine dair telgraflar çekildi (BOA, DH. ŞFR. 47-49). Cihad ilanına yönelik henüz bir muhalefet bulunmazken, Necid vali kumandanı olan İbn-i Suud'a tebliğ edilmek üzere gönderilen telgraf, Basra vilayeti aracılığı ile tebliğ edilerek gerekli hazırlıkların yapılması istenmiştir (BOA, DH. ŞFR. 47-98). Müslümanların, İngiliz ve müttefiklerine karşı hilafet sancağı altında toplanması gerektiğine yönelik ilan edilen cihadın, birçok İslam vilayetinde karşılık bulacağından emin olarak gönderilen telgraflarda; Hristiyan esaretinden kurtulmanın gerekliliği uzun uzadıya anlatılmıştır (BOA, DH. ŞFR. 47-290).

İran'da Şii ve Caferilerin katılımını sağlayacak gerekli tertibatın alınması üzerinde Bağdat valisine çekilen telgrafta ehemmiyetli davranılması istenmiştir (BOA, DH. ŞFR, 46-303). Yine Kerbela, Necef, İsfahan, Samarra gibi bölgelerde Osmanlı Devleti ile yakın temasta olan bazı önemli şahısların ismi belirtilerek cihad fetvasına riayet edilip edilmediğinin üzerinde durulması gerektiği belirtilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 48-42). İran'da arzu edilen samimiyetin oluşması ve artırılması yönünde dikkat edilmesi gerektiği, ahalinin bu kutlu dava için yakından ilgilenmesi için Bağdat, Musul, Van ve Erzurum vilayetlerine telgraflar çekilmiştir (BOA, DH. ŞFR. 49-217).

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği Cihad-ı Ekber'i geçersiz kılmak için El-Ezher Üniversitesi ve önde gelen din adamlarını rüşvet, baskı ve çeşitli yollarla kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Bu amaçla Daire-i Meşihat-ı İslamiyye adlı bir cemiyet kurarak, özellikle Hindistan ve Mısır'daki Müslümanlar ile Arap coğrafyasındaki halklara, Osmanlı'nın cihat ilanının İslam'a aykırı olduğu yönünde propaganda faaliyetleri yürütmüştür (Çabuk, 2019: 445). İngiltere, Osmanlı

Devleti'nin cihat ilanının sömürgelerdeki Müslümanları kendi aleyhine çevirmesini engellemek için propaganda yürütmüştür. Osmanlı'nın cihat ilanının geçersiz olduğu ve Britanya yönetimindeki 350 milyon Müslümanın refah içinde yaşadığı işlenen temalar arasındadır.

İngilizler tarafından İran, Afganistan, Hindistan, Mısır, Fas, Tunus ve Cezayir'de dağıtılan bildirilerde, şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi'nin katlinin vacip olduğu ilan edilmiştir. Osmanlı'nın cihat yoluyla beklenen tepkiyi alamadığı ve bu nedenle dünya önünde prestij kaybettiği belirtilmiştir. Ayrıca Mısır ve Hindistan'da cihat etkisinin sağlanabilmesi için uzun süreli çalışmalar gerektiği ve Süveyş'te İngiliz hatlarının kırılmasının imkânsız olduğu ifade edilmiştir (Sarisaman, 1999: 20). Öyle ki defalarca cihad fetvası iletilen ancak gerekli hazırlıkları yapıp yapmadığı bir yana hiçbir tepki göstermeyen İbn-i Suud, 'a Dördüncü Ordu Kumandanlığı vasıtasıyla gerekli hazırlıkların yapılması için birçok defa telgraflar çekilmiştir (BOA, DH. ŞFR. 47-455). İngilizlerin, ilan edilen cihada karşı yürütmüş oldukları propaganda faaliyetleri neticesinde Osmanlı hükümetinin cihad ilanından arzu edilen neticeyi alamamasına sebep olmuştur. İngiliz yanlısı basın, Türk karşıtlığını İslam kimliği üzerinden yayarak güçlü bir propaganda aracı oluşturmuştur. Türklerin İslam topraklarını gasp ettiği ve Müslüman Araplara zulmettiği iddiaları, uydurma hadisler ve ayrılıkçı fikirlerle desteklenmiş, Arapların ortak hareket etmesi gerektiği gibi kışkırtıcı mesajlar yoğun şekilde yayımlanmıştır (Arab Bulletin, No. 3, 14 Haziran 1916).

İngiltere, sömürgesi altındaki Müslümanların Osmanlı tarafından ilan edilen cihada uymamalarını ve kendi tarafında savaşmalarını sağlamak için yoğun propaganda yürütmüştür. Yayımlanan beyannamelerde, Britanya yönetimi altındaki Müslümanların refah içinde yaşadığı ve İngiltere'nin onları koruduğu vurgulanmıştır. Birçok Müslüman gencin İngiliz ordusunda yer aldığı belirtilmiştir. İngilizlerin propagandası karşılık bulmuş olacak ki; Mısır ahalisinden olan bir grubun Hicaz ve Suriye sahillerinde İngilizlerin lehine propaganda yaptıkları tespit edilmiştir. İngilizlerin destekleriyle meydana gelen bu gibi hareketlerin önlenmesi için Mersin'den Yemen'e kadar bütün sahillerde Mısırlı yolcuların İngiliz ajanı olabileceğinden yolculuklarının engellenmesi kararlaştırılmıştır (BOA, DH. EUM. Şb. 4-35). Bir başka olayda Beyrut'ta Jandarma deposunda tapu kâtibi olan Çerkez Şevki Efendi isimli bir kişinin Arap gençleri arasında İngiliz propagandası yaptığı tespit edilerek gerekenin

yapılması ve bu gibi faaliyetlerin engellenmesi üzerinde durulmuştur (BOA, DH. EUM. EMN. 104-56).

İngilizler, Daire-i Meşihâ-ı İslamiyye aracılığıyla yayınlamış olduğu bildiride, ilan edilen cihadın Almanya'nın menfaatine olduğu ve dolayısıyla geçersiz olduğu yönünde propaganda metinlerini hemen her yere dağıtmıştır. Müslümanlar adına tek söz sahibinin Osmanlı Devleti olmadığı ve sadece Mısır'da 13 milyon Müslümanın İngiltere himayesinde gayet refah ve huzur içinde yaşadığını iddia etmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin İngiltere aleyhine topyekûn cihad ilan etmesinin bir anlamı olmadığını dile getirmektedir (BOA, DH. ŞFR. 442-77). İngilizlerin bu yoğun çabası netice vermiş ve sömürgesi altında olan birçok bölgede Osmanlı'nın ilan etmiş olduğu cihada muhalefet sesleri yükselmeye başlamıştır. Musul'da alenen cihada muhalif olan Hamme adında bir şahsın gözaltına alındığı Musul Mebusu İbrahim Fevzi tarafından hükümete bildirilmiştir (BOA, DH. ŞFR. 454-83).

Merkezi yönetimin zayıf olduğu İslam beldelerinde cihad ilanının karşılık bulması için yoğun çaba sarf edilmiştir. İngiliz sömürgesi altında ki Hindistan Müslümanlarına ulaşmak için şeyhülislam olarak görevlendirilen Mehmed Vecih Efendi'ye gerekli kolaylığın sağlanması için Dördüncü Ordu Kumandanlığına telgraflar çekilmiştir (BOA, DH. ŞFR. 52-82). Yine Hicaz'da hac görevini ifa etmekte olan Flemenk müstemlekesine tabii yaklaşık altı bin hacının memleketlerine güvenli bir şekilde dönmeleri için Cidde Flemenk konsolosu ile temasa geçilmiştir. Bu hacıların güven içinde memleketlerine dönmelerinin yanında cihad ilanı için aralarında bazıları ile temas edilmesi istenmektedir (BOA, DH. ŞFR. 54-130).

İngiliz propaganda faaliyetlerinin birçok bölgede etkili bir şekilde karşılık bulduğuna tanıklık etmekteyiz. Resulayn (Suriye), yüzbaşılıktan kovulmuş olan Ramazan adında bir şahsın söz konusu bölgede İngiliz hükümeti adına ve Osmanlı hükümeti aleyhinde faaliyetler yürütmekte olduğu tespit edilmiştir (BOA, DH. MKS. 53-2). İngilizler söz konusu propaganda faaliyetleri kapsamında birçok bölgede farklı yöntemler uygulamıştır. İngilizlerin, sömürgeleri altında yaşayan Hintli Müslümanlara, özellikle Osmanlı hükümetinin Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile ulaştığı bölgelere para yardımı yaptığı tespit edilmiştir. Amerika aracılığı ile fakir Hintlilere yardım maksatlı dağıtılan bu paraların Osmanlı aleyhinde propaganda amaçlı kullanıldığı tespit edilmiştir (BOA,

DH. EUM.. Şb. 11-19). Beyrut, Şam, Cebel-i Lübnan, Havran ve Suriye gibi stratejik bölgelerde, halkı gizlice Fransa veya İngiltere'ye bağlanmaya ikna etmek amacıyla faaliyet yürüten ajanların varlığı kaydedilmiştir (BOA, BEO. 4130-309679).

Osmanlı Devleti, ilan ettiği cihad ile hem imparatorluk sınırları içindeki hem de sömürge altındaki Müslümanları etkilemeye ve desteklerini sağlamaya çalışmıştır. Cihadın duyurulması için yoğun çabalar sarf edilmiştir (BOA, DH. ŞFR. 59-72). Ancak Osmanlı Devleti, ilan ettiği cihadın ilgili yerlere ulaşip uygulanmasını sağlamak ve Müslüman halktan destek almak amacıyla büyük çaba ve fedakârlık göstermesine rağmen, karşılaştığı durum beklenenden farklı olmuştur. Söz konusu cihadın etkili bir şekilde yayılması ve uygulanmasından çok, Osmanlı yönetimi, bölgelerde ortaya çıkan yoğun muhalefetle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu muhalefette İngilizlerin rolü oldukça belirleyici olmuştur. Özellikle Arap aşiretlerinin Türklük ve Osmanlı karşıtı olarak kışkırtılması, cihadın başarı şansını sınırlayan önemli bir engel teşkil etmiştir. Beyrut, Şam, Cebel-i Lübnan ve çevresindeki vilayetlerde, İngilizler tarafından hazırlanan propaganda amaçlı kâğıtların ve bildirilerin yaygın bir şekilde dağıtılması, halkın Osmanlı yanlısı davranmasını güçleştirmiş ve cihadın etkisini önemli ölçüde azaltmıştır. Bu durum, Osmanlı'nın cihadı yayma ve destek toplama hedefleri ile bölgede etkin bir otorite kurma çabalarını zorlaştırmıştır (BOA, DH. ŞFR. 39-19). Yine İngilizler adına propaganda afişleri dağıtan ve Bağdat eşrafından olduğu tespit edilen bir şahsın tespit edilerek Irak kumandanı Halil Paşa'ya bildirilmiş ve gerekli önlemleri ivedilikle alması emredilmiştir (BOA, DH. ŞFR. 75-49).

Güneydoğu Anadolu bölgesinde İngiliz ve Fransız propagandalarının, Kürtler ve Arapları Türklere karşı isyana teşvik etmek amacıyla yoğun bir şekilde yürütüldüğü bildirilmektedir. Özellikle İngilizlerle iş birliği içinde hareket eden Denikin'in ordusunun, Rus İslamlarından oluşan Bolşevik birlikler tarafından mağlup edilmesi sonrası, İngiliz ve Fransız güçlerinin Suriye ve Diyarbakır çevresinde bazı aşiret reislerini bir araya topladıkları ve onlara “dostunuz” dedikleri Kürt ve Arapları Türk-İslam karşıtı propaganda ile kışkırttıkları kaydedilmektedir. Ayrıca Musul, Suriye ve Diyarbakır bölgelerinde yoğun propaganda faaliyetlerinin yürütüldüğü ve bu durum karşısında gerekli tedbirlerin alınmasının önem arz ettiği belirtilmiştir (ATESE, 110-1-10 İstiklal Harbi, 273-0-52).

Şerif Hüseyin’e Yönelik Propaganda Faaliyetleri

İngilizler, savaşın başından itibaren Hicaz ve Arabistan’a propaganda amaçlı bildiriler atarak Arap milliyetçiliğini kışkırtmış, bağımsız bir Arabistan kurma sözü vermiş ve bölgenin toprak bütünlüğünü garanti ettiklerini ilan etmişlerdir. Bu bildirilerde, savaş sonunda Arabistan’dan herhangi bir toprağın ne İngiltere’ye ne de başka bir devlete verilmeyeceği taahhüt edilmiştir (Sarısaman, 1999: 54). Şerif Hüseyin bildirisi ile fitillenen Arap isyanı, sadece Arap coğrafyasını değil kısa zaman içerisinde Müslümanların yaşadığı hemen her coğrafyayı etkilemiştir. İngilizler Osmanlı tarafından ilan edilen cihadın Hintli Müslümanları etkileyeceğinden ilk zamanlar çekinseler de Şerif Hüseyin’in Arap milliyetçiliği ile başlatmış olduğu etki bu korkunun yersiz olmasını sağlamıştır (Arab Bulletin No. 15, 10 Ağustos 1916). Nitekim dünyanın farklı bölgelerindeki birçok Arap bu isyana çeşitli yollarla destek vermiştir. Amerika’da çoğunluğu Hristiyan ve Dürzilerden oluşan Arap nüfus da Şerif Hüseyin’in isyanını desteklemiştir. Bu durum, İngiliz propagandasının etkisini açıkça ortaya koymaktadır. (Arab Bulletin, No. 44, 12 Mart 1917).

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Arap toplumlarını Osmanlı’dan koparmak amacıyla geniş kapsamlı bir propaganda faaliyeti yürüttü. Bu bildirilerde Osmanlı hâkimiyeti baskı ve zulümle özdeşleştirilirken, Arapların geçmişteki siyasi kudretleri ve ilmi-kültürel mirasları öne çıkarıldı. Kudüs, Bağdat ve Şam gibi kutsal şehirler üzerinden Arap topraklarının tarihî ve manevi değeri vurgulanarak, Arapların birlik içinde bağımsızlıklarını kazanmaları gerektiği mesajı işlendi. Bu propaganda yalnızca genel bir milliyetçilik duygusu oluşturmakla sınırlı kalmadı. Aynı zamanda İngiltere’nin doğrudan Şerif Hüseyin ile kurduğu siyasi ilişkilerin de zeminini hazırladı. McMahon-Hüseyin yazışmalarında verilen bağımsızlık vaatleri, bildirilerdeki özgürlük ve istiklal söylemleriyle uyumlu hale getirilerek Arap kamuoyuna yansıtıldı (Sarısaman, 1999:127). İngiliz propagandasında Şerif Hüseyin, İslam’ın kutsal topraklarında Arap birliğini yeniden kurabilecek meşru bir lider olarak sunulmuştur. Onun isyanı “insancıl” bir hareket şeklinde tanımlanmış ve kutsal şehirlerde kan dökmekten kaçındığı özellikle vurgulanmıştır. Bu söylemde, İttihat ve Terakki’nin Arapları baskı altına aldığı, aşağıladığı ve İslam’ı kendi çıkarları için kullandığı

iddia edilerek Hüseyin'in mücadelesine dini ve milli bir meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır (Arab Bulletin, No. 7, 30 Haziran 1916).

Temmuz 1916'da, Kahire'deki İngiliz Müstemleke Yönetimi aracılığıyla Şerif Hüseyin adına yayımlanan 27 Haziran tarihli bildiri, dikkat çekici bir propaganda vasıtası olmuştur. "Bütün Müslüman kardeşlerime" hitabıyla başlayan ve "Rabbimiz bize zafer kapılarını aç, şüphesiz sen en iyi fetih verensin" mealli ayetle devam eden bildiride, Osmanlı padişahları saygıyla anılmıştır. Buna karşılık tüm sorumluluk İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yüklenmiştir. Halifelik makamı için İngilizlerden destek temin eden Hüseyin, hilafetin nüfuzunu kaybettiğini belirtmiştir. Ancak doğrudan hedeflerini açıklamak yerine, İslam dünyasının kamuoyunu bu doğrultuda hazırlamayı tercih etmiştir (Koloğlu, 2017: 315-318). Şerif Hüseyin, beyannamesinde İttihat ve Terakki yönetimi öncesinde Osmanlı ile herhangi bir sorunu olmadığını vurgulamış, böylece sadık bir Osmanlı tebaası olduğunu göstermiştir. İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle işlerin bozulduğunu öne sürerek isyanını haklı göstermeye çalışmıştır.

Fiili isyanın başlamasının ardından, İngiliz desteğiyle Arap coğrafyasına beyannameler yayımlanmış ve dağıtmıştır. Bu belgelerde isyanın gerekçeleri Türkçe ve Arapça olarak anlatılmış, bazı bildirilerde Şerif Hüseyin'in fotoğrafları da yer almıştır. Hüseyin bu dönemde "Şerif Hüseyin Bin Ali", "Melik-ül-Hicaz Hüseyin Bin Ali", "Şerif-i Mekke-ül-Mükerremet", "Emirha" ve "Melik-ül-Bilâd-ı Arabiye El Hüseyin Bin Ali, Hicaz Sultanı" gibi çeşitli unvanlar kullanmıştır (Sağlam, 2022: 151). Şerif Hüseyin, İttihat ve Terakki'nin Araplara uyguladığı baskı, haksız idamlar ve kutsal mekânlara yönelik saldırıları isyanını haklı göstermek için kullanmış, kendisini mazlumlara koruyan lider olarak konumlandırmıştır. İngiliz ve Fransız desteğiyle yayımlanan beyannamelerde Arapların bağımsızlığı ve İslam'ın korunması vurgulanmış, Şerif'in Peygamber soyundan geldiği ve Arapları Türk yönetiminden kurtaracağı ileri sürülmüştür. Bu propaganda, uçaklarla gazete ve beyanname şeklinde dağıtılan propaganda malzemeleri geniş halk kitlelerine ulaşmış, Arap subay ve kabileleri isyana teşvik etmiş, Mekke ve Medine'de desteğini pekiştirmiştir. Böylece Hüseyin'in isyanı, İngiliz-Fransız destekli araçlarla hem meşrulaştırılmış hem de Arap kamuoyunda güçlü bir destek zemini oluşturmıştır (Sarısaman, 1999: 62).

İngiltere, Londra ve Kahire merkezli propaganda faaliyetleriyle Haziran 1916'da büyük bir Arap isyanını başlatmış ve Mekke Şerifi Hüseyin'i lider olarak öne çıkarmıştır. Başlangıçta isyanı meşrulaştıran İngiliz destekli yayınlar, kısa sürede ulusal Arap milliyetçiliğini vurgulamaya yönelmiştir. Şerif Hüseyin, kutsal Arap davasındaki rolü, barışçıl tutumu ve İttihat Terakki'ye karşı cesur duruşu üzerinden ulusal kahraman olarak sunulmuştur. Kahire ve Arabistan'daki istihbarat şubeleri aracılığıyla Hüseyin ve oğulları İngilizlerce kontrol edilmiş, yayınlarda İngiltere'nin Arap ve İslam dostu olduğu, Şerif Hüseyin'in Osmanlı zulmüne karşı çıktığı ve hilafetin gelecekteki temsilcisi olacağı vurgulanmıştır. Türklerin kutsal mekânlara saldırdığı iddialarıyla Müslümanlar isyana destek vermeye yönlendirilmiştir (Arab Bulletin, No. 9, 09 Temmuz 1916).

İttihat ve Terakki Karşıtlığı ve Arap İsyanını Meşrulaştırma Çabaları

Türk-Alman ittifakı çerçevesinde yürütülen hilafet merkezli propaganda, beklenen desteği sağlayamayınca, İngiliz propagandasının etkisini kırmak ve İtilaf Devletleri'nin faaliyetlerini aksatmak amacıyla özellikle İngiltere'nin sömürgeleri olan Mısır, Hindistan ve Afganistan'da yoğunlaştırılmıştır. Bu dönemde, Baron Max von Oppenheim'in önderliğinde Berlin'de şekillenen Alman propaganda misyonu, hem hilafet temasını merkeze almış hem de savaş sonrası Alman endüstrisinin çıkarlarına yönelik planları içermiştir (Arab Bulletin, No. 10, 14 Temmuz 1916). İngilizler bunu bildiğinden İttihat ve Terakki karşıtı propagandalarını din üzerinden Şerif Hüseyin'in isyanını da meşrulaştırarak faaliyet yürütmektedirler. İngilizler, tarafından İttihat ve Terakki aleyhtarlığında kullanılan propagandaların başında onların Yahudi dönmeleri ve mason localarına üye olmaları gelmektedir. (Arab Bulletin, No. 23, 26 Eylül 1916).

İttihatçıların, Arapları Alman çıkarları doğrultusunda küçümsedikleri, Arap kimliği ve dilini yok sayarak bölgede planlanan eğitim ve dil reformlarını engelledikleri ileri sürülmüştür. Arap önderlerini ise Cemal Paşa yönetiminde ya idam ettikleri ya da sürgüne gönderdikleri propagandası yapılmıştır. Ayrıca, İttihat ve Terakki'nin Almanlardan rüşvet aldığı ve Arap köylerindeki askerî müdahalelerle köylülerin mal varlıklarına el koyduğu yönünde kara propagandalar yapılmış, bu iddialar çoğunlukla olaya şahit yabancı tanıklılıklarla desteklenmiştir. Propaganda

metinlerinde, Türklerin Almanlarla ittifak kurarak Osmanlı Devleti'nin örfi ve şer'i yasalarını hiçe saydığı, Yahudi-Alman itikadını benimsediği, şeri hukukun ihmal edilip Alman baskısıyla seküler bir hukuk düzenine geçileceği ve bunun Turancılık ilkeleri çerçevesinde yorumlandığı iddia edilmiştir (Arab Bulletin, No. 29, 08 Kasım 1916). Propagandada, İttihatçıların İslam'ı hiçe saydığı, Cemal Paşa'nın Suriye'deki uygulamalarının din ve Arap kültürüne aykırı olduğu, kadınları caiz olmayan durumlara soktuğu ve askerlerin oruç tutmaması için fetvalar verildiği iddia edilmiştir (Arab Bulletin, No. 25, 07 Ekim 1916). Şerif Hüseyin, İttihat ve Terakki'yi İslam'a düşman ve despot bir yönetim olarak eleştirerek, Hilafet makamını işlevsiz kılmak, Kur'an hükümlerini ihlal etmek ve Osmanlıyı savaşa sokmakla suçlamıştır (Arab Bulletin, No. 3, 14 Temmuz 1916).

Şerif Hüseyin, İttihat ve Terakki'nin (Enver, Cemal ve Talat Paşalar) iktidarı ele geçirerek Osmanlı'yı dini kurallardan uzak ve despot bir yönetimle yönettiğini iddia etmiştir. O'na göre, Osmanlı'ya itaatin artık dini bir zorunluluk olmadığını, aksine, İslam'ı ve Müslümanların haklarını korumak için isyan etmenin farz olduğunu ilan etmiştir (Arab Bulletin, No. 9, 09 Temmuz 1916). Şerif Hüseyin'in İngilizler aracılığıyla yayımladığı bildiri, gazetelerde geniş yankı uyandıracak şekilde basılmış ve İttihat ve Terakki karşıtlığını meşrulaştırarak Arap milliyetçiliğini güçlendirmiştir. Bildiri, Arap bağımsızlık hareketini yaymayı ve Arapları birleşip mücadeleye çağırmayı amaçlamıştır. Eğer birleşmezlerse Türklerin geçmişte Ermenilere uyguladığı muameleye maruz kalacakları propagandası da yapılmıştır (Arab Bulletin, No. 7, 30 Haziran 1916).

İngiliz denetimi altındaki Arap coğrafyasında, isyanın Türk taraftarı kabile ve aşiretler üzerindeki etkileri ve İngiliz yönetimine yönelik tutumlar gözlemlenmiştir (Arab Bulletin, No. 4, 16 Haziran 1916). Bu dönemde Arap büro, propaganda etkinliğini artırmak amacıyla birçok gazete ve yazara fon sağlamış hatta bazı gazetelerin çıkarılması ve dağıtımını bizzat üstlenmiştir. Özellikle 1916 yılında yayımlanan El-Kıble gazetesi, Şerif Hüseyin'in isyanını meşrulaştırmayı ve Arap dünyasında Türk karşıtı bir propaganda yürütmeyi amaçlamıştır. Gazetede, İttihat ve Terakki'nin din düşmanı olduğu, Osmanlı Sultan'ın baskı altında tuttuğu ve halkı esir aldığı yönünde yoğun propaganda yapılmıştır. Şerif Hüseyin'in siyasi hedeflerini ifade edebileceği bir mecra olarak önem kazanmış ve etkisi Umman'a kadar ulaşmıştır (Arab Bulletin, No. 28, 01

Kasım 1916). Ayrıca, Cemal Paşa'nın Suriye valiliği sırasında, bazı Arap milliyetçilerinin Osmanlı'ya karşı gizli komiteler kurarak isyan teşebbüsünde bulunmaları sonucunda, Divan-ı Harb'te yargılanarak kimilerinin idam, kimilerinin sürgünle cezalandırıldığı belgelenmiştir (Arab Bulletin, No. 2, 12 Haziran 1916).

İngilizler, özellikle Türk-Alman ittifakını propaganda konusu yaparak Osmanlı Devleti'nin Almanya ile işbirliğinin yanlışlığını vurgulamışlardır. Arap coğrafyası ve Türk cephelerine yayılan bildiri ve yayınlarda, Türklerin gerçek düşmanlarının Alman ve Avusturya-Macaristan olduğu vurgulanarak bu ittifakın devletin sonunu getireceği ileri sürülmüştür. İngiliz dostluğu ön plana çıkarılarak, cephedeki askerlerin moralini bozmayı amaçlayan propaganda mektupları ve bildiriler hazırlanmıştır. Sözde esir Türk-Müslüman askerlerin teslim olmaları hâlinde iyi muamele görecekları, aksi takdirde savaşa devam etmenin anlamsız olacağı mesajı verilmiştir (Arab Bulletin, No. 17, 30 Ağustos 1916). Ayrıca, Almanların Doğu'da yeni sömürge arayışında olduğu ve Osmanlı'yı paravan olarak kullandığı beyannameleri uçaklarla cephelere atılmıştır (Arab Bulletin, No. 4, 16 Haziran 1916). Benzer biçimde, Almanların Ermeni katliamlarının sorumlusu olduğu ve Arapların aynı akıbete uğrayabileceği propagandası, Arap subay ve askerleri saf değiştirmeye yönlendirmek ve Türk askerinin moralini bozmak amacıyla cephelere ulaştırılmıştır (Arab Bulletin, No. 10, 14 Temmuz 1916).

SONUÇ

Bu çalışma, 19. yüzyılın sonlarından itibaren giderek belirginleşen ve Birinci Dünya Savaşı ile zirveye ulaşan İngiliz propagandasının, Arap milliyetçiliğinin oluşum ve gelişim süreci üzerindeki etkilerini ele almıştır. İncelenen süreç, yalnızca bir propaganda faaliyeti olmaktan ziyade, imparatorlukların çıkar mücadelesi, uluslararası diplomasinin araçsallaştırılması ve modern Ortadoğu'nun siyasi haritasının şekillendirilmesi bağlamında değerlendirilmesi gereken çok katmanlı bir dönemi ifade etmektedir. İngiltere'nin yürüttüğü propaganda, yalnızca savaş dönemine özgü geçici bir strateji değil, aynı zamanda uzun soluklu ve planlı bir politikanın ürünü olmuştur. Misyonerlik faaliyetlerinden kültürel organizasyonlara, basın yayın araçlarından istihbarat yapılanmalarına kadar geniş bir yelpazede yürütülen bu faaliyetler, Arap toplumlarının mevcut hoşnutsuzluklarını ve Osmanlı yönetimindeki yapısal sorunları ustalıkla istismar etmiştir. Özellikle etnik ve mezhepsel

farklılıklar üzerinden yürütülen manipölasyonlar, bir yandan Osmanlı idaresine olan güveni zayıflatırken, diğeryandan Arap milliyetçiliğinin hem entelektüel hem de siyasi düzeyde örgütlenmesine zemin hazırlamıştır.

Bu süreçte ortaya çıkan en önemli sonuçlardan biri, Arap milliyetçiliğinin başlangıçta daha çok kültürel ve entelektüel talepler çerçevesinde şekillenmesine rağmen, dış müdahalelerin ve savaş şartlarının etkisiyle giderek bağımsızlık yönünde siyasi bir harekete evrilmesidir. İngilizler, Arap liderlerle kurdukları ilişkiler, vaat ettikleri özerklik ve bağımsızlık sözleriyle bu dönüşümün hızlanmasında belirleyici bir rol oynamışlardır. Ancak bu vaatlerin büyük bir kısmı savaş sonrasında ya yerine getirilmemiş ya da kendi emperyal çıkarları doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir. Böylece Arap dünyası, Osmanlı sonrası dönemde bağımsız bir bütünlükten ziyade, manda yönetimleri ve parçalanmış siyasi yapılarla karşı karşıya kalmıştır. İngiliz propagandasının etkisi, yalnızca Arap toplumlarıyla sınırlı kalmamıştır. Osmanlı Devleti'nin savaş stratejisini, iç güvenlik politikalarını ve dış ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Osmanlı'nın ilan ettiği cihad çağrısının beklenen etkiyi yaratamaması, büyük ölçüde İngiltere'nin karşı propaganda faaliyetlerinin başarısıyla ilişkilendirilebilir. Dinî söylemin araçsallaştırılması, basın yoluyla yayılan dezenformasyon ve maddi yardımlarla desteklenen isyanlar, Osmanlı'nın savaş gücünü zayıflatmış ve savaşın sonunda imparatorluğun çözülme sürecini hızlandırmıştır. Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde, İngiliz propagandası ve Arap milliyetçiliği arasındaki etkileşim, modern Ortadoğu'nun siyasi coğrafyasının oluşumunda merkezi bir rol oynamıştır. Savaş sonrasında imzalanan antlaşmalar, çizilen sınırlar ve kurulan manda yönetimleri, büyük ölçüde bu dönemde atılan adımların bir sonucudur. Bu durum, propaganda ve psikolojik savaş tekniklerinin, askeri ve diplomatik araçlar kadar etkili bir güç unsuru olabileceğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, İngiltere'nin Arap coğrafyasındaki propaganda faaliyetleri, kısa vadede Osmanlı karşıtı bir cephe oluşturmayı ve savaşın seyrini kendi lehine çevirmeyi başarmış olsa da, uzun vadede bölgede derin sosyal, siyasal ve kültürel kırılmalara yol açmıştır. Arap milliyetçiliği, bir yandan kendi dinamikleriyle gelişirken diğeryandan dış müdahalelerle şekillenmiştir. Bu da bağımsızlık hareketlerinin homojen bir yapıya kavuşmasını engellemiştir. Bugün dahi Ortadoğu'da yaşanan birçok siyasi istikrarsızlık ve kimlik çatışması, bu dönemde tohumları atılan yapay

sınırlar ve manipüle edilmiş kimlik siyasetinin bir mirası olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, incelenen dönem yalnızca geçmişte yaşanmış bir tarihsel olgu değil aynı zamanda günümüz uluslararası ilişkilerinde propaganda, psikolojik harp ve kimlik inşası süreçlerinin anlaşılması açısından önemli dersler barındırmaktadır. Propaganda, modern çağda da farklı araçlarla sürdürölmekte toplum mühendisliği, bilgi savaşları ve medya stratejileri gibi yeni biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, hem Osmanlı son dönemini hem de Ortadoğu'nun güncel jeopolitik sorunlarını anlamak açısından önemli bir tarihsel kesit sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA/Atese/M.M.Z.C.):

- BOA, Yıldız Esas Evrakı, (Y.E.E). 35-10, 18.09.1296/05.11.1879.
- BOA, Yıldız Parekende Evrakı-Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A.). 2-64, 08.03.1297/19.02.1880.
- BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS). 1826-50, 07.11.1297/ 01.11.1880.
- BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT). 133-82, 05.12.1297/08.11.1880
- MMZC. (Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri) D.2., C.1. 5 Nisan 1328/18.04.1912.
- BOA, Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (DH. MTV), 24-97, 26.11.1331/27.10.1913
- BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR):
- 47-49, 02.01.1333/20.11.1914.
- 47-98, 02.01.1333/20.11.1914.
- 47-290, 13. 01. 1333/01.12.1914.
- 46-303, 23.12.1332/12.11.1914.
- 48-42, 23.01.1333/12.11.1914.
- 49-217, 22.03.1333/07.02.1915.
- 47-455, 24.01.1333/12.12.1914.
- 442-77, 16.07. 1330/29.09.1914.
- 454-83, 07.10.1330/20.12.1914.
- 52-82, 07.06.1333/22.04.1915.
- 54-130, 13.09.1333/25.07.1915.
- 59-72, 14.02.1334/22.12.1915.
- 39-19, 21.04.1332/19.03.1914.
- 75-49, 11.06.1335/04.04.1917.
- BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Şubesi (DH. EUM.. Şb).
- 4-35, 19.02.1333/25.02.1914
- 11-19, 19.05.1333/04.04.1915
- BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN).
- 104-56, 29.07.1332/25.02.1914
- BOA, Dâhiliye Nezareti Dâhiliye Kalem-i Mahsusa Evrakı (DH. KMS). 53-2,
- 03.10.1337/02.07.1919
- BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO).
- 4130-309679, 22.01.1331/01.01.1913
- Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATESE). 110-1-10 İstiklal Harbi, 273-0-52
- 03.04.1336/16.01.1918
- British Library, IOR/L/PS/10/658 ve IOR/L/PS/10/658: [The Qatar Digital Library]:
- Arab Bulletin, No. 2, 12 Haziran 1916.
- Arab Bulletin, No. 3, 14 Haziran 1916.
- Arab Bulletin, No. 4, 16 Haziran 1916.
- Arab Bulletin, No. 5, 18 Haziran 1916.
- Arab Bulletin, No. 7, 30 Haziran 1916.
- Arab Bulletin, No. 9, 09 Temmuz 1916.
- Arab Bulletin, No. 10, 14 Temmuz 1916.
- Arab Bulletin, No. 15, 10 Ağustos 1916.
- Arab Bulletin, No. 17, 30 Ağustos 1916.
- Arab Bulletin, No. 23, 26 Eylül 1916.
- Arab Bulletin, No. 25, 07 Ekim 1916.

Arab Bulletin, No. 28, 01 Kasım 1916.
 Arab Bulletin, No. 29, 08 Kasım 1916.
 Arab Bulletin, No. 44, 12 Mart 1917.
 Arab Bulletin, No. 100, 20 Ağustos 1918.

Telif Eserler

- Abdullah, K. (2015). Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik. (ter. H. Özkan). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Adams, C. C. (1933). *Islam and Modernism in Egypt: A Study of Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad Abduh*. London: Oxford University Press.
- Anderson, M. S. (1970). *The Great Powers and The Near East, 1774-1923*. London: Edward Arnold.
- Antonius, G. (1945). *The Arab Awakening: The Story of The Arab National Movement*. Philadelphia: J.B.
- Avşar, S. (2004). *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*. Ankara: Kim Yayınları.
- Berkes, N. (1942). *Propaganda Nedir?*. Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.
- Bernays, E. (2023). *Propaganda* (çev. S. S. Tezcan). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Boztemur, R. (2019). "Arap İsyanı, 1916-1918", *Mülkiye Dergisi*. 35(272), 61-80.
- Brockheman, C. (1987). *History of the İslamic People*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bryce, J. (1921). *Modern Democracies II*. New York: Macmillan.
- Bryce, V. (1916). *The Treatment of Armenians in The Ottoman Empire 1915-1916*. London and New York: Knickerbocker Press.
- Churchill, W. (1939). *The World Crisis 1911-1918*. London: Thornton Butterworth Limited.
- Çabuk, M. (2019). "İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)". *Belgi Dergisi*. 2, (17), 1130-1147.
- Domenach, J. M. (1969). *Politika ve Propaganda*. (çev. T. Yücel). İstanbul: Varlık Yayınları.
- George, D. L. (1936). *War Memories VI*. London: Ivor Nicholson and Watson Limited.
- Güçer, D. (2024). *Milli Mücadele Döneminde Türk-İngiliz Propaganda Çalışmaları*. *Savunma ve Güvenlik Araştırmaları Dergisi*. 1 (1), 21-48.
- Haldun, İ. (2017). *Mukaddime Cilt I*. (çev. H. Kendir). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Heyd, U. (1950). *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. London: Luzac and The Harvill Press.
- Hindenburg, P. (1921). *Out of My Life*. New York and London: Harper & Brothers Publishers.
- Hourani, A. (1970). *Arabic Thought in The Liberal Age 1798-1939*. London: Cambridge University Press.
- Hüseyin, M. M. (1986). *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, (çev. S. Özel), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Jacques, E. (1965). *Propaganda The Formation of Men's Attitudes*. (trans. K. Kellen, J. Lerner). New York: Vintage Books.
- Johnson, M. O. (1982). "The Arab Bureau anfd the Arab Revolt: Yanbu to Aqaba". *Military Affairs*, 46 (4), 194-201.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karpat, K. (1987). "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi". *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 48, 13-37.
- Kaşıyüğun, A. ve Çolak, M. (2014). "Savaş ve Propaganda: Birinci Dünya Savaşı'nda Alman Propagandası". *History Studies*, 7(5), 2014, 157-176.
- Kayalı, H. (2018). *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

- Koloğlu, O. (2003). "Lawrence, Thomas Edward", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 23, Ankara: TDV Yayınları, 114-116.
- Köni, H. (2002). "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkiler". Avrasya Dosyası İstihbarat Özel, 8 (2), 150-166.
- Köse, İ. (2018). İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı, İstanbul: Kronik Kitap.
- Kurşun, Z. (1992). Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Lasswell, H. D. (1927). "The Theory of Political Propaganda". American Political Science Review, 21(3), 627-631.
- Lawrence, T. E. (1935). Seven Pillars of Wisdom. London: Alden Press.
- Lee, A. M. (1945). "The Analysis of Propaganda: a Clinical Summary". American Journal of Sociology. 51 (2), 126-135.
- Ludendorff, E. (1919). My War Memories 1914-1918. London: Hutchinson & Co.
- Madden, R. R. (1962). The Turkish Empire in Its Relation with Christianity and Civilization. London: T. Cautley Newby.
- Mccarthy, J. (2002). İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler. (çev. B. Keneş). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, 469-481.
- _____. "I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu". Osmanlı Ansiklopedisi C. II. Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi 133-140.
- Mohs, P. A. (2008). Military Intelligence and The Arab Revolt, Routledge. London; New York: Routledge
- Öymen, O. (2014). Bir Propaganda Silahı Olarak Basın. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özdemir, B. ve İrkıçatal, E. (2011). İngiliz Arap Büro Raporlarında Arap Ayaklanması: Bir İsyanın Kodları. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Öztürk, T. (2017). "Şerif Hüseyin'in Mekke Emirliğine Atanma Sürecinde Ailesiyle İstanbul'da Geçirdiği Yıllar". Vakanivüs, Ulusallararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2 (1), 152-165.
- Paşa, C. (2010). Anılarım 1913-1922. (haz. F. Parin). İstanbul: Paraf Yayınları.
- Pehlivanlı, H. (1991). "Çanakkale Muharebeleri Sırasında Müttefiklerin Propagandası ve Karşı Propaganda". Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi, 7(21), 535-552.
- Pichon, Jean. (1939). Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları. (çev. H. Cahid) İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Platon. (2007). Devlet. (çev. H. Demirhan). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Rogan, E. (2015). "The First World War in The Middle East, (by. K. C. Ulrichsen)", Middle Eastern Studies, 51 (4), 671-674.
- Polat, Ü. G. (2010). "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu". ATAM, 26 (76), 97-132.
- _____. "I. Dünya Savaşında İngiliz ve Türk Propaganda Gazetelerinin Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme (el-Hakika ve Musavver Çöl)". OTAM, Güz 36, 141-155.
- Saab, H. (1958). The Arab Federalist of Ottoman Empire. Amsterdam: Djambatan.
- Sağlam, N. (2022). "Şerif Hüseyin ve Siyasi Propaganda Aracı Olarak El-Kible Gazetesi". Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi, 2(2), 141-174.
- Sanders, M. L. (1975). "Wellington House and British Propaganda During the First World War".. The Historical Journal. XVIII (I), 119-146.
- Satia, P. (2008). Spies in Arabia. New York: Oxford University Press.
- Sheffy, Y. (2014). British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914-1918. London: Routledge.
- Sarısaman, S. (1999). Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp. Ankara: Genelkurmay Ateşe Yayınları.
- Sharabi, H. B. (1966). Nationalism and Revolution in the Twentieth Century. New York: D. Van Nostran Company.
- Shaw, S. J. (2008). The Ottoman Empire in World War I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Storrs, R. (1937). *Orientations*. London: Ivor Nicholson and Watson Limited
- Temperley, H. W. V. (1924). *A History of the Peace Conference of Paris*. London: Oxford University Press.
- Thomsan, D. (1950). *England in the Nineteenth Century 1815-1914*. Maryland: Penguin Books.
- Toynbee, A. J. (1917). *The German Terror in Belgium: An Historical Record*. New York: George H. Doran Company.
- _____. (1915). *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*. London and New York: Hodder & Stoughton.
- _____. (1917). *The Murderous Tyranny of The Turks*. London and New York: Hodder & Stoughton.
- Toynbee, A. J. and Kirkwood, K. P. (1927). *Turkey*. New York: Ernest Benn Limited.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye’de Siyasi Partiler*, C. I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tzu, S. (1991). *Strateji Sanatı*. (çev. M. S. Danker ve S. M. Alsagoff), Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Uçan, C. (2023). “Mobilizing the Muslims: Ottoman-German Propaganda in World War I”. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. IX (1), 23-35.
- Yılmaz, S. (2017). “Ortadoğu’da İngiliz İstihbaratı; 1914-1918”, [https://ankaenstitusu.com/E.T.\(07.09.2025\),1-20.\(E.T.15.08.2025\)](https://ankaenstitusu.com/E.T.(07.09.2025),1-20.(E.T.15.08.2025)).
- Yozgat, N. (2023). *Arap Bürosu ve Faaliyetleri (1916-1920)*, Doktora Tezi. Kayseri, Erciyes Üniversitesi.
- Zeine N. Z. (2020). *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*. (çev. E. Akbaş). İstanbul: Arka Yayınları.
- Ziyaoğlu, R. (1960). *Propaganda ve Sanatı*. İstanbul: Halk Basımevi.
- Qualter, T. H. (1980). *Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi*. (çev. Ü. Oskay). Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 35 (01), 255-307.
- Westrate, B. (1992). *The Arab Bureau, British Policy in the Middle East 1916-1920*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Wingate, S. R. (1955). *Wingate of the Sudan*. London: Murray.
- Wreford, R. J. R. G. (1923). *Propaganda, Evil and Good. The Nineteenth Century and After*, XCII. 514-524.

SİVRİSİNEKLERİN GÖLGESİNDE BİR SALGIN: 19. YÜZYILDA SARI HUMMA İLE MÜCADELE

Menekşe Yıldız Uslu*

GİRİŞ

İnsanlık tarihi, çağlar boyunca toplumsal ve ekonomik yapıyı derinden sarsan büyük salgınlarla doludur. Kara vebanın Avrupa’da milyonlarca can alması veya kolera salgınlarının şehirleri kasıp kavurması gibi olaylar medeniyetlerin gidişatını değiştirmiştir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde özellikle deniz ticaretinin getirdiği küresel bağlantılarla birlikte yeni ve ölümcül bir tehdit ortaya çıktı; Sarı Humma. Enfekte sivrisineklerle yayılan sarı humma, liman şehirlerinde ilk olarak rıhtımlarda veya yerel olarak denizciler tarafından sıkça ziyaret edilen yerlerde, gemi ve deniz taşıtlarında ortaya çıkarak yayılmış, ulaştığı her coğrafyada korku ve endişe yaratmıştır (Miller, 1893: 286-293; Gazzo, 1878: 4; Çalışkan, 2019: 35; Ayar, 2014: 19).

Sarı humma ekvatora yakın bölgelere özel bir hastalık olmakla birlikte, Amerika ve Afrika’nın Atlantik Okyanusu kıyılarındaki sıcak bölgelerinde, ayrıca sıcak kuşakta bulunan Amerika adalarında, özellikle de Küba’da sıklıkla görülmüştür. Hastalığın en sık görüldüğü ve en yüksek prevalansa sahip olduğu bölge ise Meksika Körfezi kıyıları ve Batı Hint Adaları olmuştur. Hastalık ilk olarak Meksika körfezinden Amerika’nın diğer bölgelerine ve çevredeki sıcak ülkelere sirayet etmiştir. Sarı humma, zamanında Amerika ve Afrika’nın diğer bölgelerinde endemik hastalık şeklinde hüküm sürmüştür. Fakat, 19. yüzyılda hastalığın bulunduğu bölgelerden gelen gemilerle Avrupa’ya sirayet etmiştir. Hastalık, sadece Avrupa’ya değil, aynı zamanda Güney Amerika’ya da yayılarak salgınlara neden olmuştur. Kuzeyde ise Philadelphia, New York ve Boston’a kadar ilerleyerek geniş bir alana yayılmıştır. Bu yayılma sürecine rağmen, sarı humma Osmanlı Devleti’ne sirayet edememiştir (Rehber-i Zabıta-i, 1331: 80; Y. Fon Mering, 1927: 240; Summers, 1879: 9; Miller, 1893: 294; Hastings, 1848: 20; Jones, 1894: 3).

* Dr., Dr.M.Yildiz-Uslu@hotmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0001-8957-8930.

Sarı humma, günümüzde dahi küresel bir halk sağlığı tehdidi olmaya devam etmektedir. Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri'nin (CDC) tahminlerine göre, dünya genelinde her yıl yaklaşık 200.000 yeni vaka görülmekte ve 30.000 kişi hayatını kaybetmektedir. Hastalığın coğrafi yayılımına bakıldığında ise 2023 yılı itibarıyla, Afrika'da 34 ve Orta ve Güney Amerika'da 13 ülke sarı humma için endemik veya riskli bölgeler olarak sınıflandırılmıştır. Uluslararası sağlık kuruluşları, hastalığın yayılımını kontrol altına almak için önemli adımlar atmaktadır. Bu bağlamda, Dünya Sağlık Örgütü (WHO), sarı hummanın 2026 yılına kadar ortadan kaldırılmasını hedeflemektedir (Mensah et al., 2024: 1-2).

Bu araştırmanın temel amacı, 19. yüzyılda, özellikle Meksika Körfezi kıyıları ve Batı Hint Adaları gibi endemik bölgelerden yayılarak, ABD'nin doğu ve güneydoğu eyaletleri ile Avrupa'nın bazı liman şehirlerinde büyük can kayıplarına yol açan sarı humma salgınlarının tarihsel seyrini ve bu salgınlara karşı geliştirilen mücadele yöntemlerini incelemektir. Bu araştırma kapsamında tarafımızca yapılan detaylı araştırma sonucunda sarı humma hastalığına dair kapsamlı bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle söz konusu noksanlığı giderebilmek adına kapsamlı bir çalışma yapılmıştır. Çalışmanın kaynağını, Milli Kütüphane 'de bulunan Osmanlı gazeteleri oluşturmaktadır. Araştırılan konu ile ilgili haberler 1878-1905 yılları arasında devrin önemli yayın organlarından olan Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve Servet gazetelerinde tespit edilmiştir. Bahsi geçen konu ile ilgili tüm haberler çalışmaya dâhil edilmiştir. Tıp tarihi ile ilgili yapılan genel araştırmalar, süreli yayınlar da tek tek taranmış ve buralarda sarı humma hastalığı ile ilgili çok az veri tespit edilebilmiştir.

TARİHTE YAŞANAN SARI HUMMA SALGINLARINA KISA BİR BAKIŞ

Sarı humma, savaşların sonucunu ve ulusların tarihini etkilemiş en büyük salgın hastalıklardan biridir. Hastalık Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfetmesinden önce Doğu Yarım Küre'de biliniyorken, Batı Yarım Küre'de bilinmiyordu (Kirk, 1953: 47; The British Medical Journal, 1879: 516). Kristof kolomb'un 1492'de kıtaya gelişi ile birlikte Batı yarım kürede kayda geçen ilk salgınlar; 1648 yılında Guadeloupe, Barbados, Yucatan, Havana, Küba, St. Christopher ve diğer Batı Hint Adaları'nda görülmüştür (Crawford, 2019: 115; Findlay, 1941: 144-153; Sherman, 2020: 205). Eski tarihçiler, Oviedo ve Rochefort gibi isimler, hastalığın Afrika'nın Batı Kıyısından ithal edilen köleler tarafından Batı Hint

Adaları'na taşındığını ve hastalığın ana kaynağının Afrika olduğunu belirtmektedirler (Stenberg, 1890: 37).

Hastalığın yayılımı sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1685'te Brezilya'da ortaya çıkan sarı humma, 1690'da Bangkok'tan gelen bir Fransız savaş gemisi tarafından Martinik Adası'na taşınmıştır (Blake, 1968: 673-674). 1693 yılında Venezuela'nın başkenti Karakas'ta ve liman şehri La Guayra'da salgınlar yaşanırken, aynı dönemde Brezilya'da da salgınlar kaydedilmiştir (Stenberg, 1890: 40). Karayipler'in kuzeyine doğru ilerleyen hastalık, 1699'da hem Philadelphia hem de Charleston'ı etkilemiş, 1702'de ise New York'a ulaşmıştır (Blake, 1968: 674).

18.yüzyılda sarı humma salgınları, farklı coğrafyalara yayılmaya devam etti. İspanya'daki ilk salgın 1700'de Cadiz'de kaydedilmiştir. 1701'de kanarya adalarında, 1723'te Portekiz'in başkenti Lizbon'da kaydedildi. Hastalık, Amerika kıtasında da yaygınlaşmaya devam ederek 1733-36 yılları arasında Demerara'da, 1737'de ise Venezuela'da yeniden görüldü. Yüzyılın sonlarına doğru, 1790'lı yıllarda Batı Hint Adaları'ndan gelen bir ticaret gemisiyle ABD'ye taşınan hastalık, Boston, Newburyport, New York ve Philadelphia gibi liman kentlerinde büyük salgınlara yol açtı (Stenberg, 1890: 40-42; Gianhecchi et al., 2022: 2). 1793 yılında ise, Batı Afrika'daki Portekiz Ginesi kıyılarında bulunan Bissagos Adaları'ndan biri olan Bolama'dan hareket eden Hankey adlı bir geminin getirdiği yerleşimciler nedeniyle salgın Grenada'ya ulaştı. Grenada'dan dönen gemiler, salgını hızla diğer İngiliz adalarına yaydı. Temmuz 1793'e gelindiğinde hastalık, İspanyol adası Trinidad'ın yanı sıra Saint Vincent, Barbados, Tobago, Dominika, Antigua ve St. Kitts'e de ulaşmıştı. Tüm bu yerlerde, salgınlar sadece askerleri ve Avrupalı denizcileri değil, aynı zamanda yerel halkı ve Saint-Domingue'den gelen Fransız mültecileri de etkiledi (Blake, 1968: 673-676).

1793 yazının başlarında, sarı humma hastalığı Grenada Adası'ndan başlayarak Batı Hint Adaları'nın her yerine hızla yayıldı. Bu süreçte, hastalık ilk defa Amerika Birleşik Devletleri'ne getirildi. Kısa bir süre sonra, 1793'te Philadelphia'yı yerle bir eden büyük bir salgın patlak verdi. Bu salgının nedeni, dönemin tıp uzmanları arasında uzun süren tartışmalara yol açtı. Her ne kadar hastalığın ithalat yoluyla geldiği düşünülse de şehirdeki önde gelen doktorlar salgının yerel kaynaklı olduğunu savunuyordu. Özellikle Dr. Rush ve diğer önemli uzmanlar, salgının asıl nedeninin, Temmuz sonlarında bir rıhtımda yığılı çürümüş

kahveden yayılan yoğun ve korkunç bir koku olan "miyasma" olduğunu belirtiyordu. Onlara göre, bu koku kapı ve pencerelerden içeri girerek hastalığın tüm şehre hızla yayılmasına sebep olmuştu. (Mackrill, 1796: 9; Stenberg, 1890: 45-46; Bordley, 1794: 4)

1793 yılında Philadelphia'da yaşanan sarı humma salgını, 23 Ağustos'a kadar resmi olarak fark edilmese de bu tarihten sonra korkunç bir hızla yayıldı. Salgının ciddiyeti anlaşıldığında, 25 Ağustos'ta belediye başkanı temizlik talimatları yayınladı ve şehirdeki temizlik çalışmaları Ekim ayına kadar devam etti. Salgın, 8 Kasım'da en yüksek ölüm oranına ulaşmasına rağmen, 4 Kasım'dan sonra sona erdi. Bu kısa ama yıkıcı dönemde, toplam 4.049 kişi hayatını kaybetti. Ağustos ayında 325, Eylül'de 1.442, Ekim'de 1.976 ve Kasım'da 118 kişinin yaşamını yitirdiği bu süreç, 40.000'den az bir nüfusa sahip olan şehir için yıkıcıydı (Stenberg, 1890: 47).

1794'ten 1805'e kadar sarı humma, ABD'nin doğu kıyısındaki birçok şehirde defalarca salgınlara yol açtı. En sık etkilenen yerler Boston, New York, Philadelphia, Baltimore, Norfolk ve Charleston'dı. Bunun yanı sıra, Portsmouth, Newburyport, Providence, New London, New Haven, Wilmington (Delaware) ve Wilmington (Kuzey Karolina) gibi daha küçük kasabalarda da salgınlar daha az sıklıkla görülmüştür. Bu salgınların nedenine dair yerel halk arasında farklı inançlar hakimdi. Örneğin; Baltimore'daki birçok vatandaş, hastalığın atmosferdeki bir bozukluktan veya kişiden kişiye doğrudan bulaşmadan kaynaklandığına inanıyordu. Ancak gözlemsel veriler, salgınların Batı Hint Adaları'ndan yapılan ithalatla, yani dış kaynaklı faktörlerle bağlantılı olduğunu gösteriyordu (Blake, 1968: 673-677, Stenberg, 1890: 47; Brown, 1800: 9).

Sarı humma salgınları 18.yüzyılın ortalarından 19.yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Salgın; İtalya legborn'da, Florida, Alabama, Louisiana, Mississippi, Arkansas ve Teksas eyaletlerini etkiledi. Florida'da, Pensacola, Milton ve Tampa bölgelerinde salgınlar görülürken Havana'da; Mobile, Cahawba, Citronelle, Demopolis, Fulton, Hollywood, Montgomery, Wetumpka bölgelerinde, Louisiana'da; Mississippi Nehri üzerinde, New Orleans'ta, Alexandria, Opelousas, Pattersonville, Bayou Sara, Centreville, Clinton, Convent, Franklin, Algiers, Plaquemine, Shreveport, Thibodeaux, Trenton, Washington ve çeşitli benzer yerlerde yaygındı. Mississippi'de; Biloxi, Brandon, Clinton, Grand Gulf, Greenwood, Jackson, Natchez, Pascagoula, Port Christian, Port Gibson, Washington, Woodville, Yazoo'da, Arkansas'ta; Columbia, Grady, Lake

Napoleon'da, Teksas'ta ise Nacogdoches, Cypress City, Galveston, Hockley, Houston, Indianola, Liverpool, Richmond, Saluria bölgelerinde yaygındı (Stenberg, 1890: 47).

1800 yılından itibaren Orta Amerika'daki tüm ana limanları etkileyen salgınlar, Meksika Körfezi kıyılarındaki limanlara da ithalat yoluyla yayılmıştır. Brezilya'ya sarı humma, 1849'da Kuzey Amerika'dan gelen "Bristol" adlı bir ticaret gemisiyle getirilmiştir ve sonrasında 1850'den 1879'a kadar her yıl görülmüştür. Afrika'da ise Sierra Leone'den başka yerlere de yayıldığı belirtilmekle birlikte, Senegal'in St. Louis şehrinde ilk kaydedilen salgın 1850'de meydana gelmiştir. 1854'te Peru'ya Alman göçmenler nedeniyle gelen sarı humma, Güney Amerika'nın Pasifik kıyısında yaygınlaşmıştır. Avrupa'da 1821'de Mallorca'da son büyük salgın yaşansa da sonrasında 1828'de Cebelitarık'ta, 1870'te Barselona'da, 1878'de Madrid, Marsilya, Galler ve Swansea'de yerel salgınlar görülmüştür. ABD'nin güney eyaletlerinde de büyük salgınlar devam etmiştir; New Orleans'ta 1792'de başlayan salgınlar 1888'e kadar tekrarlamıştır (Stenberg, 1890: 45; Sherman, 2020: 206; Özdemir, 2005: 40).

1850'li yıllar, New Orleans için sarıhumma salgınlarının en yıkıcı dönemi oldu. Salgının yayılmasında kötü uygulanan karantina şartlarının yanında iç savaşta etkili oldu. On yıl boyunca şehir, dört büyük salgında yaklaşık 20.000 vatandaşını kaybetti. Can kayıplarının en çok yaşandığı yıl ise 1853'tü; sadece bu yılda 8.000 ila 9.000 kişi salgına yenik düştü ve hastalık New Orleans'tan başlayarak eyaletteki nehirler ve koylar boyunca yayıldı. 1853'ü takip eden iki yazda, salgın her yıl 2.500 kişinin daha ölümüne neden olarak 1853-1855 yılları arasında toplam 14.000 can kaybına ulaştı. 1856'da ölü sayısı 80'e, 1857'de ise 200'e düşerek nispeten sakin bir dönem yaşansa da 1858'de yeniden büyük bir salgın patlak verdi. Sağlık Kurulu'nun kasım ayı sonunda açıkladığı verilere göre, bu salgında yaklaşık 5.000 kişi hayatını kaybetti (Duffy, 1968: 689; Türk vd., 2020: 620). 1853 yılında Teksas'ın Galveston şehri ve çevresi de yıkıcı bir sarı humma salgınıyla sarsıldı. Bu salgının tek başına Galveston'daki can kaybı 415 kişiydi. Ancak hastalık, sadece liman şehriyle sınırlı kalmadı; ticaret yolları üzerinden Teksas'ın iç bölgelerindeki diğer yerleşim yerlerine de hızla yayıldı. Bu yayılma sonucunda Calvert'te 250, La Grange ve Victoria'da 200'er, Hempstead ve Navasota'da 154'er, Chapel Hill ve Rio Grande City'de 120'şer, Huntsville'da 100 ve Indianola'da 90 kişinin

ölümüyle sonuçlandı. Ayrıca Alleyton, Austin, Brenham ve Corpus Christi gibi birçok başka şehirde de salgın vakaları görüldü. Bu durum, salgının Teksas genelinde ne kadar yaygın ve ölümcül olduğunu net bir şekilde ortaya koydu. New Orleans'ta ve diğer güney şehirlerinde olduğu gibi, Florida'nın Pensacola şehri de sarıhumma salgınlarından nasibini aldı. 1822-1825 ve 1874-1883 yılları arasında meydana gelen salgınlar, şehirde önemli can kayıplarına yol açtı. Salgınlar sadece Pensacola ile sınırlı kalmadı, Ticaretin ve insan hareketliliğinin etkisiyle hastalık, Houston ve Vicksburg gibi Teksas, Mississippi eyaletlerinde, Alabama ve Louisiana birçok şehre de yayıldı. (Stenberg, 1890: 47; Sullivan, 1877: 160).

1873 yılında, Amerika Birleşik Devletleri'nin güneydoğu eyaletleri olan Florida, Alabama, Mississippi, Louisiana ve Teksas'ta yaşanan sarı humma salgınının nedeni 15 Haziran'da Havana'dan yola çıkan ve 26 Haziran'da New Orleans'a ulaşan İspanyol gemisi "Alpaca" idi. Gemi mürettebatıyla başlayan hastalık, kısa sürede New Orleans'a yayılarak 107 kişinin ölümüne neden oldu. Salgın, buradan "Lee" adlı nehir vapuruyla Mississippi Nehri boyunca yayılarak tek başına New Orleans'ta 2.000 kişinin hayatını kaybetmesine yol açtı. Hastalık Shreveport'a da sıçradı ve burada 750 can aldı. Salgının yayılımı sadece bu şehirlerle sınırlı kalmadı; sarı humma, New Orleans ve Shreveport'tan kaçan mülteciler aracılığıyla Teksas'a taşındı. Bu durum, Galveston'da 1.250, Marshall'da ise 125 kişinin ölümüne neden oldu. Aynı dönemde Florida'nın Pensacola şehrinde 61 ölüm yaşanırken, Alabama'da ise Mobile ve Montgomery'de toplam 37 kişi hayatını kaybetti. 1877 yılında meydana gelen salgın ise 102 farklı kasabayı etkiledi ve toplamda 15.934'ten fazla kişinin hayatına mal oldu. Böylece o yüzyılın en yaygın salgını olarak kayıtlara geçti. 18. ve 19.yüzyıl boyunca yaşanan sarı humma salgınları nüfus için en korkunç düşmanlardan biri olduğunu kanıtlamıştır (Stenberg, 1890: 48; Shubert, 1860: 11).

SARI HUMMA'NIN TARİHSEL KEŞİF SÜRECİ

1900 yılından önce, sarı hummanın kişiden kişiye bir mikrop aracılığıyla yayıldığına inanılıyordu. Ancak bu mikrop henüz keşfedilmemişti ve hastalığın, enfekte kişilerle temas veya kıyafet gibi eşyalar üzerinden bulaştığı düşünülüyordu (Gorgas, 1904: 4).

Sarı humma, kuluçka süresi 3 ila 9 gün arasında değişen, nadiren 28 güne kadar uzayabilen, oldukça rahatsız edici belirtilerle ortaya çıkıyordu.

Hastalık genellikle hafif bir üşümeyle başlıyor, ardından ateş, sarılık, şiddetli bel ve karın ağrıları, baş dönmesi, mide bulantısı, kusma ve iştahsızlık gibi sindirim sistemi sorunlarına yol açıyordu. Hastanın yüzünde kızarıklık, gözlerinde kanlanma, dilinde sarımsı bir tabaka oluşurken, ruh halinde de huzursuzluk ve depresyon gibi belirtiler görülüyordu (Rehber-i Zabıta-i, 1331: 23; Y. Fon Mering, 1927: 240; Summers, 1879: 51; Sternberg, 1890: 51-66; Miller, 1893: 292-305; Jones, 1894: 5-7; Hosack, 1797: 8-11).

1802 yılının başlarında Pennsylvania Üniversitesi tıp öğrencisi Stubbins Ffirth, sarı hummanın bulaşıcı olmadığına inanarak oldukça cesur deneyler yaptı. Ffirth, kendi üzerinde yaptığı deneylerde, sarı hummalı hastaların siyah kusmuğuyla kaplı bir yatakta uyudu, bu kusmuğu açık yarasına sürdü, gözüne damlattı, buharını soludu ve hatta yuttu. Tüm bunlara rağmen sarı hummaya yakalanmadı. Ffirth 1804'te "insandan insana bulaşması çok şüpheli görünüyor, çıkartılarla kirlenmiş maddelerle bulaşması ise mümkün değil" sonucuna vardı. Ffirth'in bu çalışması, hastalığın nasıl bulaşmadığını gösterdi, fakat asıl bulaşma yolunu açıklayamadığı için Philadelphia'daki tıp uygulamalarında etkili olamadı (Sherman, 2020: 211-212; Hastings, 1848: 29).

Sarı humma hastalığı hakkında Dr. George Miller Sternberg, Dr. Domingos José Freire, Dr. Paul Gibier, Dr. Herbert E. Durham ve Dr. Walter Myers gibi bilim insanları tarafından da araştırmalar yapıldı. Dr. Sternberg üç farklı hastada bir basil keşfetmişti, ancak bu basilin hastalığa özgü olduğundan emin değildi. Daha sonra Dr. Durham ve Dr. Myers, aynı basilin özellikle bağırsaklarda ve bağırsak mukusunda yoğun olarak bulunduğunu, böbrek ve dalak gibi organlarda ise daha az sayıda olduğunu gözlemledi. Diğer yandan, Dr. Freire bu mikrobun kan, idrar ve siyah kusmukta bulunduğuna inanırken, Dr. Gibier onu yalnızca bağırsak salgılarında bulmuştu. Tüm bu bilimsel çabaların yanı sıra, Sir William Pym önemli bir gözlem yapmıştı: Sarı humma, bir kişinin yaşamı boyunca yalnızca bir kez geçirebileceği bir hastalıktı. Bu gözlem, hastalığa neden olan virüsün sadece insan vücudunda üretildiğini ve çevrede veya diğer canlılarda üretilmediğini düşündürdü (The British Medical Journal, 1901: 478; The British Medical Journal, 1889: 319; Hall's Journal of Health, 1888: 253-254; Ferat, 1861: 292-293).

Bakteriyolog Dr. Domingos José Freire ve Dr. Eduardo de Souza Rebouças sarı hummaya karşı koruyucu bir aşı geliştirmek için bir aşı

kültürü elde ettiler. Dr. Freire ve Dr. Rebouças yıllarca süren çalışmalar yürüttü. Aşı kültürünü elde etmek için izledikleri yöntem oldukça dikkat çekiciydi: Sarı hummadan hayatını kaybeden bir kişinin ölümünden iki saat sonra midesinden bir miktar sıvı alıyorlardı. Bu sıvıyı bir et suyu çözeltisine enjekte ederek mikropların çoğalmasını sağlıyorlar, ardından çoğalan bu mikropları ayırıştırarak bir aşı kültürü elde ediyorlardı. Bu çalışmanın sonucunda geliştirilen aşının zararsız olduğu iddiası, Brezilya İmparatoru'nu ikna etti ve imparator, aşılama uygulamasına yetki verdi. Bu yetkiyle harekete geçen Dr. Freire tam beş yüz kişiyi aşıladı. Hatta Rio de Janeiro'daki salgından korunmak isteyen üç İngiliz gemisinin kaptanları ve tüm mürettebatı da bu aşından faydalandı. Sonuçlar başarılıydı: Aşılananlardan hiçbiri hastalığa yakalanmadı ve en ufak bir rahatsızlık bile yaşamadı (Tercüman-ı Hakikat, Nr.4403; Stenberg, 1890: 64; Hall's Journal of Health, 1885: 20).

1897'de, Dr. Guiseppe Sanarelli ve ekibi, sarı hummanın nedenini keşfettiğini duyurdu. Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nde eğitim alan yetenekli bir mikrop avcısı olan Sanarelli, Brezilya ve Uruguay'daki çalışmaları sırasında sarı humma hastalarının kanında bir bakteri buldu. Bulduğu bu mikrobu laboratuvarında çoğaltarak beş Güney Amerikalıya enjekte etti. Bu kişilerden üçünün sarılıkla hastalanıp hayatını kaybetmesi üzerine Sanarelli, keşfettiği bu bakterinin hastalığın nedeni olduğunu öne sürdü. Bu çalışma o dönemde büyük bir dönüm noktası olarak kabul edildi ve sayısız ödül getirdi (Sherman, 2020: 212; Ekmekci, 2017: 102).

Sanarelli'nin bu iddialı keşfinden yaklaşık iki yıl sonra, 1899'da Paris'te yayımlanan "New York Herald" gazetesi, onun sarı humma için bir serum geliştirmeye çalıştığını duyurdu. Gazeteye göre bu deneyler, özellikle Amerikan askerleri için büyük önem taşıyordu; çünkü askerler, Filipinler gibi salgın bölgelerinde sarıhumma yüzünden bir düşman ordusundan daha fazla kayıp veriyordu. Gazete, Sanarelli'nin, deneylerinin sonucundan bağımsız olarak, tıp bilimine yaptığı katkılarla şimdiden büyük bir ün kazandığını vurguluyordu. Haberde, ölüm oranının %80-90'lara ulaştığı yerlerde uygulanan bu serumun, tam bir tedavi sağlamasa bile en azından koruyucu bir önlem olarak faydalı olduğu belirtiliyordu (Servet, 2.Sene Nr.385).

1900 yılına gelindiğinde, Amerika Birleşik Devletleri Ordusu, o dönemde sarı humma salgınlarının merkezi olan Küba'nın kontrolünü ele geçirdi. Bu durum, hastalık hakkında kapsamlı bir araştırma yapmak için

eşsiz bir fırsat yarattı. Bu amaçla, Binbaşı Walter Reed başkanlığında, aralarında Dr. Carroll, Dr. Agrimonte ve Dr. Lazear'ın da bulunduğu bir ordu sağlık kurulu Havana'ya gönderildi. Komisyonun ilk görevi, İtalyan patolog Giuseppe Sanarelli'nin 1897'de ortaya attığı ve sarı hummanın nedeninin *Bacillus icteroides* isimli bir bakteri olduğu yönündeki iddiasını doğrulamak ya da çürütmektir. Komisyon tarafından Koch pastülatlarına uygun olarak incelenen sarı humma hastalarına ait kanların *Bacillus icteroides*'in sarı humma etkeni değil kirpi kolerası bakterisi olduğunu gösterdi (Gorgas, 1904: 4; Sherman, 2020: 212-213).

Komisyon dikkatini bu kez 1881 yılında sarı hummanın sivrisinekler tarafından bulaştığını öne süren Dr. Carlos Finlay'e çevirdi. Finlay, belirli sıcak iklimlerde yaşayan *Stegomyia* türü bir sivrisineğin hastalığa neden olduğunu savunuyordu. Ancak, hipotezini kanıtlamak için 19 yıl boyunca yaptığı 104 deneye rağmen, dişi *Aedes aegypti* sivrisinekleriyle insanları enfekte etmeyi başaramamıştı. Komisyon Finlay'ın hipotezini bilimsel olarak test etmeye karar verdi ve bu amaçla deneylere katılacak gönüllüler aramaya başladı. Gönüllülere, katıldıkları için 100 dolar, sarı hummaya yakalanmaları durumunda ise ek olarak 100 dolar daha ödenecekti (Sherman, 2020: 214; Gorgas, 1904: 4; Gabiane et al., 2022: 2).

Komisyon, deneylerde kullanılacak sivrisineklerin daha önce sarı humma ya da sıtma gibi hastalık taşıyan kişilerle temas etmediğinden emin olmak için Dr. Finlay'ın sağladığı yumurtalardan yeni sivrisinekler yetiştirdi. İlk deneyde, bir sarıhumma hastasından kan emen sivrisinekler dokuz gönüllüyü ısırды, ancak kimse hastalanmadı. Bu başarısız denemenin ardından, komisyon üyelerinden James Carroll cesur bir adım atarak ikinci deneye gönüllü oldu. On iki gün önce bir sarıhumma hastasından kan emmiş olan bir sivrisinek tarafından ısırıldı ve iki gün sonra Carroll'da sarıhummanın ilk belirtileri görüldü. Kanında sıtma parazitleri bulunmadığı için, hastalığın Carroll'a sivrisinek ısırmasıyla bulaştığına inanıldı. Ancak Carroll'un daha önce sarıhumma hastalarıyla temas etmiş olması, bulaşmanın gerçekten sivrisinek yoluyla mı olduğu, yoksa bunun tesadüfi bir durum mu olduğu sorusunu akıllara getirdi. Bu şüpheyi gidermek için, hastalarla daha önce teması olmayan iki kişi daha gönüllü oldu: komisyon üyesi Jesse Lazear ve genç bir asker olan William Dean. Ne yazık ki, beş gün sonra Lazear'da hastalık belirtileri görüldü, durumu hızla kötüleşti ve on ikinci günün sonunda hayatını kaybetti. Asker William Dean de hastalığa yakalandı, ancak hayatta kaldı. Sadece iki ay

sonra ve üç örnekle çalışırken Walter Reed Şöyle yazdı: "Sivrisinek, sarıhumma etkeni için ara konak görevi görüyor ve hastalığın sadece sivrisinek ısırmasıyla ortaya çıkması çok yüksek bir olasılıktır." (Sherman, 2020: 214-215).

Walter Reed'in ulaştığı sonuçlar, o dönemde geniş çevrelerce küçümsenmiş ve basın tarafından alay konusu olmuştu. Özellikle gazeteciler, sivrisinek hipotezini ciddiye almamışlardı. Bu kuşkucu yaklaşımın en net örneği, 2 Kasım 1900 tarihli Washington Post gazetesinde yer alan haberdir: "Basında sarı hummayla ilgili şimdiye dek yer alan çok sayıda aptalca ve anlamsız saçmalıklar arasında kuşkusuz en aptalca olanı, sivrisinek hipotezi kapsamında ortaya atılan iddia ve teorilerdir." (Sherman, 2020: 215).

Reed, sarı hummanın bulaşmasından kirliliğin değil sivrisineğin sorumlu olduğuna inanıyordu. Reed basında yer alan bu eleştirilere yanıt vermek ve hastalığın asıl sorumlusunun sivrisinekler olduğunu kanıtlamak için Küba'ya döndü. Reed, ilk olarak kirlilik teorisini test etmek için yedi gönüllüyü küçük bir eve yerleştirdi. Bu evin pencereleri ve kapıları, sivrisineklerin içeri girmesini engellemek için tellerle kaplanmıştı. Gönüllüler, sarı humma hastalarına ait kanlı kusmuk ve dışkıyla kirlenmiş kıyafetler giydirildi ve aynı şekilde kirli şiltelerde yattılar. Hatta, hastalıktan ölmüş kişilerin pijamalarını bile kullandılar. Tam 63 gün boyunca bu koşullarda yaşayan gönüllülerin hiçbiri hastalanmadı. Bu sonuç, hastalığın kirli eşyalardan bulaşmadığını kesin olarak gösterdi. Reed daha sonra sivrisineklerin rolünü kanıtlamak için ikinci bir deney tasarladı. Bir ev, ince bir tel kafesle ikiye bölündü. Birinci bölümde, daha önce sarı hummalı hastaları ısırması olan 15 sivrisinek serbest bırakıldı ve gönüllüleri ısırmalarına izin verildi. İkinci bölümdeki gönüllüler ise sivrisineklerle temas etmedi. Deneyin sonunda, yalnızca sivrisineklerle teması olan gönüllüler sarı hummaya yakalandı. Bu deneyler sonucunda, 15 Aralık 1900'de Walter Reed, Sağlık Bakanı'na "Teori kesin olarak kanıtlanmıştır" diyerek, sarı hummanın sivrisinekler aracılığıyla bulaştığını bilimsel olarak ispatladı (Sherman, 2020: 215; Gorgas, 1904: 5-8; Finlay, 1907: 3).

Sarı humma komisyonunun, bir teoriyi kanıtlamasından daha büyük bir önemi vardı; bu keşif, hastalığın kontrol altına alınması için etkili bir yol bulunmasını sağladı. Komisyonun bilimsel buluşunun ardından, William Gorgas hızlıca harekete geçerek, sarı humma vakalarının sayısını ciddi

şekilde azaltacak sivrisinekle mücadele önlemlerini başlattı. Gorgas'ın liderliğinde yürütülen bu çalışmalar sayesinde, 1900'de Havana'da 1.400 olan sarı humma vaka sayısı, sadece iki yıl sonra, 1902'de sıfıra indirildi (Sherman, 2020: 215-216). Havana'daki başarılı program, Panama Kanalı Bölgesi'nde de uygulandı. Fransızların kanal inşaatını sarı humma yüzünden durdurmak zorunda kaldığı bu bölgede, bataklıkların kurutulması ve durgun su kaynaklarının azaltılmasıyla sivrisinek kaynaklı hastalıklar büyük oranda azaldı. Bu başarılı halk sağlığı müdahalesi, Panama Kanalı inşaatının 1904'te yeniden başlamasını sağladı ve kanal 1914'te tamamlandı (Porter, 2016: 100).

Sarı humma komisyonu, sadece hastalığın taşıyıcısını bularak yayılmasını kontrol altına alacak halk sağlığı önlemlerini hayata geçirmekle kalmadı, aynı zamanda tıp tarihinde yeni bir etik standart belirledi. Komisyon insanlar üzerinde yaptığı deneyleri, tıbbi gözlemciler ve gönüllüler arasındaki anlaşmayı resmileştirerek yönetti. Bu süreç etik sorumluluklar kılavuzunda yürütüldü. Komisyonun, Havana Küba'da Amerikalı askerler ve İspanyol gönüllülerden deney öncesinde rıza alması ve onları bilgilendirmesi, günümüzdeki tıbbi araştırmaların temelini oluşturan aydınlatılmış onam uygulamasının öncüsü olmuştur (Sherman, 2020: 216; Ekmekci, 2017: 102).

Komisyon tarafından yürütülen çalışmalar, Sarı hummanın hayvan kökenli, bulaşıcı ve ölümcül bir hastalık olduğunu, mikrobun insanlara bulaşması ve yayılması için *Aedes aegypti*, *Stegomyia calopus* veya *fasciata* gibi isimlerle bilinen enfekte sivrisineklerin rol oynaması gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. (Schmidt, 1881: 199; Miller, 1893: 283; Bordley, 1794: 2; Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası, 1341: 5; Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası, 1926: 65; Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası, 1936: 130; Nikiforuk, 1991: 264; Saglan, 2016: 60; Kirk, 1953: 47; Turan Bayraktar, 2024: 28).

Sarı hummaya sebep olan dişi *Aedes aegypti* sivrisineği, kendine has renk ve desenleriyle hemen dikkat çeker. Gövdesi genellikle koyu renkte olsa da göğsündeki gümüş rengi, lir şeklinde desen onu diğerlerinden ayırır. Karın bölgesi de gümüş bantlarla çevrilidir ve her segmentin yanlarında gümüş birer nokta bulunur. En çarpıcı özelliklerinden biri de bacaklarının ve erkeğin uzun palpalarının siyah ve saf beyaz bantlarla kaplı olmasıdır. Ayrıca, diğer birçok sivrisinek türünde olduğu gibi, erkeklerin antenleri yoğun bir şekilde tüylü iken, dişilerinki daha az tüylüdür. Dişi

sivrisinek yumurtalarını bırakmak için mutlaka durgun su birikintilerine ihtiyaç duyar. Dişi sivrisinek su yüzeyine 60 ila 70 yumurta bırakır. Sıcak havada yumurtalar üç gün içinde çatlar ve larvalar ortaya çıkar. Bu larvalar, suyun içinde beş veya altı gün yaşadıktan sonra tam gelişmiş bir sivrisinek haline gelir. Bu özel sivrisinek türü, çoğunlukla evlerin içinde veya çok yakınındaki temiz su birikintilerini tercih eder. Bu yerler genellikle sarnıçlar, su varilleri, eski bidonlar veya evlerin çatılarındaki diğer kaplardır (Howard, 1913: 3; Gorgas, 1904: 8-13).

Sarı hummanın *Aedes aegypti* sivrisineğinin bulaştırdığı Flavivirüs cinsine ait bir mikrop olduğunun keşfedilmesinin ardından 1918 yılında araştırmacı Noguchi, sarı hummaya karşı *Leptospira* adlı bir bakteriden aşı geliştirdi. Bu aşı, 330 kişi üzerinde denendi ve aşılananların tamamı hastalığa karşı bağışıklık kazandı. Aynı dönemde, aşı yapılmayan 278 kişi ise sarı hummaya yakalandı. Bu sonuçlar, aşının etkinliği konusunda olumlu sinyaller verse de kesinlik kazanmamıştı (Klitting et al., 2018: 1; Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası, 1926: 329).

Sarıhumma araştırmaları, virüsün doğasına dair yeni bilgiler sunan iki önemli keşifle büyük ilerleme kaydetti. Bu keşiflerden biri, o zamana kadar yaygın olarak hastalığın etkeni olduğu düşünülen Noguchi'nin *Leptospira icteroides* bakterisinin aslında sarı hummaya yol açmadığının kanıtlanmasıydı. 1925'ten itibaren, Lagos merkezli Rockefeller Vakfı'nın Batı Afrika Sarı humma Komisyonu, Nijerya ve Gold Coast'ta ortaya çıkan vakaları inceledi. Bu çalışmaların sonucunda, Profesör Adrian Stokes, Dr. Bauer ve Hudson ile birlikte hazırladığı raporda, sarı hummanın laboratuvar hayvanlarına bulaştırıldığına dair ilk kesin kanıtları sundu. Araştırmalar, yaygın rhesus maymununun (*Macaca rhesus*) ve daha az duyarlı olan Hint taçlı maymununun (*M. sinicus*) sarı hummaya karşı çok hassas olduğunu gösterdi. Hastalığın bu hayvanlara enfekte sivrisineklerin ısırtığıyla ya da sarı humma hastasının kanının aşılansıyla bulaşabildiği tespit edildi. Bu bulgular, hastalığın yayılma mekanizmasını anlamak ve aşı geliştirme çalışmalarına yön vermek açısından kritik öneme sahipti. Bu bağlamda 1938 yılında ömür boyu bağışıklık sağlayan bir aşı kullanıma sunuldu. Bu iki önemli adım sayesinde, sarı humma dünya genelinde kontrol altına alındı (The British Medical Journal, 1928: 713; The British Medical Journal, 1928: 723; Şahin ve Demir, 2020: 64).

TARİHTE YAŞANAN SARI HUMMA SALGINLARININ OSMANLI BASININA YANSIMALARI (1888-1907)

19. yüzyıl boyunca dünyayı kasıp kavuran ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olan sarı humma salgınları, sadece salgının yaşandığı coğrafyaları değil, Osmanlı İmparatorluğu'nu da yakından ilgilendiriyordu. Dönemin önemli gazetelerinden Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve Servet, uluslararası telgraflar ve haber kaynakları aracılığıyla hastalığın dünyanın çeşitli bölgelerindeki endişe verici yayılımını okuyucularına aktarıyordu. Bu bölümde Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve Servet gazetelerinin 1888-1905 yılları arasında Amerika, Küba, Rio de Janeiro aynı zamanda Meksika'nın Tampico, Amerika'nın güney eyaletleri olan Key West, Miami, New Orleans, Mississippi ve Doğu Florida gibi pek çok bölgede de görülen sarı humma haberlerine nasıl yer verdiği değerlendirilecektir.

Key West, Mississippi, Finlandiya ve Doğu Florida'da Yaşanan Salgınlar (1888-1899)

1888 yılının eylül ayında Amerika'da yayılan sarı humma salgını, dönemin gazetelerinde geniş yer bulmuştu. Tercüman-ı Hakikat gazetesinin haberlerine göre, Mississippi'deki Jackson şehri ve yakın bir bölgede toplam 1233 sarı humma vakası görülmüş ve salgın nedeniyle çok sayıda kişi hayatını kaybetmişti. Hastalığın yayılma alanı sadece Mississippi ile sınırlı kalmamış; Finlandiya ve Doğu Florida'da da vakaların ortaya çıktığı doğrulanmıştı. (Tercüman-ı Hakikat, Nr.3084).

1899 yılı, Amerika'da yayılan bir sarı humma salgınıyla çalkalanıyordu. O dönemde yayımlanan Sabah ve Tercüman-ı Hakikat gazeteleri, salgının boyutlarını okurlarına aktarıyordu. Haberlere göre, salgın en çok Key West şehrini etkilemişti. New York'tan gelen bir rapora göre, şehirde toplam 6 sarı humma vakası ve 1 ölüm yaşanmıştı. Dahası, 26 Eylül günü bu hastalığa yakalananların sayısının bir anda 26'ya ulaştığı belirtilmişti. Salgının yayılma hızı, diğer büyük şehirleri de teyakkuza haline geçirmişti. Miami'de 1 vaka görülürken, New Orleans'ta 3 vaka ve 1 ölüm kaydedilmişti. Ne yazık ki, Mississippi gibi bazı bölgelerdeki vaka sayıları henüz bilinmiyordu ve bu durum, salgının gerçek boyutunun tam olarak anlaşılamamasına neden oluyordu (Sabah, 2.Sene Nr.473; Tercüman-ı Hakikat, Nr.1423-6623).

New Orleans ve Tampico'da Yaşanan Salgınlar (1893-1899-1905)

Meksika Körfezi'ndeki New Orleans şehrinde tespit edilen sarı humma vakaları, kısa sürede uluslararası bir endişe kaynağı haline geldi. Avrupa gazetelerinde yayımlanan haberlere göre, salgının yayılmasını önlemek amacıyla Avrupa'da karantina uygulamaları başlatıldı. Dönemin gazeteleri Sabah ve Servet, 1899 yılı boyunca salgının şehirde etkisini sürdürdüğünü okurlarına duyurdu.

Özellikle 1905 yılı, salgının en yıkıcı etkilerini gösterdiği dönem oldu. 30 Temmuz'da Tercüman-ı Hakikat gazetesinin Londra'dan aktardığı habere göre, şehirde 47 kişi hayatını kaybetmiş ve 227 kişi hastalığa yakalanmıştı. Hastalığın yayılımı "çok endişe verici" olarak nitelendiriliyordu. İlerleyen günlerde durum daha da kötüleşti; 22 Ağustos tarihli telgraflar, hastalığa yakalanan ve yaşamını yitirenlerin sayısının her geçen gün arttığını bildiriyordu. Kayıtlara göre, sarı hummadan ölenlerin oranı %11 civarındaydı.

Nihayetinde, kısa sürede birçok ölüme neden olan bu salgın, 25 Eylül 1905 itibarıyla gerilemeye başladı. Tercüman-ı Hakikat, New Orleans'tan gelen telgraflara dayanarak, şehirdeki genel sağlık koşullarının iyileştiğini ve hastalığın etkisini kaybettiğini duyurdu (Sabah, 10.Sene Nr.3430; Servet, 2.Sene Nr.467; Tercüman-ı Hakikat, Nr.8729; Tercüman-ı Hakikat, Nr.8784; Tercüman-ı Hakikat, Nr.8750).

Meksika'dan gelen haberlere göre, Tampico şehrinde 1893 yılında yeni bir sarı humma salgını başladı. Tercüman-ı Hakikat gazetesinin bildirdiğine göre, bu salgının kaynağının şehre gelen Şilili gemiciler olduğu düşünülüyor (Tercüman-ı Hakikat, Nr.4623).

Brezilya, Rio de Janeiro, Cenova ve Bahia'da Yaşanan Salgınlar (1890-1894-1899)

Brezilya'daki sarı humma salgını 1890'ların başında büyük bir korku yaratmıştı. O dönemde yayımlanan Sabah gazetesi, salgının özellikle Rio de Janeiro'da ne kadar ölümcül olduğunu yazıyordu. Haberlere göre, bu hastalığa yakalananların kurtulma şansı neredeyse yoktu. Salgın öyle şiddetliydi ki, sadece mart ayının ilk yarısında 755 kişi hayatını kaybetmişti. Limanlar, hastalığın en çok yayıldığı yerlerdi. Bazı haberlerde, sekiz gemi kaptanının ve yüzlerce mürettebatın bu hastalıktan

öldüğü, hatta bir gemideki herkesin yok olduğu belirtiliyordu. Bu durum, salgının denizciler aracılığıyla hızla yayıldığını gösteriyordu. Salgın, uluslararası alanda da paniğe neden olmuştu. Cenova limanına Brezilya'dan gelen bir gemide sarıhumma vakası görülmesi, Avrupa'da korkuyu artırmıştı. En yüksek ölüm oranlarının görüldüğü günlerde, günde 300'den fazla kişinin öldüğü resmi kayıtlarda yer alıyordu. Zamanla salgının azaldığına dair haberler gelse de tehlike tamamen bitmemişti. 1894 yılına ait bir rapora göre, hastalık hala can almaya devam ediyor, bir günde 60 kişi sarı hummadan, 15 kişi ise diğer salgın hastalıklardan hayatını kaybediyordu. Salgın, bazı yabancı savaş gemilerine de bulaşmıştı. (Sabah, Nr.4101; Sabah, Nr.4115; Sabah, Nr.4126; Sabah, Nr.4084; Sabah, Nr.4693).

Brezilya'nın kuzeydoğusundaki Bahia eyaletinden gelen son haberler, bölgenin şiddetli bir sarı humma salgınıyla mücadele ettiğini gösteriyor. Servet gazetesinin 21 Haziran 1899 tarihli sayısında yayımlanan telgrafa göre, bu korkunç hastalık nedeniyle hem yerel halk hem de İngiliz halkı arasında çok sayıda can kaybı yaşanmıştır (Servet, 2.Sene Nr.371).

Havana, Caimanera ve Guantánamo'da Yaşanan Salgınlar (1889-1899-1905)

1889 yılında Küba'dan Avrupa'ya ulaşan telgraflar, salgının adada, özellikle de idari merkez Havana'da şiddetle yayıldığını ve ciddi can kayıplarına yol açtığını bildiriyordu. Bu durum, on yıl sonra patlak veren Amerika-İspanya Savaşı'nın en büyük tehlikesi olarak değerlendirildi. Sabah gazetesine yansıyan haberlerde, savaşın getireceği risklerden daha fazlasının, hastalığın Küba'dan Amerika'ya bulaşma olasılığı olduğu belirtiliyordu. Bu korku, geçmişte yaşanan olaylarla destekleniyordu: 1878'deki büyük sarı humma salgını, Amerika'nın 130 şehrini etkisi altına alarak 500 milyon franklık bir zarara yol açmış ve 10-15 bin kişinin ölümüne neden olmuştu. Bu nedenle, Medikal Kolonie gazetesi gibi yayınlar, hastalığın savaş tehdidinden daha önemli olmasına rağmen, yeterince ciddiye alınmamasından duyduğu üzüntüyü dile getiriyordu.

Amerikalılar, salgının yayılmasını engellemek için hızlı ve kararlı adımlar attı. Royter haber ajansına göre, Küba'daki Caimanera ve Guantánamo bölgelerinde sarı humma patlak verince, bu bölgeler sıkı bir karantina altına alındı. Amerikan donanmasından hiç kimsenin karaya çıkmasına izin verilmezken, buradaki yerel halkın da başka yerlere gitmesi

yasaklanmıştı. Ancak Küba hükümetinin salgını kontrol altına almakta yetersiz kalması, 1905 yılında ABD'nin duruma doğrudan müdahale etmesi yönünde raporların hazırlanmasına yol açtı (Tercüman-ı Hakikat, Nr.3370; Sabah, Nr.6109-909; Sabah, 9.Sene Nr.3110; Sabah, 17.Sene Nr.5779).

New York'tan gelen bir habere göre, Havana'daki Amerikan deniz askerleri arasında sarı humma hastalığı ortaya çıkması paniğe yol açmıştır. Bu durum üzerine, New York Limanı sağlık memuru Dr. Dutti, büyük bir umut kaynağı olabilecek bir gelişmeyi kamuoyuna duyurdu. Dr. Dutti, Montevideolu Dr. Sanarelli tarafından keşfedilen sarı humma serumunu incelemiş ve bu serumun, hastalığa yakalanan kişileri koruyabileceğini gözlemlemiştir. Bu önemli keşif sayesinde, hastalanan askerlerin tedavisinde kullanılmak üzere, söz konusu serumdan hatırı sayılır bir miktarın Havana'ya gönderilmesine karar verilmiştir (Sabah, 2.Sene Nr.377).

Santiago'da Yaşanan Salgınlar (1898)

Londra'dan ve Paris'ten gelen 1898 yılının temmuz ayına ait haberler, Santiago'daki Amerikan ordusunda sarı humma vakalarının görüldüğünü doğruluyordu. Salgının ciddiyeti üzerine, komutanın General Mails'e devredildiği belirtiliyordu. Bu haberlerin ardından, Paris'ten gelen başka bir haberde, hastalığa yakalanan askerlerin geri çekilerek yerlerine başka birliklerin gönderileceği bilgisi paylaşıldı. Salgının boyutları hakkında farklı açıklamalar yapılıyordu. Washington'dan gelen bir telgraf, Amerikan sıhhiye heyeti başkanının "korkulacak bir durum olmadığını" söylediğini iddia ediyordu. Ancak aynı haberde, hastalığa yakalanan asker sayısının 300'ü geçtiği de belirtiliyordu. Gerçek ise General Shafter'ın Savaş Bakanlığı'na sunduğu raporla ortaya çıktı. Rapora göre, ordudaki toplam hasta sayısı 37.770'e ulaşmıştı ve bunların 2.924'ü sarıhumma hastasıydı. Bu dehşet verici tablo karşısında Savaş Bakanlığı, hastaların en kısa sürede Amerika'ya geri getirilmesi talimatını verdi. Salgın, komuta kademesini de etkiliyordu. Porto Riko'ya sevk edilecek birliğin komutanı General Brooke askerlerinin hazır olduğunu bildirirken, General Duffield ise sarıhummaya yakalandı (Servet, 1.Sene Nr.34; Sabah, 1.Sene Nr.39; Sabah, 9.Sene Nr.3115; Sabah, 9.Sene Nr.3114).

Cenova, Portsmouth ve Marsilya'da Yaşanan Salgınlar (1891-1898-1903)

Brezilya kıyılarından yola çıkan bir posta gemisi, kısa süre önce İtalya'nın Cenova limanına ulaştı. Sabah gazetesinin haberine göre, gemideki bazı yolcuların sarı humma hastalığından hayatını kaybetmesi, şehir halkı arasında büyük bir paniğe neden oldu. Halk, bu bulaşıcı hastalığın mikroplarını taşıyan bir geminin limanlarına girmesinden dolayı son derece endişeli (Sabah, Nr.4113).

Sabah gazetesinin 19 Temmuz 1898 tarihli haberine göre, "Havaru" adlı vapurla Amerika'nın Portsmouth Limanı'na ulaşan sekiz yüz kadar İspanyol yolcu, beraberinde sarı humma hastalığını da getirdi. Yolculuk sırasında 7 kişinin hayatını kaybettiği bildirilirken, gemideki 80 yolcunun durumunun ağır olduğu tespit edildi (Sabah, 9.Sene Nr.3112).

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 6 Mart 1903 tarihli sayısında yer alan bir habere göre, Las Palmas'tan Marsilya'ya gelen İtalyan gemisiyle Avrupa'ya sarı humma tehdidi ulaştı. Gemideki yolculuk sırasında iki kişinin bu tehlikeli hastalıktan hayatını kaybettiği bildirilirken, olası bir salgın riskini önlemek için gemi derhâl karantina altına alındı (Tercüman-ı Hakikat, Nr.2655-7855).

OSMANLI DEVLETİ'NİN SARI HUMMA SALGININA KARŞI ALDIĞI KARANTİNA TEDBİRLERİ

Salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için kullanılan karantina, temel olarak hastaların tecrit edilmesi, bulaşıcı bölgelerden gelen kişilerin gözetim altında tutulması ve virüs taşıma ihtimali olan ticari malların dezenfekte edilmesini içeren bir dizi önlemdir (Gazzo, 1878: 15). Özellikle çiçek, kolera, veba, sarı humma, tifo ve sıtma gibi salgın hastalıkların görüldüğü yerlerden gelen yolcu ve eşyaların, halkla temas etmeden önce belirli bir süre bir yerde veya gemilerde tecrit edilmesi bu sistemin ana unsurlarındandır. Karantinanın amacı, hastalığı taşıyan kişilerin yanı sıra, hastalığın yayılmasına neden olabilecek her türlü unsurun kontrol altına alınmasıdır (Yıldırım, 1985: 1322; Özlü ve Tiryaki, 2020: 75; Aktaş, 2021: 245; Yıldız Uslu, 2024: 14).

16.yüzyılın başlarında Avrupa'yı saran frengi ve veba gibi salgın hastalıklar, karantina uygulamalarının ilk adımlarının atılmasına zemin hazırladı. Frenginin denizciler tarafından Amerika'dan getirildiği

düşüncesiyle, bu ve benzeri hastalıklardan korunmak için limanlarda karantina tatbikatları başlatıldı ve şehirlerin altyapı sistemleri gözden geçirildi. Avrupalılar, sonraki dönemlerde vebanın Osmanlı Devleti'nden yayıldığına inanarak sınırlarda geniş bir karantina ağı kurdular. Bu çabalar sonucunda, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hem Osmanlı coğrafyasında hem de Avrupa'daki kara ve deniz giriş noktalarında kara ve sahil karantinaları yaygın olarak faaliyet gösteriyordu (Kılıç, 2004: 81; Yıldırım, 2014: 40-41). Bu durum, salgın hastalıklarla mücadeledeki uluslararası iş birliğini de beraberinde getirdi.

Bu kapsamda, 19. yüzyılda başta kolera, veba, sarı humma, sıtma ve tifüs gibi salgın hastalıkları kontrol altına almak amacıyla Avrupa devletlerinin öncülüğünde bir dizi Uluslararası Sağlık Konferansı düzenlendi. 1851-52 yılları arasında Paris'te toplanan I. Uluslararası Sağlık Konferansı bu alanda önemli bir dönüm noktası oldu. Konferansa 12 devletin temsilcileri katılırken, Osmanlı Devleti'ni Paris Başkonsolosu Gustave Halphen ve Dr. Bartoletti Efendi temsil etti. Dr. Bartoletti Efendi'nin çabalarıyla, karantinaya karşı alınan olumsuz kararlar kaldırıldı ve karantina uygulanacak hastalıklar veba, kolera ve sarı humma ile sınırlandırılarak süresi 15 gün olarak belirlendi. Öte yandan, sarı humma üzerine 1875 yılında Washington'da bir sağlık kongresi yapıldı. Bu kongre, salgın hastalıklardan korunma yollarını düşünmek ve uygulamak için toplanmış, tecrit ve koruma yöntemlerinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur (Bozkaya, 2022: 190; Metin, 2021: 933-937; Sarıyıldız, 1998: 320; Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecnû'ası, 1926: 421).

19.yüzyılın ortalarına gelindiğinde alınan tüm önlemler artık yalnızca idari birer tedbir olmaktan çıkmış, kamu sağlığı için hayati birer araç haline dönüşmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin veba, kolera ve özellikle sarı humma gibi salgın hastalıklara karşı aldığı karantina tedbirleri, alınan kararların önemine binaen dönemin basını aracılığıyla kamuoyuna duyurulmuştur.

14 Haziran 1898 tarihinde Meclis-i Sıhhiye tarafından alınan ve 19 Haziran 1898 tarihli Sabah gazetesinde yayımlanan kararlar, Hindistan'dan gelebilecek veba, kolera ve sarı humma gibi salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla ticari mallara yönelik sıkı önlemler içeriyordu. Salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla alınan önlemler şunlardı;

1. Maddede belirtilen malların ithalatı yasaklanmıştır. Bunlar; yeşil meşinler, işlenmemiş ham deriler, taze deriler, hayvan atıkları, saçlar, kuş tüyleri ve paçavradır.

2. Maddede yer alan eşyaların ayrıca temizleme ve buharlama işlemlerine tabi tutulması kararlaştırılmıştır. Bunlar; çamaşırlar, giyilmemiş elbiseler, kullanılmış torba ve çuvallar, kullanılmış halılar, işlemeler, kullanılmış denkler (balyalar) ve eşya koymaya yarayan diğer malzemelerdir.

3. Maddede de diğer yeni malların, balyalarının dışından temizleme ve buharlama işlemlerine tabi tutulmasına karar verilmiştir (Sabah, 1.Sene Nr.7; Sabah, 9.Sene Nr.3082).

Meclis-i Sıhhiye'nin 14 Haziran 1898'de aldığı kararları takiben, 1899'da Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından yeni bir karar daha alınmıştır. Sabah gazetesinin 1899 tarihli nüshasında duyurulan bu karara göre; Uzak Doğu'dan gelen vapurlardan aktarılan ve geldikleri yerlerde hayvan hastalığı, kolera, veba ve sarı humma gibi bulaşıcı hastalıkların bulunmadığına dair belgesi olan tabaklanmamış deriler, yalnızca karantina istasyonu bulunan limanlara getirilebilecektir. Bu derileri içeren balyalar, karantinahanede sağlık görevlilerinin gözetiminde dışarıdan dezenfekte edildikten sonra, derhal tabakhaneye gönderilerek orada hazırlanmış havuzlara konulacaktır (Sabah, 10.Sene Nr.3495).

1901 yılının mart ayında yayımlanan Tercüman-ı Hakikat gazetesi, sıhhiye nezaretinden gelen bir telgrafla önemli bir duyuruya yer verdi. Artık veba, kolera ve sarı humma gibi salgınların görüldüğü ülkelerden ithal edilen tabaklanmamış derilere uygulanan karantina uygulaması Meclis-i Umur-ı Sıhhiyenin kararıyla kaldırılmıştı (Tercüman-ı Hakikat, Nr.7137-1937).

SONUÇ

Sarı humma, 19. yüzyılda küresel deniz ticareti, savaşlar ve göçler neticesinde yayılan, başta Amerika ve Afrika'daki liman şehirleri olmak üzere geniş bir coğrafyayı etkileyen ölümcül bir salgın olarak tarihe geçmiştir. Yüzyıllar boyunca gizemini koruyan ve yanlış inanışlara yol açan bu hastalık, Aedes aegypti sivrisineğinin rolünün keşfedilmesiyle birlikte, salgın hastalıklarla mücadelenin ve bilimsel araştırmaların temelini yeniden şekillendirmiştir. Walter Reed ve ekibinin, gönüllü katılımcılarla birlikte yürüttüğü bilimsel çalışmalar, hastalığın bulaş

yolunu kesin olarak ortaya koyarken, aynı zamanda günümüzde tıp etiğinin en temel ilkelerinden biri olan aydınlatılmış onam kavramının da doğmasına öncülük etmiştir. Bu bilimsel keşif, salgınla mücadele yöntemlerini kökten değiştirmiş ve sivrisineklerle mücadele yöntemleriyle Havana gibi şehirlerde vaka sayıları neredeyse sıfıra indirilmiştir. Aynı yöntemler, Panama Kanalı'nın inşası sırasında da uygulanarak sivrisinek kaynaklı hastalıklar büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır. Tarihte yaşanan sarı humma salgınları, bir felaket olmanın ötesinde, tıp biliminin ilerlemesi ve insanlığın salgınlarla mücadele etme yeteneğinin gelişmesi açısından da önemli bir rol oynamıştır.

Bu küresel yayılıma rağmen, sarı hummanın 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne sirayet etmediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti uluslararası sağlık tehdidini yakından takip etmiş ve sıkı önlemler almıştır. Dönemin önde gelen Osmanlı gazeteleri Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve Servet hastalığın yayılımına ve alınan tedbirlere dair haberleri yayımlayarak kamuoyunu bilgilendirmiştir. Özellikle 1898 yılında Meclis-i Sıhhiye tarafından alınan kararlar, Hindistan gibi salgın riski taşıyan bölgelerden gelebilecek sarı hummanın yayılmasını önlemeyi amaçlamış; bu kapsamda yeşil meşinler, ham deriler ve paçavralar gibi bazı malların ithalatı yasaklanmış, çamaşır ve giysiler gibi eşyaların ise buharlama ve temizleme işlemine tabi tutulması zorunlu kılınmıştır. Tüm bu önlemler, Osmanlı Devleti'nin küresel salgınlara karşı karantina uygulamaları ve sıkı sınır kontrolü ile modern, önleyici bir halk sağlığı politikası izlediğini göstermesi açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

Gazeteler

- Sabah, 9.Sene Nr.3125, H.13 Rabiulevvel 1316/M.1 Ağustos 1898.
 Sabah, 2.Sene Nr.473, H.25 Cemaziyelevvel 1317/M.1 Ekim 1899.
 Sabah, Nr.6109-909, H.9 Zilhicce 1315/M.1 Mayıs 1898.
 Sabah, 12.Sene Nr.4092, H.11 Zilhicce 1318/M.1 Nisan 1901.
 Sabah, Nr.4503, H.4 muharrem 1311/M.18 Temmuz 1893.
 Sabah, 1.Sene Nr.7, H.29 Muharrem 1316/M. 19 Haziran 1898.
 Sabah, Nr.4693, H.14 Şaban 1311/M. 20 Şubat 1894.
 Sabah, 1.Sene Nr.39, H.2 Rabiulevvel 1316/M.21 Temmuz 1898
 Sabah, 2.Sene Nr.377, H.17 Safer 1317/M.27 Haziran 1899.
 Sabah, Nr.4084, H.27 Rabiulahir 1309/M. 30 Kasım 1891.
 Sabah, Sabah, Nr.4101, H.27 Rabiulahir 1309/M. 30 Kasım 1891.
 Sabah, Sabah, Nr.4113, H.27 Rabiulahir 1309/M. 30 Kasım 1891.
 Sabah, Sabah, Nr.4115, H.27 Rabiulahir 1309/M. 30 Kasım 1891.
 Sabah, Sabah, Nr.4126, H.27 Rabiulahir 1309/M. 30 Kasım 1891.
 Sabah, 10.Sene Nr.3430, H.28 Muharrem 1317/M.8 Haziran 1899.
 Sabah, 9.Sene Nr.3102, H.19 Safer 1316/M.9 Temmuz 1898.
 Sabah, 10.Sene Nr.3495, H.4 Rabiulahir 1317/M. 12 Ağustos 1899.
 Sabah, 17.Sene Nr.5779, H.15 Ramazan 1323/M.13 Kasım 1905
 Sabah, 9.Sene Nr.3110, H.27 Safer 1316/M.17 Temmuz 1898.
 Sabah, 9.Sene Nr.3082, H.29 Muharrem 1316/M. 19 Haziran 1898.
 Sabah, 9.Sene Nr.3112, H.29 Safer 1316/M.19 Temmuz 1898.
 Sabah, 9.Sene Nr.3114, H.2 Rabiulevvel 1316/M.21 Temmuz 1898.
 Sabah, 9.Sene Nr.3115, H.3 Rabiulevvel 1316/M.21 Temmuz 1898.
 Sabah, 11.Sene Nr.3583, H.4 Recep 1317/M.8 Kasım 1899.
 Servet, 1.Sene Nr.34, H.26 Safer 1316/M.16 Temmuz 1898.
 Servet, 2.Sene Nr.385, H.25 Safer 1317/M.5 Temmuz 1899.
 Servet, 2.Sene Nr.371, H.11 Safer 1317/M.21 Haziran 1899.
 Servet, 2.Sene Nr.467, H.19 Cemaziyelevvel 1317/M.25 Eylül 1899.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.8729, H.29 Cemaziyelevvel 1323/M.1 Ağustos 1905.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.1423-6623, H.25 Cemaziyelevvel 1317/M.1 Ekim 1899.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.2655-7855, H.6 Zilhicce 1320/M.6 Mart 1903.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.86, H.10 Şevval 1294/M. 7 Ekim 1878.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.7137-1937, H.17 Zilkade 1318/M.8 Mart 1901.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.8740, H.10 Cemaziyelahir 1323/M.12 Ağustos 1905.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.8745, H.5 Cemaziyelahir 1323/M.17 Ağustos 1905
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.3084, H.23 muharrem 1306/M.29 Eylül 1888.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.4623, H.21 Cemaziyelevvel 1311/M.30 Kasım 1893.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.8784, H.25 Recep 1323/M.25 Eylül 1905.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.3370, H.13 Muharrem 1307/M.9 Eylül 1889.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.8750, H.20 Cemaziyeahir 1323/M.22 Ağustos 1905.
 Tercüman-ı Hakikat, Nr.4403, H.19 Şaban 1310/M.8 Mart 1893.

Matbu Eserler

- Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası, “Sinek Düşmanımız”, C.7, S.1-2, İstanbul, Kader matbaası, 1341, 4-17.
 Dârulfünûn Tıp Fakültesi Mecmûası, “Sivri Sinekler”, C.8, S.2, İstanbul, Yeni Matbaa, 1926, 63-95.

- Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmûası, “Sivri Sinekler Hakkında Tedkikat”, C.8, S.3, İstanbul, Matba-i Amire, 1926, 127-144.
- Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmûası, “1922’de İntani Hastalıklar”, C.4, S.5, İstanbul, Milli Matbaa, 1926, 319-230.
- Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmû’ası, “Emrâz-ı Zühreviye ile Mücadele”, S.5, Sy.55, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matba’acılık Osmanlı Şirketi, 15 Mart 1926 (1 Ramazan 1344).

Mecmualar

- Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası, “Sinek Düşmanımız”, C.7, S.1-2, İstanbul, Kader matbaası, 1341, 4-17.
- Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmûası, “Sivri Sinekler”, C.8, S.2, İstanbul, Yeni Matbaa, 1926, 63-95.
- Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmûası, “Sivri Sinekler Hakkında Tedkikat”, C.8, S.3, İstanbul, Matba-i Amire, 1926, 127-144.
- Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmûası, “1922’de İntani Hastalıklar”, C.4, S.5, İstanbul, Milli Matbaa, 1926, 319-230.
- Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmû’ası, “Emrâz-ı Zühreviye ile Mücadele”, S.5, Sy.55, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matba’acılık Osmanlı Şirketi, 15 Mart 1926 (1 Ramazan 1344).

Tetkik eserler

- Aktaş, E. (2021). Çankırı Sancağında 1894 Kolera Salgını ve Karantina Tedbirleri. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 66, 242-263.
- Ayar, M. (2014). Osmanlı’nın Rumeli Topraklarında 1892- 1895 Kolera Salgını. Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 17, 19-18.
- Blake, J. B. (1968). Yellow Fever in Eighteenth Century America. Bull. N. Y. Acad. Med., 44(6), 673-686.
- Bordley, J. B. (1794). Yellow Fever. Philadelphia: Charles Cist.
- Bozkaya, M. (2022). Tarih Boyunca Anadolu’da Salgınlar ve Önlemler. Usaysad Derg, 8(2), 185–194.
- Brown, S. (1800). A Treatise on The Nature, Origin and Progress of The Yellow Fever. Boston: Manning & Loring.
- Crawford, D. H. (2019). Ölümcül Yakınlıklar: Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?. (çev. G. Koca). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çalışkan, A. (2019). XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Maraş ve Kazalarında Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler. İçinde D. A. Arslan (Ed.), Sağlık – Toplum – Bilim Akademik Araştırmalar (s.33-61). Paradigma Akademi Yayınları.
- Duff, D. (1941). Diagnosis of Yellow Fever. The British Medical Journal, 2(4209), 357.
- Ekmekci, P. E. (2017). Seçilmiş Vakalarla Araştırma Etiğinin Kısa Tarihçesi. Pamukkale Tıp Dergisi, 10(1), 101–114.
- Ferat, P. (1861). Contagion of Yellow Fever. The British Medical Journal, 1(11), 292–293.
- Findlay, G. M. (1941). The First Recognized Epidemic of Yellow Fever. Transactions of The Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene, 35(3), 143–154.
- Finlay, C. J. (1907). Atmospheric Temperature as an Essential Factor in The Propagation of Yellow Fever. Havana: Printing Office 133 and 135.
- Gabiane, G., Yen, P. S., & Failloux, A. B. (2022). Aedes Mosquitoes in The Emerging Threat of Urban Yellow Fever Transmission. Reviews in Medical Virology, 32(4), 1-11.
- Gazzo, J. B. C. (1878). Yellow Fever Facts, as to its Nature, Prevention and Treatment. New Orleans: M.F. Dunn & Bro.
- Giancchetti, E., Cianchi, V., Torelli, A., & Montomoli, E. (2022). Yellow Fever: Origin, Epidemiology, Preventive Strategies and Future Prospects. Vaccines, 10(3), 372, 1-16.

- Gorgas, W. C. (1904). A Few General Directions with Regard to Destroying Mosquitoes, Particularly The Yellow Fever Mosquito. Washington: Government Printing Office.
- Gökahmetoğlu, S. (2006). Hemorajik Ateş Etkeni Virüsler. *İnfeksiyon Dergisi* (Turkish Journal of Infection), 20(2), 137–144.
- Hastings, J. (1848). Lectures on Yellow Fever: Its Causes, Pathology & Treatment. Philadelphia: Lindsay & Blakiston.
- Hosack, A. (1797). History of The Yellow Fever, as it Appeared in The City Of New York, in 1795. Philadelphia: Thomas Dobson.
- Howard, L. O. (1913). The Yellow-Fever Mosquito (Farmers' Bulletin 547). U.S. Department of Agriculture.
- Jones, J. (1894). Original Investigations on The Natural History (Symptoms and Pathology) of Yellow Fever: 1854-1894. Chicago: American Medical Association Press.
- Kılıç, O. (2004). Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar. *Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları*.
- Kirk, R. (1953). Notes on Yellow Fever. *Sudan Notes and Records*, 34(1), 47–61.
- Klitting, R., Gould, E. A., Paupy, C., & de Lamballerie, X. (2018). What does The Future Hold for Yellow Fever Virus? (I). *Genes*, 9(6), 291.
- Mackrill, J. (1796). The History of The Yellow Fever, with The Most Successful Method of Treatment. Baltimore: John Hayes.
- Mensah, E. A., Gyasi, S. O., Nsubuga, F., & Alali, W. Q. (2024). A Proposed one Health Approach to Control Yellow Fever Outbreaks in Uganda. *One Health Outlook*, 6(1), 1-12.
- Metin, S. (2021). Osmanlı Devleti'nden Lozan'a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kapitülasyon Muydu?. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(2), 905–957.
- New Light on Yellow Fever. (1928). *The British Medical Journal*, 1(3512), 723.
- Nikiforuk, A. (1991). Mahşerin Dördüncü Atlısı. (çev. S. Erkanlı). İletişim Yayınları.
- Özdemir, H. (2005). Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özlü, Z. & Tiryaki, K. (2020). Osmanlı Döneminde Çiçek Hastalığı Tedavisinde Kullanılan Aşıların Muhafaza Yöntemi (1919). *İçinde Ş. Köse, F. Çakmak, A. Ç. Büke & E. Akçiçek (Ed.), Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek (s.75-93). Gece Kitaplığı*.
- Porter, R. (2016). Kan Revan İçinde: Tıbbın Kısa Tarihi. (çev. G. Koca). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sağlan, R. (2016). Salgın Haberleri. *Türk Dünyası Uygulama Ve Araştırma Merkezi Halk Sağlığı Dergisi*, 1(1), 58–62.
- Sarıyıldız, G. (1998). Osmanlılarda Hıfzıssıhha. *İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 17, ss. 320-321). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Schmidt, H. D. (1881). The Pathology and Treatment of Yellow Fever: with Some Remarks Upon The Nature of its Cause and its Prevention. The Chicago Medical Press Association.
- Sherman, I. W. (2020). Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık. *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*.
- Shubert, W. A. (1860). Yellow Fever: its Origin, Improper Treatment, Prevention and Cure. Savannah: J. M. Cooper & Co.
- Sternberg, G. M. (1890). Report on The Etiology and Prevention of Yellow Fever. Washington: Govt. Print. Off.
- Sullivan, J. (1877). The Endemic Diseases of Tropical Climates with Their Treatment. London: J. & A. Churchill.
- Summers, T. O. (1879). Yellow Fever. Nashville, Tenn: Wheeler Brothers.
- Şahin, F., & Demir, S. (2020). Virüsler, Viral Pandemileri Etkileyen Faktörler ve Sonuçları. *İçinde M. Şeker, A. Özer, & C. Korkut (Ed.), Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği (s.57–76). Türkiye Bilimler Akademisi*.
- The Bacillus of Yellow Fever. (1901). *The British Medical Journal*, 1(2095), 478.

- The Microbe of Yellow Fever. (1889). The British Medical Journal, 1(1467), 319.
- Turan Bayraktar, D. (2024). Afetlerde Bulaşıcı Hastalıklar ve Enfeksiyon Kontrol Önlemleri. Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi, 17(1), 18–30.
- Türk, A., Ak Bingül, B., & Ak, R. (2020). Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik ve Sosyal Etkileri. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(COVID-19 Special Issue), 612-632.
- Vaccination Against Yellow Fever. (1885). Hall's Journal Of Health, 32(3), 20.
- Yellow Fever Germs. (1888). Hall's Journal of Health, 35(11), 253–254.
- Yellow Fever. (1879). The British Medical Journal, 1(953), 516–517.
- Yıldırım, N. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları. Türkiye Ansiklopedisi (Cilt 5, s.1320-1338). İletişim Yay.
- Yıldırım, N. (2014). Alâim-i Cerrâhîn'de Frengi. 14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. Sağlık Tarihi Yazıları-1 içinde (s. 40-53). İstanbul.
- Yıldız Uslu, M. (2024). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tifo ve Tifo ile Mücadele. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.

19. YÜZYIL ORTODOKS KARAMANLI KİMLİĞİ VE KARAMANLICA ÇEVİRİ HAREKETİ

Orhun Burak SÖZEN*

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı 19. yüzyıl Ortodoks Karamanlı kimliğini ve Karamanlı Türkçesindeki çeviri hareketini incelemektir. 20. yüzyılda Ortodoks Karamanlıların geçmiş yüzyıllardan süregelen güçlü ve dirayetli kimliği ve Kurtuluş Savaşına fiilî destekleri, Lozan Barış Antlaşması öncesi Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile Yunanistan'a zorunlu göçe tâbi tutulmaları, bu çerçevede yaşanan ciddi sıkıntılar aslında sadece 19. yüzyıla değil 11. yüzyıl öncelerine kadar inebilen uzun ve çetin tarihsel süreçle bağlantılıdır. Türk ve Yunan milliyetçiliklerinden etkilenmiş, bunların arasında kalmış ancak Türkiye'den yana taraf olmuşlardır. Türk-Yunan ilişkileri Ortodoks Karamanlıları doğrudan etkilemiştir.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için son derece sancılı geçmiştir. Osmanlı entelektüel, aydın ve münevverleri artık gövdesi çatırdayan imparatorluğu ayakta tutmak için çok çaba harcamışlardır. Ancak, Fransız İnkılabının fitilini ateşlediği milliyetçilik akınının önüne set çekmek imkânsız olmuştur. Osmanlı Müslüman ve Hıristiyan halkları içinde İmparatorluk için aslî unsur sayılabilecek Türklere milliyetçilik akımı görece geç nüfuz etmiştir. Öte yandan, Rumeli'de ilk bağımsızlık kazanan Yunanistan olmuştur. Bu çarpıcıdır, zira daha sonra İmparatorluğun Rumeli'de dağılmasının önüne geçilememiştir.

İmparatorluk için belki de en büyük fedakârlıkları yapan Türkler ise Osmanlıların tarih anlayışı içinde İslamiyet öncesi görkemli tarihlerini, kökenlerini ve Türklüğün pınarı Ötüken'i neredeyse unutmuşlardır. Türklüğün yazılı tarihinin karinesi Orhun Anıtlarının bilinen kadarı 8. yüzyıla uzanır. Bu kadim ulus adeta insanlık tarihi kadar eskidir.

Türkler, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı forsunda yer alan 16 imparatorluğun ve irili ufaklı yüzün üzerinde devletin kurucusudurlar.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep, obsozen@gmail.com, ORCID: orcid.org/xx0000-0002-6507-556X

Türkler Ötügen'den tüm dünyaya göç yoluyla yayılmışlardır. Değişik din ve inanışları benimsemişlerdir.

Antik Anadolu hakları içinse Grekçe bir çeşit lingua franca olan kadim bir dildir. Öte yandan eski Yunan ve Roma medeniyetleri Batı'nın kültür ve uygarlığının temel bileşenleridir. Antik Çağ için Helenizm'in önemi yadsınamaz. Ancak, burada kastedilen bütün Anadolu uygarlıklarının Helen olduğu değildir. Öte yandan, Rönesans Avrupa milletlerini Grekofili'ye yaklaştırmıştır. Ancak, bu kültürel önceliğe sahip Yunanistan yayılmacı ve emperyal düşünceler de geliştirmiştir.

19. yüzyıl Karamanlı kimliği bir vakıdır. Ancak, Karamanlı kimliğini yorumlayan Türk ve Yunan tezleri farklıdır. Bu çalışmada her iki teze de yer verilecektir. O yüzyıldaki Karamanlı kimliğinin daha iyi anlaşılması için bu iki tez karşılaştırılacak ve tartışılacaktır. Bu tartışma aslında günümüzle de ilgilidir, çünkü tarihsel devamlılık ilkesi bu konuda da geçerlidir.

Bu kitap bölümü Ortodoks Karamanların 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda var olma azim ve mücadeleleri üzerine kuruludur. Karamanlıların ana dilleri olan Türkçe bir edebiyat dili olarak ve 19. yüzyıl Karamanlca çeviriler bağlamlarında çeviribilimsel olarak da incelenecektir. Bu bağlamda kitap bölümü aynı zamanda çeviri tarihi konusundadır.

Bu çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme ve doküman analizi yöntem olarak kullanılacaktır. Bu bağlamda Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümünden Dr. Öğr. Üyesi Coşkun Soysal ile ve Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden Araştırma Görevlisi Dr. Erdal Kaya ile yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir ve bunlar veri olarak çalışmada kullanılacaktır. Fransız Annales tarih ekolü çerçevesinden yorumlar getirilmeye çalışılacaktır. Böylelikle, 19. yüzyıl Ortodoks Karamanlı kimliği ve Karamanlca çeviri hareketi tüm toplumsal, kültürel, siyasî, edebî, dilbilimsel ve çeviribilimsel yönleriyle çok disiplinli ve disiplinler arası olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

Araştırma soruları şöyledir:

- 1- Ortodoks Karamanlı kimliği nasıl tanımlanabilir?
- 2- Ortodoks Karamanlı kimliğinin başlıca özellikleri nelerdir?

- 3- Ortodoks Karamanlıların kökenleri ile ilgili görüşler nelerdir? Bu bağlamdaki Türk ve Yunan tezlerinin özellikleri nelerdir?
- 4- Ortodoks Karamanlılar 19. yüzyıl boyunca kimliklerini korumak, var olmak için neler yapmışlardır?
- 5- 19. yüzyılda Ortodoks Karamanlılar Türk ve Yunan milliyetçiliklerinden nasıl etkilenmişlerdir?
- 6- Tarihsel devamlılık içinde 20. yüzyıl ve 21. yüzyıl itibarı ile Ortodoks Karamanlılar tarih sahnesinde nasıl yer almıştır/yer almaktadır?
- 7- 19. yüzyılda Ortodoks Karamanlılar nasıl bir çeviri hareketini oluşturmuşlardır?
- 8- 19. yüzyıl Ortodoks Karamanlı çeviri hareketinin dönemin edebiyat kanonu ve çeviri edebiyat dizgesi ile ilişkileri nelerdir?

Sınanacak hipotezler şunlardır:

- 1- Ortodoks Hristiyan Karamanlılar Türk kimliğinin, daha doğrusu Türk Dünyasının bir parçasıdır.
- 2- Ortodoks Karamanlı çeviri hareketi dönemin Osmanlı-Türk çeviri hareketi ile koşutluklar taşır.

Kitap bölümünün sorunsalını ise 19. yüzyıl Ortodoks Karamanlı kimliğinin ve Karamanlıca çeviri hareketinin incelenmesi oluşturmaktadır. Tarihsel devamlılık ilişkisi 19. yüzyıldan öncesi ve içerisinde geçmişte kökenleri bulunan bugün de geçmişin izdüşümleriyle ele alınacaktır, zira Ortodoks Karamanlılar gerçekliğin kendisidir.

Kitap bölümünde yer alan üç şekil de yazar tarafından tasarlanmıştır. İki resmin ise kaynağı hemen altında ve Kaynakçada belirtilmiştir.

19. YÜZYILDA AVRUPA VE OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA KONJONKTÜR

19. yüzyılda sadece çağdaş Avrupa'nın aynı zamanda çağdaş dünyanın oluşumunda Fransız İnkılabı'nın ortaya çıkardığı modern siyasi hukuk büyük rol oynamıştır, günümüzün siyaset kavram ve kurumları ortaya çıkmaya başlamıştır. Mutlak monarşilerin yerini meşrutî monarşiler almaya başlamıştır ki bu noktada liberalizm varlığını ortaya koymaktadır. Yabancı hegemonyasına karşı millî unsurlarla mücadele düşüncesi ise

milliyetçiliğin doğuş dinamikleri arasında yer alır (Armaoğlu, 2020: 17-18).

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki toprak kayıplarının temel dinamikleri başta Yunanlılar olmak üzere sınırları içindeki Hristiyan halkların Rusya'nın yıkıcı faaliyetler ile Osmanlı İmparatorluğunu parçalama siyaseti ve milliyetçilik akımının etkisiyle ve gücüyle bağımsızlıklarını kazanmalarındır. Yunanistan'ın bağımsızlığı hem Balkan hem de Türk tarihi için önemlidir: Diğer Hristiyan halklara örnek olmuş ve diğer Balkan ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmasını tetiklemiştir. Gelecekte Osmanlı İmparatorluğunun yerini alacak Türkiye ile Avrupa arasında engellerin çıkmasının kapısını aralanmıştır. Yunanistan'ın topraklarını kuzeye, İstanbul'a, Ege Denizinden Anadolu'ya genişletme ve Bizans İmparatorluğunu diriltme şeklinde emelleri bulunmaktadır (Armaoğlu, 2020: 179-180).

Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyıl sonlarındaki zorunlu nüfus hareketleri büyük ölçüde günümüz Türkiye'sinin demografik yapısını şekillendirmiştir. Bu konuda izlenen politikalar 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar esas olarak yerel düzeyli olmuştur. Söz konusu tarihten sonra daha kapsamlı ve kurumsal nüfus yönetimi politikası doğmuştur. Bu yüzyıldaki nüfus hareketleri imparatorluğun demografik ve kültürel yapısını değiştirmiştir. Yaklaşık çoğu Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen yaklaşık beş milyon göçmen imparatorluğa ulaşmış ve kalan topraklara yeniden yerleşmiştir. Müslüman/gayrimüslim oranı Müslümanlar lehine bozulmuştur. Bütün bu demografik değişim, geç Osmanlı döneminden erken Cumhuriyet dönemine uzanan siyasal ve toplumsal kimliklerin dönüşümünde hafife alınamayacak etkiler yapmıştır (Yüksel, 2021: 307-320).

KARAMANLILAR

Osmanlı arşiv dokümanlarından Karamanlılar Zimmiyân-ı Karaman veya Karamaniyân şeklinde kaydedilmişlerdir (Başkan, 2013; akt. Atalay, 2024: 479-480). Zimmî ise İslam ülkelerinde yaşayan gayrimüslim tebaa için kullanılan bir terimdir (Fayda, 2018).

Karamanlılar 19.yüzyılda çoğunlukla Anadolu'nun iç kesimlerinde ikamet eden, ayrıca Karadeniz'e, güneyde Kilikya ve Antalya'ya, batıda Bursa, Aydın, doğudaysa Kayseri ve Sivas'a yayılmış, böylelikle geniş bir coğrafyada yaşayan, Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyan ahalî idi. 19.

yüzyılın son çeyreğinde çıkar çatışması içinde bulunan Yunan ve Türk milliyetçilikleri arasında kalmışlardı (Benlisoy & Benlisoy, 2016: 11). Günümüzde Türk ve Yunan tarih yazımında Karamanlı ifadesi yaygın olarak kullanılsa da 19. yüzyılda başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde Anadolu Ortodokslarını hor gören, sınıfsal durumlarını ve taşralılıklarını, bu çerçevede kaba ve görgü düzeylerinin düşük olduğunu vurgulayan aşağılayıcı bir sözdü.

Resim 1. 19. Yüzyıl Ortodoks Karamanlı Kadını (Nicolay, 2025)

Lewis'in ifade ettiği üzere (Lewis, 2017: 481-482), Osmanlı gayrimüslim tebaasının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bariz gerileme ve Avrupa'nın etkisinin artışı ile Müslüman tebaa ile ilişkileri çok bozuldu. Kurumsal bağın altyapısı ciddi zarar gördü. Geçmişte Müslümanlarla Zımmîlerin haklarını ve konumlarını belirleyen ve üzerinde antant kalınmış prensipler çiğneniyordu. Milliyetçi hareketler, yabancı istilaları ve iç isyanlar karşısında Osmanlı yönetiminin sertleşmesi söz konusuydu.

Öte yandan, 20. yüzyılda Lausanne Antlaşmasında kabul edilen Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi sonucu 1923-1930 arasında yaklaşık 1 250 000 Türk ve Yunan vatandaşı nüfus değişimine tâbi tutulmuştur. İlk bakışta iki

tarafın milliyetçi ve vatansever duygularını, ulusal bütünlük ve bağlılık kaygılarını esas alsa da, Yunanistan'a gönderilen Karamanlılar Ortodoks'tu ancak Yunanca bilmiyorlardı, ana dilleri Türkçe idi ve Karaman'da halen metruk vaziyetteki kilise ve mezarlardaki yazılar dil bakımından öz be öz olduklarının nişanesidir. Türkiye'ye gönderilen Türklerin birçoğu doğru dürüst Türkçe bilmiyordu, Arap alfabesini kullanıyordu ve Rumca konuşuyordu. Dolayısıyla, bu mübadele Yunanlılarla Türklerin değil, daha çok Osmanlı Müslümanlarıyla Türk Ortodoksların mübadelesidir (Lewis, 2017: 479-480).

Birinci Dünya Savaşı'nı hemen takiben Türk Ortodoks Patrikhanesi'ni kurmuşlardır (Benlisoy & Benlisoy, 2016: 11). Milli Mücadeleyi açıkça ve fiilen desteklemişlerdir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın takdir ve sevgisini kazanmışlardır (Atalay, 2024: 485).

İşte Osmanlı İmparatorluk halkları içinde Karamanlılar böyle bir sosyal grubu oluşturur. Türkler tüm dünyaya yayıldıkları gibi Anadolu'ya da yerleşmişlerdir. Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın Bizans İmparatoru Romen Diyojen'i Malazgirt Meydan Savaşında yenmesinde sonra Türklerin Anadolu'ya kitlesel olarak yerleşmesinden önce de Türkler Anadolu'yu yurt edinmişlerdir. İşte Karamanlılar bu Türklerdendir demek bilimsel olarak savunulabilir bir argümandır. Hristiyanlığı Ortodoks mezhebine bağlıdır.

Güçlü bir kimlik anlayışları olan, kültürlerini yüzyıllarca koruyan, ana dilleri Türkçeyi Yunan alfabesiyle yazan Karamanlı Ortodokslar Kurtuluş Savaşı'nda gösterdikleri tüm yararlıklara rağmen Papa Eftim ve ailesi dışındaki Karamanlı Ortodokslar Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi sonucu hiç beklemedikleri halde Yunanistan'a zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Bu durum onları Yunan ordusu işbirlikçisi Rum Ortodokslarla aynı kefeye koyulmalarına yol açmıştır (Anzerlioğlu, 2009: 174-184).

19. YÜZYIL ORTODOKS KARAMANLI KİMLİĞİNİN BİLEŞENLERİ

Şekil 1. 19. Yüzyıl Ortodoks Karamanlı Kimliğinin Bileşenleri

KARAMANLILARIN KÖKENİNE İLİŞKİN TÜRK TEZİ

Osmanlı yönetimindeki millet sistemi içinde Ortodoks milletin bir parçası olarak yaşamışlardır. Toplumsal bilinçlerinin en önemli bileşeni din olmuştur. Ancak, Yunan alfabesiyle yazdıkları Türkçe ana dilleridir ve bu dilde çeşitli din ve edebiyat eserleri vücuda getirmişlerdir. 2000 yılında Yunanistan’da yapılan bir saha çalışması sadece Türkiye ile Yunanistan’ın Lausanne Barış Antlaşması’ndan önce imzaladığı Türk-Yunan Ahali Mübadelesi çerçevesinde zorunlu göçle Yunanistan’a giden birinci kuşak muadiller değil, ikinci kuşak muadiller arasında da Türkçe konuşmanın bulunduğu bulgusuna ulaşmıştır. 19. yüzyılda Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin dinle soy arasında bağ olduğu şeklindeki tüm propagandalarına rağmen Yunanlılara asimile olmamışlardır. Onlar için vatan, memleket Anadolu’dur. 19. yüzyılda Yunanistan’daki, aslen etnik olarak Yunanlı oldukları şeklindeki Yunan milliyetçisi tahriklere ve Yunanistan’daki olaylara büyük ölçüde sessiz ve kayıtsız kalmışlardır. Sosyokültürel yapıları Müslüman Türk komşularıyla benzerlikler taşır. Konuştıkları arı Türkçe içinde İslamiyet kökenli kelimeler der yer alır (Anzerlioğlu, 2009: 175-178).

13. yüzyılda İstanbul'un Latin hâkimiyeti altında bulunduğu dönemde Edirne'ye bir saldırıdan söz eden *Essai de Chronographie Byzantine pour Servir a L'examen des Annales du Byzantine Empire et Particliement des Chronographes Slavons* adlı eserde Ulahya ve Karamanie krallarının Edirne'yi 1205'te kuşatması sırasında 120 000 kişilik Bulgar, Kuman ve Ulah'tan oluşan ordu Latinleri yenip krallarını esir aldığı yazar. Aynı eser, 1304 yılında Anadolu'da Alaşehir'in (Filedelfiya) Türkler tarafından kuşatılması sırasında takviye gelmesini engellemek için Bizans emrindeki Alişir ve kumandasındaki Karamanlılardan söz eder. Alişir, Bizans hizmetinde binlerce Peçenek, Uz ve Kuman Türk'ü ve emrindeki Karamanlılarla savaşmış bir Anadolu Türk'üdür. 1437 yılında Basle Konsiline sunulan Latince bir raporda Türk kâfirlerin kıyafetlerini giyen, Türkçe konuşan ve ibadette vaazları Türkçe olan din adamları, piskopos ve başpiskoposlardan söz edilir. Gene Nasturî kilisesinin Orta Asya'ya kadar etkin olduğu dönemde Türklerden Hristiyanlığı benimseyenler vardı. Keza Katolik Kilisesi'nin Kuman-Kıpçak Türklerine yönelik misyonu için *Codex Cumanicus* önemlidir. Balkanlarda Türklerin yükselişi Bizans'ı rahatsız ettiği için Türkler Hristiyan olmak koşuluyla Bizans ordusunda asker yapılmış, sınır bölgesi Kapadokya'da iskân edilmiş, böylelikle Türk boyları birbirine karşı kullanılmıştır. Hatta Anadolu'daki Türkler Türkopol olarak adlandırılmış ve Bizans'ın standart askerî birliklerinde savaşmışlardır (Anzerlioğlu, 2009: 179-181).

Ortodoks Karamanlı ismi 16. yüzyıl gezginlerinden Alman Hans Dernschwam'ın İstanbul Yedikule'de Karamenos denilen Ortodoks Hristiyan topluluğu hakkında yazdıklarında geçer ki, Sultan I. Selim tarafından İstanbul'a getirilen bu topluluk sadece Türkçe konuşmaktaydı. Evangelinos Misiliadis ise Karamanlı adının Karaman'dan kaynaklandığını vurgular. Buna göre, İstanbul'da Büyük Karaman ve Küçük Karaman mahallerinde yaşayan inşaat ustası ve amele olarak çalışan ve Anadolu'dan İstanbul'a göçmüş insanlara devletin ve binaların inşası sırasında insanların hitap sözü olarak kullanmasından bu adlandırma günümüze ulaşmıştır. (Anzerlioğlu, 2009: 179-182).

TÜRK LÜK

Türk gerçekliği için tek tanım dilbilimseldir. Türk, Türkçe konuşandır. Başka tanımlar yetersizdir. Üstelik, Türkçe konuştukları halde Sovyetler Birliği'nden ayrılmış, bağımsız ve Rusya'ya tâbi Tatar, Başkurt, Çuvaş, Yakut gibi halkaları Türklük dışında bırakmak çok yanıltıcıdır. Bunları

Azerî, Özbekler, Türkmenler ve Kırgızlar diye yalnızca Türkçe konuşan halklar olarak nitelemek sözcüklerle oyundur (Roux, 2020: 27-28).

Keza, Türklüğün ölçütü etnik değildir. Hemen Hristiyanlık öncesi uzun boylu, sarışın, mavi gözlü paleo-Asyalılar veya Türkleştirilmiş Hint-Avrupalılardan oluşan Kırgız halkından ırksal olarak Türk şeklinde söz edilebilir. Ancak Türklerin Türk olmayan pek çok toplulukla, kavimle karışmaları sonucu bugün Türklerle ilgili karakteristik denilebilecek fiziksel herhangi bir özellik saptamak imkânsızdır. Belki sadece Orta Asya'nın ücra köşelerinde veya dünyanın uzak herhangi bir yerinde o eski Türk kanından elmacık kemikleri çıkık ve gözleri çekik Türk'e rastlanabilir (krş. Roux, 2020: 28-29).

KARAMANLILAR KÖKENİNE İLİŞKİN YUNAN TEZİ

Yunan tezine göre, Anadolu'nun kadim halkları Helenistik dönemde Grekleşmişti ve dillerinin yerini Grekçe almıştı. Hristiyanlığın yayılmasını takiben Yunan dili ve kültürü hem kent merkezlerinde hem de taşrada hâkim olmuştu. Çok sonraları, Türklerin akınlarıyla bu durum Türklerle uzun süre bir arada yaşamaya dönüşmüştü. Sahil bölgelerindeki Grekçenin yalıtılmışlığı bu dilin tedricen ortadan kalkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, bu toplulukların dilleri Türkleşmişti. Aslında Yunanlıydılar. Türklerin zoruyla ve sahildeki Grekçe konuşan Ortodoks cemaatlerinden yalıtılmış olmaları dolayısıyla giderek Türkçeyi kullanmak durumunda olmuşlardı (Benlisoy & Benlisoy, 2016: 14-15).

19. ve 20. yüzyılların etkili milliyetçilik akımları ile Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyan nüfusu arasındaki ilişkiler üzerine derinlikli çalışmalar neredeyse yoktur. Yunan irredantizminin Anadolu'daki Ortodoks cemaat örgütlenmeleri üzerine etkileri ve bu cemaatlerin kolektif öz farkındalıkları incelenmiştir (Benlisoy & Benlisoy, 2016: 14).

TARTIŞMA

Denilebilir ki, Osmanlı İmparatorluğunun sosyokültürel yapısına din temelli bakıldığında gayrimüslimler ötekiydi, esas unsur Müslümanlardı. Ancak, diyalektik kural gereği her toplumda öteki(ler) bulunur, bu bağlamda esas en azından kısmen varlığını diğerleri üzerinden tanımlar. Önemli konulardan biri de toplumun öteki(ler)i algılama ve kültürel alımlama biçimleridir. Yasal çerçevenin nasıl olduğu çok önemlidir. Bu bağlam esas alındığında 19. yüzyıl itibarı ile Müslümanlar ile zımmîler

arasındaki bağ ağır yaralar almaktadır. Tanzimat Fermanı'nın ve Islahat Fermanı'nın hukukî düzenlemeler itibarı ile gayrimüslimlerin haklarını teslim etmesi olumlu olmakla birlikte 19. yüzyılda İmparatorluk tarih sahnesinden silineceğinin sinyallerini vermektedir. Vatansever edebiyatçı, bürokrat ve subaylar, keza Saray kurtuluş için uğraşmaktadır. Osmanlı milleti fikri II. Mahmut döneminin ve Tanzimat-ı Hayriye Fermanı'nın ruhunu yansıtır. İslamcılık 19. yüzyılda Sultan II. Abdülhamit döneminin resmî politikasıdır. Türkçülük Türkiye Cumhuriyeti'ne evrilen süreçte en güçlü düşün akımı veya ideoloji sayılabilir. Elbette bu akımların Karamanlılarla bağlantısı vardır. Var olma mücadelesi veren, ben varım diyebilen bu sosyal grup veya topluluk neredeyse İmparatorluktaki bütün gelişmelerden etkilenmiştir. Örneğin, imparatorluğu kurtarma yoluna baş koyan idealist Osmanlı-Türk aydın, entelektüel ve münevverlerinin oluşturdukları düşün akımları ile Karamanlıların bağı ne olabilir?

Yukarıdaki bağlamda, belli başlı akımlar için başat olan Türkçülük akımı Selanik'teki İttihatçı çevrelerle Osmanlı İmparatorluğu'nda önce Fransız İnkılabı'ndan etkilenen kültürel/anayasal bir milliyetçilik anlayışını, İkinci Meşrutiyet'ten sonra ise yurda Rusya göçmeni Türklerle gelen, Pancermanizm ve Panslavizmden esinlenen, tarihsel kökleri Orta Asya'ya uzandıran, daha militan ve Alman modeline yakın bir milliyetçilik anlayışını benimsedi. Selanlı aydınlar ulus devlet inşasında milliyetçiliğin önemli rolüne inanıyorlardı. Hüseyinzade Ali Turan, Musa Akyğıtzade, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Sadri Maksudi, Zeki Velidi doğuş, kan ve ırkla da açıklanabilecek Türk milliyetçiliğini kuramsallaştırdılar (Toprak, 2020: 341). Öte yandan, Osmanlı tarihçiliği Osmanlı handanından önceki Türklüğü barbar olarak nitelendirir. Osmanlı edebiyatı ise Türkçenin Arapça ve Farsça kelime ve kurallarının egemenliği altında yaşayabileceğini savunur. Türklerin medeniyet bakımından tarihsiz, ilim ve edebiyat bakımından dilsiz olmasına 19. ve 20. yüzyıl Türkçüleri meydan okumuşlardır. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra Türkçülerin tezleri Türkçülük hareketine dönüşmüştür (Atay, 2024: 463). Türk milliyetçiliği bugün Doğu Akdeniz (Levant), Balkanlar ve Ortadoğu'nun kavşak noktasında göz ardı edilemeyecek bir gerçekliktir ve Türk Ulusunun varlığı güçlü ulusal duyguları, devletleri, dillerine ve tarihlerine karşı besledikleri yoğun bağlılık gücüyle kimi zaman başkalarına kaygı verir. Geçmiş 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki eşiğe dayanır ve ilk formülasyonu 1923'te ulusal devletin kurulmasıyla kendini bulur, söz konusu dönem ise çeyrek yüzyıldır (Georgeon, 2020: 1).

19. yüzyılda Türk halklarının tarihi ve diliyle ilişkili olan Türkoloji hem özellikle 8. yüzyılda yazılmış Orhun Anıtlarının çözülmesiyle Türk kültürünün eskiliğini, Balkanlar’dan Orta Asya ve Sibirya’ya Türkçe konuşan hakların İslam öncesi tarihinin önemini ortaya koydu. Ayrıca, arkeoloji, dilbilim ve tarih yollarıyla Türklerin kökenini ortaya koymaya yöneldi. Bu bağlam şu sorunsalı da meydana çıkardı: Türk milliyetçiliği köken olarak Orta Asya’yı mı, Anadolu’yu mu esas alacak? Mustafa Kemal 20. yüzyılda bu ikisinin sentezini esas alacaktır (Georgeon, 2020: 3-4).

Türk milliyetçiliği kuramsallaştırılırken başka dinlere mensup Türklerin durumu üzerinde yeterince durulduğunu söylemek zordur. Üstelik Türkiye’deki gayrimüslim Türk grupların yeterince ele alınmaması bir eksiklik olarak yorumlanabilir. Hatta eksiklikten öte stratejik bir hata olarak yorumlanabilir. Soysal (Dr. Soysal, 2025), Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi Türkçülerin Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ten farklı olarak Osmanlı aydını kimliğinin ötesine geçememelerinin de Türkçü vizyon üzerinde etkili olduğuna vurgu yapmaktadır. Atatürk’ün Türk milliyetçiliği konusundaki bilimsel çalışmaları 1930’lardan itibaren derinlik kazanmaktadır. Oysaki, 1924’teki Lausanne Barış Antlaşması’ndan önceki mübadele tarihi olan 1923 söz konusu Türk milliyetçiliği çalışmalarının olgunlaşması için erken bir tarihtir yorumunu yapan Sosyal (Dr. Soysal, 2025), mübadelenin hem Türk hem de Yunan tarafı için ulus inşası sürecindeki olumlu etkilerine değinmektedir. Dolayısıyla, Türk milliyetçiliği kuramındaki stratejik boşluk olan gayrimüslim Türklerin Türk milliyetçiliğine eklenmesi konusu bugünün konusu olabilir. Zira, Türklük dilbilimseldir, kimlik hissetmeyle ilgilidir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk şu ifadeleri kullanmaktadır (Atatürk, tarih yok):

“Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür. Bu sözü burada ayrıca izaha lüzum görmüyorum. Çünkü bu, Türkiye Cumhuriyeti’nin okullarında birçok vesilelerle eser halinde tespit edilmiştir.”

Bu şekilde aynı zamanda Türk milliyetçiliğini kültürel ve Anayasal bir çerçeveye oturtur. Fransız İnkılabı’ndan etkilenen Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı ile de Ortodoks Karamanlıları Türk şemsiyesi altında düşünmek ve büyük Türk Dünyasına eklemek imkân dahilinde gözükmektedir.

Sebahattin Eyüboğlu (Eyüboğlu: 12-13; akt. Ohri, 2006: 197) milletçe eski Yunan’ı her millet gibi bir okul sayıp insanlığın malı olarak

benimsememizin yanında Anadolu'lu olarak bu uygarlıktaki payımızın en az Yunanistan'ınki kadar büyük olduğunu vurgular. Yıllarca bu payı hor gördüğümüzü ve kendi malımızı dışarıda değerlendirdikten sonra tekrar kendimize gelmesini beklememizi ise eleştirir. Örneğin adı bile Anadolu adı olan İskender'in Anadolu'daki Artemis'ten, yani Anadolu'dan Makedonya'ya gittiğini belirtir. Romalıların kendilerinin atalarına Anadolu'lu dediğinin altını çizerek.

Bir zamanlar Ege halkları kültür ve uygarlığın doruğuna çıkmıştı ve parlak bir dönem yaşamıştı. Bunda şimdi Yunanistan denen ve aslında Anadolu kökenli olan Helen halkının da bunda katkısı vardır. Ancak, o büyük kültür ve uygarlığın esas yaratıcısı Anadolu idi. Atina ve Isparta siteleri iki bin kusur sene önce Romalıların eline geçti. Bu süreçte yabancı istilaların boyunduruğu hüküm sürdü. Romalılar'dan sonra Slavlar, Hunlar, Avarlar, Peçenekler ve sonraları dört yüzyıl boyunca Osmanlılar o topraklara egemen oldu ki Romalılar ile Slavlar dışında kalanlar Türk soyundandı (Ohri, 2006: 198-200).

Kaya (Dr. Kaya, 2025) İonia'nın Anadolu'nun batı kıyı şeridinde hüküm sürmüş, Miletos, Efes, Smyrna gibi önemli kentleri olan Anadolu temelli, Anadolu'nun maddi ve dinsel mirası ile Ege'nin denizci ağlarının sentezinden oluşan bir uygarlık olduğuna vurgu yapar ve tek taraflı "Helen aktarımı" şeklindeki bakış açısını eksik bulur. Ancak Batı'daki arkeoloji çevrelerinde İonia'nın Helen şemsiyesi altında telakki edildiğini de ekler. Kendi çizdiği çerçeve için Anadolu ana tanrıça geleneğini, Kybele'yi, Efes'te Artemis Ephesia biçimindeki senkretik ikonografiyi, mimarlık/kutsal nosyonu çerçevesinde Megaron geleneğinin Arkaik tapınak morfolojisine dönüşümünü, plan sürekliliğini, sanatta/zanaatte Geç Tunç/Hitit-Frig-Lidya etkileriyle İyon üslubundaki ifade doğallığını, heykelticte doğal yüz/badem gözü, dil ve yazı çerçevesinde Luvi, Karia izlerini, graffitoları ve Fenikeliler'den uyarlanan İyon alfabelerini ve ekonomik ağlar çerçevesinde Ege-Anadolu liman ve pazar ağlarını, kıyı- iç hatlarda deniz ile kara ticaretini kanıt olarak sunar. Hellas'ın kıta Yunanistan'ını ve Ege adalarını ifade ettiğinin altına çizerek ve Hellas'ın İyonya'yı klasik anlamda sömürgeleştirildiği argümanının arkeolojik kayıtlardaki süreklilik ve melezlik ile bağdaşmadığını belirtir. Bunu şu gerekçelere dayandırır:

1. Ön İyon yerleşimleri olan Ephesos/Apasa, Miletos/Millawanda gibi merkezler Tunç Çağı'ndan beri sürekli; boş kıyıya gelen Helenler şeması bunu açıklamaz,
2. Genç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçişte yerel plan tipleri, kutsal alanlar, seramik hatları devam eder, yeni gelenlerin bu çerçevede her şeyi yeni baştan kurduğunu söylemek mümkün değildir.
3. Çok merkezli hareketlilik vardır, yani Ege adaları, kıta Yunanistan'ı ve Balkanlar'da aşamalı yerleşimler vardır, ancak yerli topluluklar kaynaşmaktadır,
4. Herodot'un Kodros'unh oğulları ve Atina merkezli anlatıları M.Ö. 5. yüzyıl Atina ideolojisinin ürünü ve mitostur, tarih değildir,
5. Siyasî gerçeklik bakımından arkaik-klasik çağda İyon kentleri Ahamemis egemenliğine karşı yarı özerk pazarlıklar yürüten bölgesel güç dengeleri oluştururlar ve böylelikle tek odaklı anakent-koloni modelinden epey ayrışırlar.

Dolayısıyla, Kaya'ya göre (Dr. Kaya, 2025), kolonizasyon yerine çoklu yerleşim ve ağlara dayalı kıyı yerleşmesi vardır. İyonya Anadolu eksenli melez bir kültürdür. İyon uygarlığı Hellas/Helen için entelektüel ve kültürel öncül olabilir. Burada Helen'in atası değil, katalizörü ve erken yaratıcılık evresi anlamındadır. Bunun örnekleri Milet ekolü, Efes, Lesbos, kent planı ile teknik-ekonomik İyon'dan Helen'e aktarımlar olarak verilebilir.

Üstelik Fahri Işık (Işık, 2009), Panhelenist bir argüman olan Batı'yı Helenler yarattı argümanını ideolojik bulur.

ORTODOKS KARAMAN TÜRKLERİ

Savunulabilir ki, Batı uygarlığını iki temelinden biri Roma'dır ve diğeri İyonya'nın ait olduğu Anadolu-Türkiye ile Hellas'ın ait olduğu anakara ve Ege adalarından oluşan Yunanistan arasındaki akstır. İyonya ve Hellas/Helen için entelektüel ve kurumsal öncüdür, aralarında tarihsel devamlılık ilişkisinden söz edilebilir. Anadolu'nun antik uygarlıkları ile de İyonya tarihsel devamlılık ilişkisi içerisinde. Türkler Anadolu'yu Türkleştirmişler ancak kendileri de Anadolulaşmışlardır. Anadolu uygarlıklarının varisi Türkiye Cumhuriyeti'dir. Hamisi de olabilir. Bu derin çerçeve dikkate alındığında Batı uygarlığının iki temelinden biri

olarak anılan, aslında İyonya ile Helen arasındaki, yani Türk ve Yunan devletleri arasındaki akstır. Atatürk'ün milliyetçilik kaynağı olarak Orta Asya'nın yanında Anadolu'yu görmesi ve yukarıda atıf yapılan Anadolu cu argümanlar hem bununla bağlantılı hem de Türk-Yunan aksı perspektifini destekler niteliktedir.

Kadim Türk kültürüne yalnızca İslam temelli yaklaşmak Türk Dünyasının bölünmesine ve gayrimüslim Türklerin dışlanmasına hele hele asimile olmasına yol açmamalıdır. Kimlik bileşenleri sadece dinden oluşmaz. Dil, töre, yaşama biçimi, ortak his, kimlik ve aidiyet duygusu, diğer kültürel unsurlar, etnisite ve ırk gibi ulusları ve hatta sosyal grupları belirleyen unsurlar bulunmaktadır. Keza, bunlar Türklük üst başlığı altındaki millet, topluluk ve sosyal gruplar için de geçerlidir. Ancak, Batılı ve Rus tarihçilerin Müslüman olmayan Türkler için başka isimler kullanması, bu bağlamda Türk Dünyası'nı bölmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yapıldığı gibi Türklükle İslam'ın özdeş sayılması, dünyada bütün Türklerin bugün birbirine kültürel olarak tam bağlanamamış olmasını kısmen açıklayabilir.

Fener Rum Patrikhanesi'ne muhalefet ederek Türk Ortodoks Patrikhanesi'ni kuran Ortodoks Karamanlılar için Tartışma bölümünde el a alınan 19. yüzyıldaki her iki Türkçü milliyetçilik anlayışına göre de Türklük ailesi içindedir demek imkân dahilindedir. Türklük kültürel ve dilsel bir olguysa Ortodoks Karamanlıları bu dairenin nasıl dışında tutabiliriz? Bu imkânsız görünmektedir. Eğer Türklüğün etnisite ve ırkla da bağı varsa Ortodoks Karamanlılar Türk tezi çerçevesinde Türk'tür. Keza Kurtuluş Savaşı'nın içinde fiilen Türk tarafında yer almaları bunun onurlu bir nişanesidir. Yunan milliyetçiliği, bunun ötesinde Megali İdea Ortodoks Karamanlılarda kimlik karmaşası yaratmak için çok çalışmıştır. Yunanlılar Karamanlıların kökenleri hakkında bilimsel çalışmalar yapmışlardır. Batı destekli güçlü bir propaganda yürütmüşler ve bunda kısmen başarılı olmuşlardır. 20. yüzyılda Papa Eftim ve Karamanlı Türk Ortodoksların Millî Mücadele yanlısı tavır ve eylemleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün takdirlerini ve sevgilerini kazanmıştır.

Öte yandan başbakanlığı sırasında Türk-Yunan ilişkilerinin geliştirilmesine ve kalıcı barışın tesisine çalışan Yunan Liberal Partisi Genel Başkanı Elefterios Venizelos, Balkan Antantı görüşmeleri sürerken, 1934 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ü Nobel Barış Ödülüne aday

göstermiştir. Bu süreç içinde Türkiye ile Yunanistan arasında dostluk ve iş birliği antlaşmaları imzalanmıştır (Çakmak, 2008: 95-103).

Resim 2. Venizelos'un 1930'da Ankara Palas'ta Atatürk ile Bir Arada Çektirdiği Fotoğraf (BBC, 2023)

19. YÜZYIL KARAMANLICA ÇEVİRİ HAREKETİ

19. Yüzyıl Osmanlı Edebiyatları

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesinden önceki son yüzyılda Osmanlı tarihsel ve toplumsal dinamikleri ile Batı'nın siyasî, toplumsal ve edebî modernliğinin uluslararası yönleri birbirine çok sıkı bağlandı. Bu karmaşık süreçte Osmanlı edebiyatçı ve çevirmenleri farklı dillerde ve aynı dilin farklı alfabelerle yazılan versiyonlarında benzer edebî söylemler ve temalar geliştirdiler. Bu dolayında yeni edebiyatlar oluşmaya başladı. Yerleşik klasik ve popüler edebiyatlar adeta kısıtlanıyor ve yeni tür, tema ve söylemlere edebî bünyelerde yer açılıyordu. Türkiye'de ve Osmanlı sonrası ulus devlete evrilen diğer ülkelerde söz konusu edebiyat dinamikleri modern ulusal edebiyatın evrelerinden biri kabul edilmiştir. Ancak, daha önceleri Türkçe Harf İnkılabı öncesi yalnız Arap alfabesi ile yazılan Osmanlı Türkçesi ulusal edebiyat kanonu kabul edilmiştir. Bunda

etnik ve dinsel parametreler de etkili olmuştur. Oysaki, merkezileşmemiş ama Ermeni harfli veya Karamanlıca edebî metinler birer gerçekliktir. Son bilimsel çalışmalar ulusal edebiyat paradigmasını dilsel ve edebî alışverişleri dikkate alacak ve bunları etraflıca keşfetmeye ve anlamlandırmaya evrilecek şekilde gelişmektedir (Uslu & Altuğ, 2020: VII).

19. Yüzyıl Karamanlı Edebiyatı ve Çevirinin Önemi

19. yüzyıl Karamanlı edebiyatının seyri, Osmanlı İmparatorluğunda farklı dil ve alfabelerle edebiyat yapan diğer Osmanlı milletlerinin edebiyatlarının seyrine benzer. Keza, dönemin Osmanlı-Türk kültür ve edebiyat paradigmasının ilerlemeci, Batıcı doğasını taşır.

19. yüzyılın ilk yarısında dinî yayınlar ağır basar. 18. yüzyıldan itibaren dinî yayınlar ile başlayan Karamanlı yayıncılığı 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile çeşitlenmiş, Osmanlı-Hristiyan edebiyatı olarak bir yandan toplumsal ve dilsel olarak Osmanlı-Müslüman geleneği ile, öte yandan siyasal ve ideolojik olarak 18. yüzyıl Yunan Aydınlanması ve 1821 sonrası Yunan Devleti ile etkileşmiştir. Keza, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılına damgasını vuran Batılılaşma hareketi ile çok boyutlu, çok dinamikli ve çatışmalı bağları vardır (Şimşek Şişmanoğlu, 2020: 195-196).

Ortodoks Karamanlılar'ın 18. yüzyılın başından itibaren çeviri ve telif dinî eser yayıncılığı oldukça gelişmiştir. 19. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğuna ulaşan Protestan misyonerlerin Karamanlıca kitap yayıncılığı ve buna tepki olarak gelişen Ortodoks Karamanlıca tercüme ve telif eserler arasında yoğun bir rekabet yaşanmıştır. Ortodoks Karamanlıca kitaplar bu bağlamda misyonerlerin yergisi ve onlara karşı polemik ile Ortodoksluk unsurlarını belirgin şekilde taşır. Protestan yayıncılığın etkisi eğitilmiş kesimin sınırlı olduğu Ortodoks Karamanlılar üzerindeki etkisi sınırlı kalmıştır. Misyonerlerin ürettiği Karamanlıca dinî yayınların sayısı 140'tır ki bu Karamanlıca toplam dinî kitapların yüzde kırkıdır (Benlisoy S. , 2024: 89-92). Şekil 2'de 19. yüzyıl Karamanlıca dinî eser çevirilerinin bir kısmı görünmektedir.

19. YÜZYIL KARAMANLICA DİNİ ESER ÇEVİRİLERİ

Doğru Dinin Talimi isimli çeviri, Çevirmen Paisios, Moskovalı Platon, Kutsal İlmihal (1839)

Ecvîye-i Diniye yani beher Ortodoksos Hristiyanın Papistalara Virmesi Lâzım Gelen Cevap isimli çeviri, Çevirmen Niğde Ferteqli Samuil A. Alektodoris (1864)

Validullah Panaghia'nın Ömrü isimli çeviri, Çevirmen Ignatios K. Ignatiadis (1902)

Kutsal Ayin isimli çeviri, Çevirmen Nevşehirli Savvas S. Alagozoğlu

BURADAKİ ÇEVİRİ ESERLER 1839 İLE 1902 ARASINDA YAYIMLANMIŞTIR.

PROTESTAN MİSYONERLERDEN KAYNAKLANAN DİNİ TEHDİTLERE TEDBİREN BU ÇEVİRİLER YAPILMIŞTIR.

Şekil 2. 19. Yüzyıl Karamanlıca Dinî Eser Çevirilerinin Bir Kısım

Yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçüde Batı romanının çevirilerine dayanan kurmaca edebiyat gelişir. 1851’de Halindero Habeşlisi, 1854’te Ezop Masalları ve Genova Hikâyesi, 1855’te Robinson Crusoe yayımlanır. 1882-1892 arası birçoğu Misiliadis çevirisi olan çok sayıda roman okurla buluşur. Çevrilen yazarlar arasında bazıları Xavier de Montepin, Eugene Sue, Paul de Kock ve Alexandre Dumas’dır (Şimşek Şişmanoğlu, 2020: 199). Karamanlıca edebiyat kapsamında az sayıda Arap harfli Türkçe metinlerin yeniden yazılmış versiyonları da yer almaktadır. Bunlar arasında Ahmet Mithat’ın Yeniçeriler ve Şeytan Kayası adlı eser de yer alır. Yannis Gavriilidis tarafından yeniden yazılmış ve ünlü Karamanlı gazetesi Anatoli’de tefrika edilmiştir. Sözlü halk edebiyatı ürünlerinin de örneğin Âşık Garip’in, Köroğlu’nun, Şeyh İsmail’in şiirlerinin de Karamanlıca baskıları yapılmıştır (Şimşek Şişmanoğlu, 2020: 200).

KARAMANLICA ÇEVİRİLERİN BİR KISMI

ORJİNAL ESER	KARAMANLICA ÇEVİRİSİ/YENİDEN YAZMASI	YAYIN YILI	YAYINCI
BİNBİR GECE MASALLARI	HELİODERO HABEŞLİSİ		
	EZOP MASALLARI VE GENOVEFA HİKAYESİ	1854	EVANGELİNOS MISAILİDİS
ROBINSON CRUSOE	ROBINSON CRUSOE	1855	EVANGELİNOS MISAILİDİS
ROBINSON CRUSOE	ROBINSON CRUSOE	1853	EFRAİM D'ADALIA
	EKMEKÇİ KADIN		
YENİÇERİLER	YENİÇERİLER		IONNNIS GAVRİLİDİS

Şekil 3. Karamanlica Edebiyat Çevirilerinin Bir Kısmı

Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş Karamanlica edebiyatın adeta baş yapıtıdır. Hem yeniden yazma hem de kurmaca edebiyatın ilk ve son en iyi örneğidir. Yazarı-çevirmeni Karamanlı cemaatinin kanaat önderlerinden Evangelinos Misiliadis (1820-1890) bu eserde Karamanlı kimliğini kurmaca edebiyat içinde sorgular. Romanda iç içe geçmiş anlatılara yeniçeri hikâyeleri, atasözleri, Nasreddin Hoca fıkraları, Ezop masalları gibi folklorik unsurlar eşlik eder. Romanın ana karakteri ve anlatıcısı Avukat Aleksandros Favini aslında bir Ortodoks'un gözünden Osmanlı toplumunu yansıtır. Misiliadis Ortodoks Karamanlılar bazen Anadolu Rumları bazen yalnızca Anadolu'lar diye seslenir ve kendilerini eski Yunan medeniyetine ait olarak niteler ancak Anadolu'luk üzerinden kadim Yunan medeniyetine eklemlemeye çalışır. Öte yandan, romanın 1839'da Atina'da yayımlanan O Polipathis romanıyla benzerlikleri Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş adlı eseri yeniden yazma unsurları da taşıması dolayısıyla çeviri edebiyat içinde değerlendirmeye de imkân verebilir (Şimşek Şişmanoğlu, 2020: 196-216).

Öte yandan, Karamanlica basın 19. yüzyıl ortalarında dolaşımda olan ve Yunan alfabesiyle basılan Türkçe gazeteleri ifade eder. Çok etnikli ve çok dilli Osmanlı İmparatorluğu içinde özellikle Kapadokya'dan daha geniş bir bölge olan Karaman'da kentsel alanlarda ikamet eden söz konusu

topluluğa hitap ediyordu. Erken 20. yüzyılda okunan Anadolu dışında başlıca örnekler şunlardır: Pelseret-i Meşrik, Zem(b)ur-u Afıtab, Anadolu Ahteri, Şafak, Terakki. Karamanlıca basın ilk kez 19. yüzyılın ortasında Tanzimatın getirdiği özgürlüklerle ortaya çıkmış, 1926'ya kadar Nüfus Mübadelesiyle Atina'ya giden mültecilerle gazete biçiminde devam etmiştir (Balta, 2011: 107-120).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kuramsal olarak Türk milliyetçiliği yeniden tanımlanmalıdır. Gayrimüslim Türklerin büyük Türk ailesinin parçası olması hakkı teslim edilmelidir. Bu konuda Türkiye Cumhuriyeti de Türk Devletleri Teşkilatı gibi uluslararası kuruluşlar ve platformları da kullanarak bu konuda taraf olabilir. Dünya Türklüğüne bu konuda önderlik edebilir.

Türkiye Cumhuriyeti geçmiş yaraları sarabilecek bir strateji geliştirebilecek güce sahiptir. Bu bağlamda, Türkiye'deki resmî ve yarı resmî kültür kuruluşları Karamanlı Ortodoks Türklerle diyalog kurabilir. Ortodoks Karamanlı Türklerin kurdukları sivil toplum örgütleri ile küresel ölçekte Türkiye Cumhuriyeti başlangıçta yarı resmî diyalog kurabilir ve zamanla bu diyalog kültürel iş birliğine dönüşebilir. Ayrıca, Türk tarafı Yunan tezleri konusunda daha ılımlı olan Batılı ve Yunanlı bilimsel çevrelerle iş birliği yapabilir. Radikal bilimsel çevrelerle de diyalog kurulabilir. Karamanlı Ortodoks Türkler için Türkiye'de üniversite düzeyinde araştırma merkezleri açılabilir.

19. yüzyıl Karamanlıca çeviri hareketi büyük ölçüde devrin Osmanlı-Türk çeviri anlayışını yansıtır. Hem yüzyılın ilk yarısındaki dinî eser hem de yüzyılın ikinci yarısındaki kurmaca edebiyat çevirileri bu dairede düşünülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanan ve bugün ulus devlet olan ülkelerle kültürel bağlarımız bilimsel ve kültürel iş birlikleri yoluyla artırılabilir. Türk tarihini yazmak aynı zamanda dünya tarihinin bir kısmını yazmaktır. Bu konuda derinlikli iş birlikleri yapılabilir.

Türk ve Yunan ulusları Atatürk ve Venizelos dönemlerinin barış ortamını yeniden tesis edebilir. Türkiye ve Yunanistan arasındaki turizm alanındaki olumlu iş birliği başka alanlara yayılabilir. Devletler arası ilişkiler insanlar arası ilişkilere benzer. Türk tarafı da dost elini uzatmakta öncelikli olabilir.

Türkiye Cumhuriyeti vefa borcunu ödeyebilecek ve geçmişin yaralarını sarabilecek güçtedir. Bu gücünü kullanabilir.

KAYNAKÇA

- Anzerlioğlu, Y. (2009). Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*(51), 171-188. Kasım 1, 2025 tarihinde <https://hbdvdergisi.hacibayram.edu.tr/> adresinden alındı
- Armaoğlu, F. (2020). 19. Yüzyıl Siyasal Tarihi 1789-1914 (20. b.). (M. M. Özeren, Dü.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Atalay, B. (2024). Karama Türkleri'nin Meşru Mücadelesi ve Türkiye Büyük Millet Meclisiyle Münasebetleri (1920-1923). M. (Ed.) Göleç, Z. K. Şerefoğlu, İ. Danış, M. Göleç, Z. K. Şerefoğlu, & İ. Danış (Dü) içinde, *Millî Mücadele'nin Yerel Tarihi 1918-1923* (Cilt 12, s. 477-505). Ankara, Çankaya, Türkiye: Türkiye Bilimler Akademisi. doi:10.53478/TUBA.978-625-8352-74-0.ch17
- Atatürk, M. K. (tarih yok). Atatürk Diyor Ki. Kasım 14, 2025 tarihinde Türkiye Kültür Portalı: <https://kulturportali.gov.tr/> adresinden alındı
- Atay, F. R. (2024). Çankaya (Üçüncü baskı b.). (d. S. Çimen, Dü.) İstanbul: Pozitif Yayınları. <http://pozitifkitap.com> adresinden alındı
- Balta, e. (2011). Beyond the Language Frontier Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing. İstanbul: Gorgias Press-Isis Press . doi:doi/10.31826/9781463233532/
- BBC, T. (2023, Ağustos 30). 30 Ağustos Zafer Bayramı: Venizelos, Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterirken ne demişti? Kasım 2, 2025 tarihinde Cumhuriyet: <https://www.cumhuriyet.com.tr/> adresinden alındı
- Benlisoy, F., & Benlisoy, S. (2016). Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol 'Hristiyan Türkler' ve Papa Eftim (İkinci baskı b.). (H. Rigas, & S. Erdi, Dü) İstanbul: İstos Yayın. Ekim 31, 2025 tarihinde <http://www.istospoli.com/> adresinden alındı
- Benlisoy, S. (2024). "Ortodoksluğun Muhafazası": Misyoner Karşıtı Karamanlıca Litaratür. *Toplumsal Tarih Akademisi*, 88-107.
- Çakmak, Z. (2008). Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi. *Erdem*(52), 95-109.
- Demircioğlu, C. (2018, December). 19. yüzyıl Osmanlı Toplumunda "Çeviri"ye Yüklenen İşlevler. (C. Kafadar, & A. Tekin, Dü) *Journal of Turkish Studies*, 179-202. Ekim 2025 tarihinde alındı
- Dr. Kaya, E. (2025, Kasım 3). Ege Göçleri, İon Kimliği ve Anadolu'nun Rolü. (O. B. Dr. Sözen, Röportaj Yapan) Gaziantep, Şehitkâmil.
- Dr. Soysal, C. (2025, Kasım 7). Dr. Coşkun Soysal ile Mülakat. (O. B. Dr. Sözen, Röportaj Yapan) Gaziantep, Şehitkâmil.
- Fayda, M. (2018). Zımmî. T. D. Vakfı içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ekim 26, 2025 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/> adresinden alındı
- Georgeon, F. (2020). Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 (5. b.). (T. Erdoğan, Dü., & A. Berktaş, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İşık, F. (2009, Mayıs). Anadolu-İon Uygarlığı "Kolonizasyon" ve "Doğu Helen" Kavramlarına Eleştirel Bir Bakış. *Anadolu Anatolia*(35), 53-86. doi:https://doi.org/10.1501/andl_0000000366.
- Lewis, B. (2017). Modern Türkiye'nin Doğuşu (9 b.). (M. Pakdemir, Dü., & B. B. Turna, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Nicolay, N. d. (2025, October). Ephemera, Postcards, Photographs, Numismatics, Paintings, Objects and Rare BooksAuction. October 26, 2025 tarihinde 2025 Online Müzayede - Burak Filateli & Müzayedecilik: <https://www.onlineburak.com/> adresinden alındı
- Ohri, İ. (2006). Anadolu'nun Öyküsü (5. b.). Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Roux, J.-P. (2020). Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl (1 b.). (İ. M. Kara, Dü., A. Kazancıgil, & L. Arslan Özcan, Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şimşek Şişmanoğlu, Ş. (2020). Evangelinos Misailidis'in Karamanlıca Başyapıtı Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş ya da İki Kilise arasında Bînamaz Olmak. M. F. (Ed.) Uslu, F. Altuğ, M. F. Uslu, & F. Altuğ (Dü) içinde, Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebî Kültür (s. 591). İstanbul, Beyoğlu, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toprak, Z. (2020). Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi. (A. Berktaş, Dü.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. <http://www.iskulttur.com.tr> adresinden alındı
- Uslu, M. F., & Altuğ, F. (2020). Sunuş. M. F. (Ed.) Uslu, F. Altuğ, M. F. Uslu, & F. Altuğ (Dü) içinde, Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebî Kültür (s. 591). İstanbul, Beyoğlu, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yüksel, M. (2021, September 25). A Review on the Entanglement of Forced Migration and Resettlement in the 19th Century Ottoman Empire. *Turkish Studies-History*, 16(3), 307-321. doi:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.51931>.

HACI ALİ AĞA’NIN MUHALLEFÂTI ÜZERİNDEN OSMANLI TAŞRASINDA SERVET, MÜSADERE VE İKTİDAR

Mustafa Aslan*

GİRİŞ

Osmanlı taşrasında toplumsal, ekonomik ve idari ilişkilerin çözümünde muhallefât defterleri, yalnızca bir kişinin ölümünden sonra düzenlenen teknik envanter kayıtları olmaktan öte, yerel güç dengelerini, mülkiyet ilişkilerini ve mali gücün dolaşım mekanizmalarını görünür kılan temel kaynaklardır. Muhallefât, genellikle tereke kavramı ile birlikte kullanılsa da, özellikle yerel eşrafı ve ayan sınıfı söz konusu olduğunda bu belgeler, bireysel servetin boyutlarını ortaya koymanın yanı sıra yerel iktidarın yapısını anlamaya imkân tanır (Gradeva, 2005, 147–148). Bu açıdan muhallefât kayıtları, hem ekonomik tarih hem de mikro-sosyal tarih çalışmalarının en işlevsel arşiv malzemeleri arasında yer almaktadır.

XVIII. yüzyıl son çeyreği, Osmanlı taşrasında ayan sınıfının güç kazandığı, yerel yöneticilerin ekonomik ve askeri kapasite üzerinden merkeze karşı görece özerk bir konum elde ettiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir (Özkaya, 1978:668-669; Khoury, 2006:152). Bu süreçte mütesellimler, voyvodalar ve iltizam sahipleri yalnızca idari yetkilerle değil, aynı zamanda mülkiyet, kredi ve üretim ilişkileri üzerinden de bölgesel güç merkezlerine dönüşmüştür. Servetin yoğunlaşması, arazi mülkiyetinin genişlemesi ve ticari emlak yatırımlarının artması, yerel elitlerinin iktisadi sermayeyi siyasal nüfuza dönüştürmelerine imkân tanımıştır (Pamuk, 2019:140-146; Barkey, 2011:247; İnalçık, 2016: 41-42).

Bu kapsamda Hacı Ali Ağa’nın tercih edilmesinin temel nedeni, deftere konu olan zenginliğin büyüklüğü ve devletin müsadere kararına ilişkin belgelerde yer alan “öteden beri zenginliği bilinen” şeklindeki açık ifadedir (BOA, C.ML.88-4025). Bu vurgu, merkezî otoritenin Ağa’nın ekonomik varlığını sıradan bir sancak düzeyinde birikim olarak değil, kontrol

* Dr.Öğrt.Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep, aslanmstf88@yahoo.com, ORCID: orcid.org/ 0000-0002-4158-2364.

edilmesi gereken bir güç odağı/ayan olarak değerlendirdiğini göstermektedir (Ergene ve Berker, 2008:26; Aydın, 2018:256).² Kastamonu gibi nüfusu sınırlı bir taşra yerleşimi için bu derece çeşitlenmiş ve yüksek hacimli bir servet yapısı son derece dikkat çekici olup, ayanların ekonomik kapasitesinin bölgesel ölçekte nasıl teşekkül ettiğini anlamada güzel bir örnek oluşturmaktadır. Dolayısıyla Hacı Ali Ağa'nın muhalefâtı, taşrada zenginliğin siyasal nüfuz ve yerel iktidar ilişkileriyle nasıl iç içe geçtiğini incelemek için ideal bir mikro-tarihsel gözlem alanı niteliğindedir.

Bu çalışma, Kastamonu mütesellimi Hacı Ali Ağa'ya ait hicrî 1212 (miladî 1798) tarihli müsadere edilmiş D.BŞM.MHF.d. 13048 nolu muhalefât kaydını esas alarak, söz konusu dönüşüm sürecini mikro-tarihsel bir örnek üzerinden incelemektedir.³ “Ayan”, yerel düzeyde fiilî otorite sahibi ileri gelenleri(Mert, 1991:196); “mütesellim”, sancak yönetimini fiilen yürüten ve vergi toplama gibi kritik görevleri üstlenen temsilciyi (Özkaya, 2006:203); “muhalefât” ise vefat eden kişinin tüm mal varlığının tespit ve tasnif edildiği resmî kaydı ifade etmektedir (Özcan, 2020:405). Bu kavramlar çerçevesinde çalışma şu sorulara odaklanmaktadır: Hacı Ali Ağa'nın serveti hangi ekonomik alanlarda yoğunlaşmıştır? Bu mali güç yapısı onun bölgedeki iktidar ağlarını nasıl şekillendirmiştir? Devletin müsadere uygulaması bu güç birikimi karşısında nasıl bir denetim mekanizması işlevi görmüştür? Bu bağlamda araştırma, Hacı Ali Ağa'nın muhalefâtından hareketle taşrada ekonomik sermaye ile siyasal güç arasındaki ilişkiyi çözümlemekte; üretim, kredi, mülkiyet ve tüketim pratiklerini bütüncül bir çerçevede ele alarak Osmanlı yerel tarihine özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

² Ergene ve Berker'in (2008:29-30) XVIII. yüzyıl Kastamonu tereke kayıtları üzerinden yaptığı sayısal verilere dayalı inceleme, unvan sahibi ailelerde servetin kuşaklar boyunca büyük ölçüde korunduğunu; miras hukukunun yol açtığı parçalanmaya rağmen yerel sosyal hiyerarşinin istikrarlı biçimde yeniden üretildiğini göstermektedir. Bu minvalde Hacı Ali Ağa'nın müsadereye kadar devam eden zenginliğinin de büyük ölçüde aile içi aktarım ve kuşaklar arası birikim pratikleriyle şekillenmiş olabileceği düşünülebilir.

³ Defterde yer alan bazı kelimelerin doğru okunup okunmadığı konusunda tereddütler oluşmuştur. Her ne kadar çoğu kelimenin doğruluğu diğer arşiv belgeleri ve ilgili literatür aracılığıyla teyit edilmiş olsa da, kesinlik sağlanamayan durumlarda kelimeler defterde görüldüğü şekliyle muhafaza edilmiştir.

OSMANLI TAŞRASINDA MUHALLEFÂT VE MÜSADERE UYGULAMASININ YAPISI

Osmanlı hukuk sisteminde bir kimsenin ölümünden sonra mal varlığının ayrıntılı biçimde kaydedilmesi, muhalefât/terake işlemleri çerçevesinde yürütülmekteydi. Bu kayıtlar, ilk aşamada kadılar tarafından tutulurken zamanla kassâm adı verilen görevliler aracılığıyla daha düzenli bir yapıya kavuşmuştur. Kassâmlar, ölen kişinin sahip olduğu eşyayı tespit etmek, değer biçmek ve borçların ödenmesinin ardından kalan kısmı varislere dağıtmakla sorumlu olup, böylece hem miras hukukunun işletilmesini hem de devletin mal üzerindeki denetimini sağlamışlardır (Özcan, 2020:405; Gerber, 1994:45-46).

Bu hukuki çerçeve, özellikle taşra eşrafı ve ayan sınıfına ait muhalefât kayıtlarında daha işlevsel bir görünüm kazanır. Çünkü bu tip defterler yalnızca mal dökümünü değil, yerel ekonomik ilişkileri, üretim ve tüketim pratiklerini, mülkiyetin dağılımını ve toplumsal hiyerarşiyi anlamaya imkân verir. Aynı zamanda devletin taşra üzerindeki kontrol mekanizmalarının nasıl işlediğine dair önemli ipuçları sunar. (Bozkurt, 2013:197; Öztürk, 2001:579).

Muhalefât işlemleri belirli bir düzene göre yürütülmekteydi. İlk aşamada ölen kişinin kimliği, sosyal konumu, mesleği ve mirasçıları tespit edilmekte; ardından mal varlığı ayrıntılı biçimde envantere alınmaktaydı. Bu aşamada bilirkişilerin devreye girmesi, malın gerçek değerinin belirlenmesi açısından önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Borçlar, masraflar ve mahkeme harçları düşüldükten sonra kalan miktar varisler arasında hukuki normlara uygun biçimde paylaştırılmaktaydı. Varis bulunmaması hâlinde ise miras Beytû'l-mâl'e intikal etmekteydi (Işıktaş-Tunç, 2022:198; Jennings, 1999: 288).

Muhalefât uygulamasının taşrada kazandığı bir diğer boyut ise müsadere pratiği ile kurduğu ilişkidir. Müsadere, belirli gerekçelerle kişiye ait mal varlığının devlet tarafından el konulması anlamına gelmekte olup, özellikle siyasi suçlar, itaatsizlik, kamu düzenini tehdit eden fiiller veya devlet aleyhine faaliyetler kapsamında devreye sokulmaktaydı (Salzmann, 2004:84). Bu çerçevede, muhalefât kayıtları yalnızca miras hukukuna ilişkin belgeler değil, aynı zamanda müsadere sürecinin de başlangıç noktası niteliği taşımaktaydı (Nagata-Emecen, 2004, 1; Barkey, 2011:35).

Osmanlı taşrasında müsadere süreci, merkezden gönderilen görevliler aracılığıyla yürütülmekteydi. Bu görevliler, mübaşir unvanıyla anılmakta ve ilgili kişinin tüm mal varlığını yerinde tespit ederek deftere kaydetmekle sorumlu tutulmaktaydı. Süreç, görevliler nezaretinde sayımın yapılması ve elde edilen kayıtların İstanbul'a gönderilmesiyle devam etmekteydi. Böylece taşradaki uygulama, merkezî otoritenin denetimine açılmaktaydı (Cezar, 1977:44-45; İnalçık, 2016:91).

Hacı Ali Ağa'ya ait muhalefât kaydında da görülen ayrıntılı tasnif, müsadere işleminin yalnızca sembolik bir uygulama olmadığını, bilakis oldukça düzenli ve kurumsal bir çerçevede yürütüldüğünü göstermektedir. Bu sürecin yürütülmesinde İzzed Ahmed Paşazade Derviş Abdullah Bey ile yeni Kastamonu Mütesellimi Altıkulaçzade Hüseyin'in⁴ yanı sıra Kastamonu kadıları, baş muhasebe kâtiblerinin ve mübaşirlerin aktif rol aldığı anlaşılmaktadır. Altınlar, gümüşler, ev eşyaları, silahlar ve alacaklar ayrı başlıklar altında kayda geçirilmiş, devlet adına zabt altına alınan kalemler açık ve net biçimde ifade edilmiştir (BOA, C.ML.88-4025).

HACI ALİ AĞA'NIN KİMLİĞİ VE KASTAMONU'DAKİ SOSYAL KONUMU

Hacı Ali Ağa, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Kastamonu sancağında yaşamış, sahip olduğu servet ve üstlendiği idarî görevler itibarıyla bölgesel ölçekte temayüz eden bir ayan olarak değerlendirilmelidir. Muhalefâtında yer alan mal varlığının niceliği ve çeşitliliği, onun yalnızca zengin biri değil, aynı zamanda ekonomik imkânlarıyla toplumsal ilişkiler üzerinde etkili olabilen ve bölgede dikkate alınan bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Hacı Ali Ağa, Kastamonu ve çevresinde

⁴ Altıkulaçzade ailesinin Kastamonu ve çevresinde XVIII–XIX. yüzyıllarda önemli bir yerel güç odağı olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ailenin farklı mensuplarının uzun süre Kastamonu mütesellimliği, Küre-i Nühas maden emniyeti, Sinop ve Soğucak kaleleri için kereste ve işe sevkî idaresi, İnebolu müdürlüğü, hatta kalyon inşası ve stratejik nakliye görevleri gibi bölgesel açıdan kritik idarî ve ekonomik pozisyonlara getirildiği görülmektedir. Kayıtlarda sıkça geçen Altıkulaçzade Hüseyin, Mehmed, Hasan ve Ahmed gibi aile fertlerinin hem mukataa işletmesi, hem askerî lojistik, hem de maden ve liman yönetimi gibi alanlarda sorumluluk almaları, ailenin bölgenin ileri gelen hanedanlarından biri olduğuna işaret etmektedir. AE.SABH.I.. 16 / 1457, C..DRB. 10 / 489, HR.MKT. 22 / 8, C..ML.. 22 / 1034, C..DRB. 38 / 1885, C..BH.. 57 / 2686, AE.SABH.I.. 72 / 5000, MVL 84 / 7, ŞD. 95 / 59. Ayrıntılı bilgi için (Eğilmez & Oğur, 2023).

bireysel servetinin yanı sıra, temsil ettiği iktisadî potansiyel ve idarî fonksiyonlarıyla da öne çıkan bir profil çizmektedir.⁵

Hacı Ali Ağa hakkında doğrudan ve ayrıntılı biyografik bilgilere sahip olunmamakla birlikte, mevcut arşiv verileri onun kariyerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. 1786 yılında Kastamonu mütesellimliğine tayin edilmesi (BOA, C.BH. 130-6297), merkezi idarenin Hacı Ali Ağa'ya duyduğu güven ile yerel ölçekte kazandığı itibarın bu görevi, 1789 yılına kadar sürdürmüş (BOA, C.ML. 229-9575), ardından Altıkulaçzade Hüseyin Ağa'nın atanmasıyla görevden ayrılmıştır. Mütesellimlik görevine ek olarak Sinop Muhafızlığı vazifesini de üstlenmesi ve Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı unvanını taşıması (C.BH. 169-7996), onun yalnızca yerel bir yönetici değil, merkezle doğrudan temas kurabilen ve saray hiyerarşisi içinde sembolik de olsa belirli bir statüye sahip bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Sinop limanında Osmanlı donanması için kalyon ve benzeri gemilerin inşasından sorumlu tutulması, bölgedeki askerî ve lojistik işleyişte de faal bir role sahip olduğunu göstermektedir (C.BH. 210-9797).

Azledilme nedeni açıkça bilinmemekle birlikte, önceden belirtildiği gibi Hacı Ali Ağa'nın sahip olduğu ekonomik kapasite ve zamanla genişleyen yerel etkisinin merkezî idare tarafından dikkatle takip edildiği anlaşılmaktadır. 1798 yılında vefatının ardından mallarının müsadereye konu edilmesi ve bu işlemin yalnızca kendisiyle sınırlı kalmayarak oğlu ve adamlarının tasarrufunda bulunan malları da kapsaması, devletin onun servetini sıradan bir muhalefât olarak değil, doğrudan müdahale gerektiren bir birikim alanı olarak değerlendirdiğini düşündürmektedir (C.ML. 88-4025).

Hacı Ali Ağa'nın profili, yalnızca idarî ve ekonomik bir aktör olarak değil, aynı zamanda savaş dönemlerinde askerî ve güvenlik alanında da

⁵ Devlete göre Hacı Ali Ağa sıradan bir taşra eşrafı olarak değil, geniş mali ilişkilere sahip aktif bir servet odağı olarak algılandığını göstermektedir. Belgede onun “ashab-ı servet ve yesardan” biri olarak nitelendirilmesi, sahip olduğu nakit, emlak, alacak ve mirî gelirlerle yoğun ekonomik faaliyet yürüttüğünü vurgulamaktadır. Bu durum, müsadere sürecinin basit bir muhalefât tespiti değil, merkezi otorite tarafından dikkatle denetlenen ve özel görevliler eliyle yürütülen planlı bir mali tasarruf olarak ele alındığını ortaya koymaktadır. İrade-i aliyye ile özel mübaşir ve başmuhasibe kâtibi tayin edilmesi, Hacı Ali Ağa'nın muhalefâtının hassas ve yüksek değere sahip bir servet alanı olarak görüldüğünü; taşra yöneticisinin ölümünden sonra dahi zenginliğinin doğal miras konusu olmaktan ziyade devletin mali kontrol mekanizmasına dâhil edildiğini açıkça göstermektedir. Bu yönüyle söz konusu belge, Osmanlı'da müsadere pratiğinin yalnızca cezai bir uygulama değil, aynı zamanda taşra üzerindeki merkezî mali otoritenin kurumsal devamlılığını sağlayan bir düzenleme aracı olduğunu ortaya koymaktadır (BOA, C.ML.88-4025).

sorumluluk üstlenen bir taşra yöneticisi olarak öne çıkmaktadır. 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı, Karadeniz havzasını doğrudan etkileyen bir çatışma alanına dönüştürmüştür; özellikle Anadolu'nun kuzey sahilleri Rus donanmasının keşif ve taarruz faaliyetlerine daha açık hâle gelmiştir (Kuzucu, 2023:25). Bu süreçte Gerze Limanı gibi stratejik noktalar, yalnızca ticari merkezler olmaktan çıkarak askerî güvenliğin sağlanmasında da önem kazanmıştır. Hacı Ali Ağa'nın, sahilleri muhafaza etmekle görevli olduğu sırada Gerze açıklarında tespit edilen iki toplu bir Rus gemisini ele geçirmesi, onun savaş koşullarında merkez adına fiilî inisiyatif alabildiğini ortaya koymaktadır (C.BH. 76-3639).

Söz konusu hadisede Rus gemilerinin mürettebatıyla birlikte ele geçirilerek yükleriyle beraber tersaneye sevk edilmesinin emredilmesi, bu müdahalenin münferit bir güvenlik refleksinden ziyade, devlet tasarrufu çerçevesinde yürütülen askerî bir faaliyet olarak kurgulandığını da göstermektedir (Kuzucu, 2023:50-53;C.BH. 271-12527).

Bu çerçevede Hacı Ali Ağa'nın kimliği, Kastamonu'daki klasik mütesellim tipolojisinin ötesine geçen; ekonomik, idarî ve askerî alanlarda çok yönlü sorumluluk üstlenen bir aktör olarak değerlendirilmelidir. Onun hem serveti hem de üstlendiği görevler, taşradaki ayan sınıfının merkezle kurduğu ilişkinin mahiyetini ve bu ilişkinin yerel toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiğini anlamak bakımından önemli veriler sunmaktadır. Dolayısıyla Hacı Ali Ağa, yalnızca Kastamonu sancağının yerel tarihi açısından değil, Osmanlı taşra yönetiminin dönüşen karakteri içinde de dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.

MÜSADERE SÜRECİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN TAŞRADA MÜDAHALE MEKANİZMALARI

Hacı Ali Ağa'nın 1798'de vefatının ardından mal varlığının müsadereye konu edilmesi, devletin taşrada güç birikimine gösterdiği hassasiyetin somut bir örneğidir. Süreç, yalnızca şahsına ait malları değil, ailesinin ve maiyetinin elindeki varlıkları da kapsayacak şekilde genişletilmiş; böylece servetin bütününe yönelik kapsamlı bir kontrol mekanizması işletilmiştir (İnalçık, 2016:91). Bu durum, merkezî otoritenin

Ağa'nın servetini taşrada güç yoğunlaşmasına yol açabilecek bir unsur olarak ele aldığını göstermektedir; yani mesele yalnızca mali kapasite değil, buna sebep olacak bölgesel hakimiyet imkanıdır (Mestyan-Nori, 2022, 5; İnalçık, 2016, 214-216).

Bu uygulamanın ilk ve en kritik aşaması, müsadereye konu olan şahsın emval ve eşyasının zabtına mahsus bir mübaşirin tayin edilmesidir. Hacı Ali Ağa'nın müsaderesinde de görüldüğü üzere, bu görev sıradan bir yerel memura değil, doğrudan “dergâh-ı muallaya mensup, kapıcıbaşılar ve silahşörân-ı hassa” zümresinden seçilmiş bir isme verilmiştir. “Zikri ati muhallefatin canib-i miri için zabtına mahsus mübaşir” ifadesiyle tayin edilen İzzed Ahmed Paşazade Derviş Abdullah Bey, sadece teknik bir uygulayıcı değil, aynı zamanda merkez adına taşrada otoriteyi temsil eden bir figürdür. Bu tercih, müsaderenin hukuki ve idari meşruiyetinin sembolik düzeyde de pekiştirilmesini sağladığı gibi Abdullah Bey'in güvenilir biri olmasıdır (BOA, C.AS.431-17910).

Mübaşirin tek başına hareket etmemesi, yanına muharrir, Boyabad kadısı ve başmuhasebe kâtibi gibi görevlilerin eşlik etmesi, sürecin kontrolüne verilen önemi göstermektedir. Böylece yalnızca fiili zabt değil, aynı zamanda defter tutma, envanter çıkarma ve mali değer tespiti gibi işlemler de bir düzen içinde yürütülmüştür (Mestyan-Nori, 2022, 8). Bununla birlikte, Hacı Ali Ağa örneğinde hâlâ görevde olan Kastamonu mütesellimi Altıkulaçzade el-hac Hüseyin Ağa ile Kastamonu kadılarının da sürece dâhil edilmesi, müsaderenin hem şer'î hem de örfi hukuk zemininde icra edildiğini ortaya koymaktadır. Kadıların ve yerel idari temsilcilerin hazır bulunması, işlemin hukuki geçerliliğini sağlamanın yanı sıra, yerel halk nezdinde uygulamanın meşruiyetini güçlendiren bir unsur olarak önem taşımaktadır.

Bu çerçevede müsadere, yalnızca ölen şahsın mal varlığının devlet hazinesine intikali değil; aynı zamanda bu malların gizlenmesinin, başkaları üzerine geçirilmesinin ya da eksik beyan edilmesinin önüne geçmeye yönelik titiz bir araştırma sürecini de içermektedir. Hacı Ali Ağa'ya ait emvalin “hafî ve celi” şekilde araştırılması, gizli kalan malların dahi açığa çıkarılması için sarf edilen çaba, Osmanlı bürokrasisinde müsaderenin ne denli kapsamlı algılandığını göstermektedir. Servetin yalnızca görünen kısmı değil, muhtemel gizli varlıkların da ortaya çıkarılması için mübaşirin sorumluluğunun

vurgulanması, bu sürecin caydırıcı ve disiplin edici yönünü de ortaya koymaktadır (C.ML. 88-4025).

Dolayısıyla Hacı Ali Ağa'nın müsadereci, Osmanlı taşrasında ayan zenginliğinin merkez tarafından nasıl izlenip denetlendiğini gösteren somut bir örnek teşkil etmektedir. Servet sahibi bir taşra yöneticisinin ölümüyle birlikte, onun mal varlığı üzerinde tasarruf hakkının doğrudan devlet tarafından üstlenilmesi, bireysel mülkiyet ile devletin mali çıkarları arasındaki sınırların Osmanlı siyasi kültüründe ne ölçüde geçirgen olduğunu da gözler önüne sermektedir. Bu durum, özellikle XVIII. yüzyılda taşrada güçlenen yerel elitlerle merkezi otorite arasındaki gerilimli ilişkinin mali boyutunu anlamak açısından önemlidir (Barkey, 2011, 34-35).

Parasal Servet ve Kıymetli Varlıkların Yapısı

Hacı Ali Ağa'nın muhalelefâtında yer alan parasal servet ve kıymetli varlıklar, XVIII. yüzyıl sonu Osmanlı taşrasında ayan statüsüne erişmiş bir yöneticinin maddi dünyasını anlamak bakımından son derece zengin bir veri alanı sunmaktadır. Defterlerde farklı mahallerde ve farklı zamanlarda tespit edilerek kaydedilen altın, beyaz nükud, mücevherat ve ziynet eşyası, yalnızca bireysel zenginliğin nicel boyutunu değil; aynı zamanda bu zenginliğin hangi ekonomik anlayış çerçevesinde biriktirildiğini, nasıl korunduğunu ve hangi toplumsal anlamlar yüklenerek dolaşıma sokulduğunu da ortaya koymaktadır. Hacı Ali Ağa'nın zenginliği, klasik anlamda bir kasada tutulan nakit birikimin ötesine geçerek, dönemin Osmanlı zenginlerinin tercih ettiği üzere hem iktisadî hem de sembolik değeri olan unsurlar üzerinden şekillenmiş çok boyutlu bir zenginlik yapısına işaret etmektedir (Yanıklar, 2010:125).

Altın paraların üç ayrı tabloda ve farklı bağlamlarda kaydedilmiş olması, servetin yekpare bir bütün hâlinde değil, çeşitli mekânlara ve kişilere dağıtılmış biçimde muhafaza edildiğini göstermektedir. Bu durum, Hacı Ali Ağa'nın bilinçli bir mali yönetim anlayışı izlediğini düşündürmektedir. Servetin farklı muhafaza ve ellerde tutulması, hem güvenlik kaygısının hem de muhtemel müsadere risklerine karşı alınan tedbirlerin bir yansıması olarak okunabilir. Zira XVIII. yüzyılda taşrada nüfuzu artan ayanların ekonomik güçleri, patrimoniyal yapının taşrada denetim zayıflığına işaret ettiği için, merkezde çoğu kez ihtiyatla yorumlanan bir gelişmeydi (Karataş, 2006:220).

Kayıtlarda yer alan Mısır altını, Macar altını, fındık altını, yaldız altını ve İstanbul sikkeleri gibi farklı türler, Hacı Ali Ağa'nın ekonomik yapısının yalnızca yerel piyasaya değil, geniş bir ticaret ve dolaşım ağına yaslandığını ortaya koymaktadır (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048). Bu çeşitlilik, Kastamonu gibi bir yerel merkezin dahi uluslararası para dolaşımından kopuk olmadığını, aksine çok merkezli bir ekonomik sistem içerisinde konumlandığını göstermektedir (Maden, 2007:154; Quataert, 2006: 447).

Beyaz nü kudun yüksek meblağlarda tespit edilmesi, Hacı Ali Ağa'nın servetinin önemli bir bölümünün taşınabilir sermaye biçiminde tutulduğunu göstermektedir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048). Bu durum, onun ekonomik etkinliğini yalnızca mülk ve taşınmazlar üzerinden değil, doğrudan dolaşıma sokulabilir nakit üzerinden sürdürdüğünü düşündürmektedir. Böyle bir mali yapı, özellikle taşrada kredi ilişkilerinin, borç verme ve alacak tahsilinin yaygın olduğu bir ortamda büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Bu bağlamda Hacı Ali Ağa, yalnızca bir mütesellim değil, aynı zamanda yerel ölçekte bir finansör, hatta bir tür kredi dağıtım merkezi olarak da işlev görmüş olabilir.

Mücevherat ve ziynet eşyaları ise onun zenginliğinin daha çok görünür ve sembolik boyutunu oluşturmaktadır. Altın kuşaklar, bilezikler, küpeler, elmas gerdanlar ve inci işlemeli takılar, yalnızca maddi bir değer taşımakla kalmayıp, hanenin statüsünü ve toplumsal temsil gücünü de yansıtmaktadır (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048). Bu eşyaların bolluğu, Hacı Ali Ağa ailesinin gündelik hayatında lüksün ve gösterişin belirgin bir yer tuttuğunu düşündürmektedir. Özellikle kadınlara ait ziynet eşyalarının çeşitliliği, Osmanlı taşra elitinde zenginliğin yalnızca erkek üzerinden değil, hane bütünlüğü içerisinde sergilendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Faroghi, 2010:182).

Altınların farklı ölçü birimleri ve türler üzerinden kaydedilmesi, dönemin parasal sisteminin karmaşıklığını da yansıtmaktadır. Rub'ie, macar, fındık, zincirli ve yaldız altını gibi türler, farklı işlem değerlerine sahip olup, piyasa içindeki karşılıkları değişkenlik göstermekteydi (Pamuk, 2009:113-114; Erdem, 2006:10-11).⁶ Bu durum, Hacı Ali

⁶ Osmanlı'daki altın, gümüş ve çeşitli sikke türlerinin ayarları, tedavül değerleri ve dönemsel değişimleri hakkında ayrıntılı bilgi için Şevket Pamuk, Osmanlı/Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 113-119. Bu çalışmada para

Ağa'nın servetinin niceliksel olduğu kadar niteliksel olarak da çeşitlilik taşıdığını göstermektedir.

Servetin bu denli yoğunlaşması, onun çevresinde bir bağlılık ve hiyerarşi ağı oluşturduğunu göstermektedir. Yerel eşraf, çiftçiler, tüccarlar ve hatta alt düzey yöneticilerle kurduğu ekonomik ilişkiler, onun taşra toplumundaki belirleyici rolünü pekiştirmiştir.

Tablo 1. Müteveffaya Ait Altın ve Beyaz Nükud (Hacı Mahmud Yedinde Zuhur Eden)

Cins	Beher (Kuruş)	Miktar	Kuruş
Mısır zincirlisi	5	185	925
Mısır mahbubi	—	540	2160
(?)			
Macar ve fındık altını	7	1000	7000
Yıldız altın	7,5	700	5250
Mısır altını (?)	2	110	220
İstanbul badesi	2,5	192	480
Fındık altını	7	204	357
(rub 'i?)			
Fındık altını	3,5	11	38,5
(diğer)			
İstanbul zincirlisi	5	1742	8710
Beyaz nükud	—	—	11500
TOPLAM			36640

Hazineye Aktarılan ve Kalan Tutar

Açıklama	Kuruş
Hazineye irsal olunan	30805
Müteveffadan kalan miktar	5835

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Aşağıdaki tablo, Hacı Ali Ağa muhalefâtına ilişkin olarak Hariciye ve Hassa Hazinesi odalarında tespit edilen beyaz nükudu ve buna bağlı muhasebe kalemlerini göstermektedir. Bu kayıtlar, doğrudan şahıs üzerinde değil, resmî hazine mahallerinde yapılan ikinci aşama sayımına aittir.

Tablo 2. Hazine Odasında Zuhur Eden Beyaz Nükud

sistemine ilişkin ayrıntılı tasnif konu bütünlüğünü uzatmamak adına verilmeyip ilgili sayfalara yönlendirilmiştir.

Tespit Yeri	Tür	Kuruş
Hariciye'de Hazine Odasında zuhûr eden	Beyaz nü kud	22559
Hassa Hazinesi Odasında zuhûr eden	Beyaz nü kud	26653
TOPLAM		49092
Bundan akdem irsal olunan nü kud		42000
KALAN		7092

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Tablo 3. Bir Aded Kese Derununda Zuhur Eden Münferit Nü kud

Cins	Miktar	Kuruş
? sikkesi	6	13
Nü kud	2	16
Evkaf akçe	1000	8

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Aşağıda yer alan tablo, “mukaddema müteveffiye ehlinin olub kendü sandukunda zuhur eden eşya” ifadesiyle kaydedilen ve sandık içerisinde muhafaza edildiği anlaşılan ziynet ve eşyayı göstermektedir.

Tablo 4. Müteveffa Hacı Ali Ağa'nın Sanduğunda Zuhur Eden Ziynet ve Eşya

Cins	Miktar	Kuruş
Sim hamail kabı	1	10
Trabzonkârî sürmedanlı	1	6
Altın bilezik	1	100
Altın hurdası	1	5
Altın küpe (beher tekinde sekiz müşebbi inci variddir)	1	25
Sağır elmas	1	50
Altın sağır küpe (beher tekinde ikişer aded inci variddir)	1	6
Taşları yalancı cam	8	20
Sim sağır ud kutusu	1	5
Anber (miskal)	3	4
Trabzonkârî sim zenne kutnu	1	60

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Bu grup eşyalar, Hacı Ali Ağa'nın serveti içerisindeki ziynet ve kişisel eşya kategorisinin daha mahrem ve muhtemelen aile içi kullanımına tahsis edilmiş bölümünü temsil etmektedir. Özellikle altın bilezik, elmas ve inci işlemeli küpeler, bu sandığın yalnızca pratik değil, aynı zamanda sembolik değeri yüksek objeleri barındırdığını göstermektedir.

Trabzonkârî ve Ayıntabi işçilikle yapılmış eşyaların varlığı, taşra elitinin estetik tercihlerini ve bölgesel üretim ağlarıyla olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Anber ve sim kutular gibi unsurlar ise yalnızca maddi değer değil, aynı zamanda statü ve ihtimam göstergesi olan objelerdir. Sandıkta bir araya getirilen bu nesneler, hane içinde geleceğe aktarılacak bir miras havuzunun önceden kurgulandığını akla getirmektedir. Özellikle değerli taşlarla bezeli eşyaların bir set hâlinde saklanması, onların günlük tüketimden ziyade kuşaklar arası aktarım amacıyla korunmuş olabileceğini düşündürür. Bu kayıt, Kastamonu ölçeğinde önceden bahsedildiği gibi her ne kadar devletin bireysel zenginliği engellemeye yönelik çalışmalarına rağmen bir ölçüde korunduğunu bize göstermektedir.

Tablo 5. İki Aded Sağır Çekmece Derununda Zuhur Eden Altın ve Mücevherat

Cinsi	Adedi	Kıymeti (Kuruş)	Açıklama
Altın zenne kuşağı	1	200	-
Kebir altın kuşak ma kolan	1	300	Büyük kuşak, kolanlı
Trabzonkârî yaldızlı sim zenne kuşağı	1	50	-
Trabzonkârî sim od kutu	1	10	-
Sim tatlı kaşığı	1	2	-
Sağır altın küpe	2	30	-
Altın hatem (yüzük)	3	9	-
İnci nisvan aşgısı	-	-	Kıymet belirtilmemiş
Sim büyük ... üzerinde dürlü İstanbul hafesi	1	10	İfade eksik
Sağır inci işleme gerdane (yirmi adet pul altın sarıklı)	1	40	Pul altınlu
Ayıntabda dizli yüz altın / on sekiz adet inci	2 takım	2073	Fındık 1463 / İstanbul 610
Defa altın bilezik	1	220	-

Lal ayaklı elmas gerdane	1	300	-
Trabzonkârî yaldızlı sim kuşak	2	165	-
Taşdakârî defa altun bilezik	1	66	-
Trabzonkârî sim od kutu	1	10	-
Zenne hamail (üzerinde dizli İstanbul...)	1	87	10/87 olarak kayıtlı
Sim su taşı	1	15	-
Sim gülabdan	1	15	-
Sim tarak	10	23	-
Ayıntabda dizli şol altun / Mısır altun	-	275	40-160 / 25-125

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Tablo 6. Ecnâs Altun

Cinsi	Adedi	Kıymeti (Kuruş)
Fındık ve Macar altunu	57	23299
Fındık rub'yesi	73	127
İstanbul rub'yesi	11	13
İstanbul hafesi	152	380
Mısır altını	21	84
Mısır hafesi	13	26
Yaldız altın	3	22
Eşya ve mücevherat ma'altun yekûnu: 6796 kuruş		

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Kuşaklar, gerdanlar, elmas ve inci işli parçalar; özellikle kadın ziyneti üzerinden hanenin sembolik itibarı ve sosyal görünürlüğünü ifade eden objelerdir. Trabzonkârî işçilikli sim kuşak ve kutular, Karadeniz bölgesinin zanaatkârlık ağlarıyla olan bağlantıyı gösterirken (Çalış-Erk, 2020:144); Ayıntab menşeli dizili altınlar, Osmanlı taşra elitleri arasında dolaşım hâlindeki bölgesel üretim merkezlerinin yayılımını göstermektedir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048).

Silahlar, Kürkler ve Giyim Üzerinden Statü ve Temsil

Silahlar, kürkler ve giyim eşyaları, Osmanlı taşra elitinin maddi dünyasında yalnızca gündelik kullanım nesneleri değil; aynı zamanda sosyal konumun, iktidar ilişkilerinin ve sembolik temsillerin en görünür unsurları arasında yer almaktadır (Özdil, 2024:101). Hacı Ali Ağa'nın

muhallefâtında yer alan bu tür eşyalar, onun Kastamonu bölgesinde idarî ve askerî konumunu yalnızca resmî görev çerçevesinde değil, aynı zamanda gündelik hayat pratikleri ve temsil biçimleri üzerinden de anlamayı mümkün kılmaktadır. Envanterde yer alan nesneler, bireysel kullanım alanı ile kamusal temsiliyet arasındaki sınırın bulanıklaştığı bir elit kültür dünyasına işaret ederken, taşra yöneticisinin hem özel hem de kamusal alanlarda statüsünü nasıl görünür kıldığını da ortaya koymaktadır (Faroghi, 2004:13).

Tablo 7. Hacı Ali Ağa'nın Muhallefâtındaki Yüksek Değerli Eşyalar

Cins / Açıklama	Adet	Kıymet (Kuruş)
Ayıntab'da dizli yüz altın / inci dizili takımlar	2 takım	2073
Depesinde sağır elmas bulunan yeşim kabızlı hançer (acem yapımı)	1	250
Hatayi çuka üzerine sim kabareli müstamel gaşiye	1	200
Defa hatayi çuka üzerine sim kabareli müstamel gaşiye	1	400
Sim zırh eğrekli raht ma sine bend (çeşitli örnekler)	4 adet	110–250 arası
Trabzonkârî sim gülabdan ma buhurdan	1	80
Simlice şatır gaddaresi	1	100
Sinopkârî sim nargile serî	1	60
Simli barut kapağı ma ubvet kuşağı ve palaska	1	60
Simli ocaklı hançer ve bıçak (çift)	2	100
Simlice büyük bıçaklar	2	50
Büyük kuşak (kebir altın kuşak ma kolan)	1	300
Altın zenne kuşağı	1	200
Trabzonkârî yaldızlı sim kuşak (adetli)	2	165
Defa altın bilezik	1	220
Lal ayaklı elmas gerdane	1	300
Mardinkârî cedit sagire ma peşkir	1	50
Gözü-se keremsud top şam ve Manisa alacası (10 top)	—	62
Kara kundaklı şeshane ve kaval tüfek (26 adet)	26	260
Bozan misket ve bozan köhne tüfenk	39	200
Arnavud filintası	1	15
İstanbulkârî sim donanmalı tüfenk	1	100
Trabzonkârî hare simlice kaval tüfenk	1	100
Simlice topuz ma gaddare	1	50
Simlice esb? gaddaresi	1	25
Çerkez hadne	—	500
Cedit haşe	1	150

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Enam-ı şerif, sim divan köstekleri, halhallı saatler ve sim işlemeli çeşitli aksesuarlar, Hacı Ali Ağa'nın maddi dünyasında dinsel meşruiyet, prestij

ve görkem arasındaki ilişkinin somut görünümelerini yansıtmaktadır. Enam-ı şerif gibi dinî referanslı nesneler, onun toplumsal algıdaki “dindar ve muteber yönetici” imgesine katkıda bulunan unsurlar olarak değerlendirilebilirken; sim işlemeli köstekler ve süs eşyaları ise estetik zevk ile maddi kudretin birleştiği bir temsil dili oluşturur (Grusendorf, 2016:4).

Kürkler envanterin en çarpıcı ve anlam yüklü bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Vaşak, semmûr, kakım ve zerdeva gibi pahalı kürk türlerinin yanı sıra bunların keremsud, Girne veya çuka kaplı olarak ayrıntılı biçimde kayıt altına alınması, bu eşyaların basit bir giysi olmaktan çok daha öte bir işlev üstlendiğini göstermektedir. Kürkler, Osmanlı taşra elitinin hem soğuk hava koşullarına karşı korunma aracı hem de sosyal statü göstergesi olarak kullandığı prestij nesneleridir (Açıkel-Alkoç, 2024: 339, 348). Özellikle semmûr ve kakım kürklerin renk, kaplama ve kullanım durumu (cedid veya müsta‘mel) üzerinden ayrıntılandırılması, Hacı Ali Ağa’nın bu tür lüks tüketimi süreklilik arz eden bir yaşam pratiği hâline getirdiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda kürkler, onun ekonomik gücünün olduğu kadar, taşra elitinin giyim üzerinden kurduğu sembolik hiyerarşinin de somut göstergeleridir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048). Ayrıca Osmanlı saray kültüründe kürk kullanımının bir statü göstergesi olduğu, taşrada ise ayan ve mütesellimler aracılığıyla bu modelin taklit edildiği bilinmektedir (Argıt, 2015: 238).

Giyim eşyalarına bakıldığında ise çuka yelekler, destarlar, entariler, makrame şallar, işlemeli gömlekler, kutnu ve çiçekli kumaşlardan üretilmiş çeşitli parçalar, sadece gündelik ihtiyaçlara yönelik bir donanım değil, farklı sosyal ortamlara yönelik dikkatle şekillendirilmiş bir giyim çeşitliliğini göstermektedir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048, İnalçık, 2004: 339-340).

Silah envanteri ise Hacı Ali Ağa’nın askerî kimliğini maddi düzlemde açık biçimde ortaya koymaktadır. Piştovlar, kılıçlar, şeşhaneler, kaval tüfekler, karabinalar ve filintalar, onun yalnızca sembolik bir silah taşıyıcısı değil, fiili askerî kapasiteye sahip bir taşra yöneticisi olduğu izlenimini vermektedir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048). Simli kabzalar, yıldızlı detaylar ve özel işçilikle yapılmış silahlar, bu donanımın aynı zamanda bir prestij dili olduğunu ortaya koyar. Bu silahlar,

Ali Ağa'nın güvenlikten sorumlu bir kamu görevlisi olarak otoritesini pekiştiren araçlar hem de gücünü görünür kılan temsil nesneleri olarak işlev görmektedir.

Bu kayıt düzeni, Ağa'nın hanesinde mülkiyetin tek elde toplanmadığı; aksine görev, sorumluluk ve hiyerarşi temelinde paylaştırıldığı bir idari örgütlenmeye işaret eder. Eşyaların köle, oğulluk veya haznedar üzerinden zimmetlenmesi, servetin dolaşımını kontrol eden kurumsal bir yapının varlığını düşündürür. Böylece hane, yalnızca tüketim alanı değil, aynı zamanda işleyen bir yönetim mekanizması olarak karşımıza çıkar. (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048). Bu tür bir dağılım, bazı eşyaların müsadere sürecinden kaçırılmasına yönelik bilinçli bir strateji olabileceği gibi, aynı zamanda Osmanlı taşra elitinde sıkça görülen “emanet yoluyla muhafaza” pratiğinin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu unsur, Hacı Ali Ağa'nın servet yönetimindeki pragmatik tavrını ve mülkiyet algısındaki esnekliği de gözler önüne sermektedir.

Bütün bu veriler birlikte ele alındığında, Hacı Ali Ağa'nın muhallefâtında yer alan silahlar, kürkler ve giyim eşyaları, onun sosyal statüsünü, kültürel sermayesini ve temsil gücünü somutlaştıran maddi göstergeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eşyalar aracılığıyla, Osmanlı taşrasında bir mütesellimin sadece idarî fonksiyonlarıyla değil, gündelik hayat pratikleri ve görünürlük stratejileriyle de nasıl bir elit kimlik inşa ettiği açıkça izlenebilmektedir (Sezer, 2007:146-147). Aynı zamanda taşra düzeyinde zenginliğin hangi nesneler üzerinden teşhir edildiği, statünün hangi maddi sembollerle üretildiği ve bu üretimin nasıl süreklilik kazandığı konusunda da son derece değerli ipuçları sunmaktadır.

Hane İçindeki Bağımlı Unsurlar ve Azad Edilmeyen Köleler

Hacı Ali Ağa'nın muhallefâtında yer alan ve “beş gün mukaddem azad edilmediği” belirtilerek ayrı bir kalem hâlinde kaydedilen köleler, onun servet ve statü yapısının yalnızca maddi unsurlarla değil, aynı zamanda hane içi bağımlı iş gücü üzerinden de şekillendiğini göstermektedir. Gürcü, Çerkez, Makedon dönme ve Rumi gibi farklı etnik kökenlere sahip altı gulamın varlığı, Hacı Ali Ağa'nın hanesinin klasik bir taşra evi olmanın ötesinde, hiyerarşik yapısı belirgin, geniş bir sosyal organizasyona sahip olduğunu düşündürmektedir. Bu durum, köleliğin taşra ayanı bağlamında yalnızca emeğe dayalı bir unsur değil, aynı zamanda iktidarın görünür bir pratiği olarak da işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Osmanlı hukukunda köle statüsündeki kişilerin mülkiyet konusu olarak değerlendirilmesi, şer'î ve örfî hukuk zemini içerisinde açık biçimde

düzenlenmiştir. Köle sahibinin köle üzerindeki tasarruf yetkisi, onun satılması, devredilmesi ve hatta azad edilmesi gibi konularda hukuki meşruiyet kazanmıştır (Fendoğlu, 1996 :77). Bu bağlamda Hacı Ali Ağa'nın kölelerinin, ölümünden kısa süre önce azad edilmediğinin özellikle vurgulanmış olması, söz konusu kişilerin hukuken hâlen onun mülkü sayıldığını ve bu nedenle muhalefât kapsamında devletçe tespit edildiğini göstermektedir. Böylece köleler, müsadere sürecine tâbi tutulan servet kalemleri arasında değerlendirilmiştir.

Bu durum, Osmanlı taşrasında köleliğin yalnızca merkezî “kul sistemi” ile sınırlı olmadığını da ortaya koymaktadır. Taşra ileri gelenlerinin hanesinde kölelerin hem gündelik hizmetlerde hem de hanenin idaresinde aktif rol oynadığı, bunun ise hem ekonomik hem de sembolik bir statü göstergesi olduğu belirtilmektedir (Fisher, 1978 :151; Engin, 2002:247). Hacı Ali Ağa'nın hanesinde görülen etnik çeşitlilik de, bu kişilerin yalnızca mahallî kaynaklardan değil, daha geniş bir coğrafi tedarik ağından temin edildiğini düşündürmektedir. Bu durum, onun bölgesel güç ilişkileri içerisindeki konumunu da dolaylı biçimde yansıtmaktadır.

Osmanlı hukukunda köleliğin sona erdirilmesi için en yaygın yöntemlerden biri “tedbir” uygulaması olup, bu sistem kölenin efendisinin ölümünden sonra özgürlüğüne kavuşmasını öngörmektedir (Kurtoğlu, 2021: 244). Kölelerin statüsünde bir değişiklik yapılmamış olması, bunun bilinçli bir hukuki tercih olmaktan ziyade, Ağa'nın yaşamı boyunca bu düzenlemeyi öncelikli görmemesi veya böyle bir ihtiyacı hissetmemiş olmasıyla ilişkilendirilebilir. Bu durum, müsadere sürecinin devreye girmesiyle birlikte, kölelerin de diğer maddi unsurlar gibi devlet kontrolüne geçmesine imkân sağlamıştır.

Dolayısıyla Hacı Ali Ağa'nın hanesindeki köleler, yalnızca hizmetkâr veya yardımcı konumunda bireyler olarak değil, onun sosyal gücünü ve hane yapısındaki otoritesini somutlaştıran unsurlar olarak değerlendirilmelidir. Servetin insan emeği üzerinden de biçimlenmesi, Osmanlı taşra elitinin iktisadî ve toplumsal kudretinin çok yönlü yapısını gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Hacı Ali Ağa'nın muhalefâtındaki köleler, köleliğin Osmanlı taşrasında fiilî olarak var olduğuna dair güçlü bir örnek teşkil etmekte; romantize edici veya inkârcı yaklaşımların aksine, köleliğin hem hukuki hem de pratik bir gerçeklik olarak işlediğini ortaya koymaktadır.

Zimmetler ve Yerel Kredi İlişkileri

Hacı Ali Ağa'nın muhalledfât defterinde yer alan zimmet kayıtları, yalnızca şahsına ait tahsil edilememiş alacakları değil, Kastamonu ve çevresindeki kazalarda borç ilişkilerinin nasıl kayda geçirildiğini de ortaya koymaktadır. Defterde zimmetlerin “mümkün’ül-hüsul”, “mümteni’ül-hüsul” ve “badefter zimemat” gibi başlıklar altında ayrı ayrı tasnif edilerek kaydedilmiş olması, borçların tahsil durumuna göre farklı kategoriler içinde ele alındığını göstermektedir. Bu durum, taşra düzeyinde alacakların kaydına ilişkin belirli bir sınıflandırma pratiğinin bulunduğunu ve borçların defter üzerinde bu ayrımlarla izlenmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır.

“Mümkün’ül-hüsul” olarak nitelenen zimmetler, tahsili muhtemel görülen, yani borçlunun hayatta olduğu, ekonomik etkinliğini sürdürdüğü ve ödeme gücüne sahip olduğu düşünülen kesimlere aittir. Bu gruba dâhil olan kişiler arasında köy ağaları, yerel eşraf, ziraatla uğraşan köylüler ve farklı kazalardan tüccar konumunda şahıslar yer almaktadır. Boyabad, Taşköprü, Sinob, Kiraz, Kunduz ve İkitelli gibi yerleşim alanlarından birçok kişinin ismi geçmekte; bu durum Hacı Ali Ağa'nın kredi ilişkilerinin yalnızca Kastamonu merkeziyle sınırlı kalmadığını, çevre kazalara ve hatta kırsal yerleşimlere kadar yayıldığını ortaya koymaktadır. Özellikle “bağat ve zimemat” ibaresiyle anılan kayıtlar, tarımsal üretime dayalı bir borçlanma yapısına işaret etmekte; borçların çoğunlukla ürün, öşür yahut kesim akçesi üzerinden şekillendiğini göstermektedir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048).

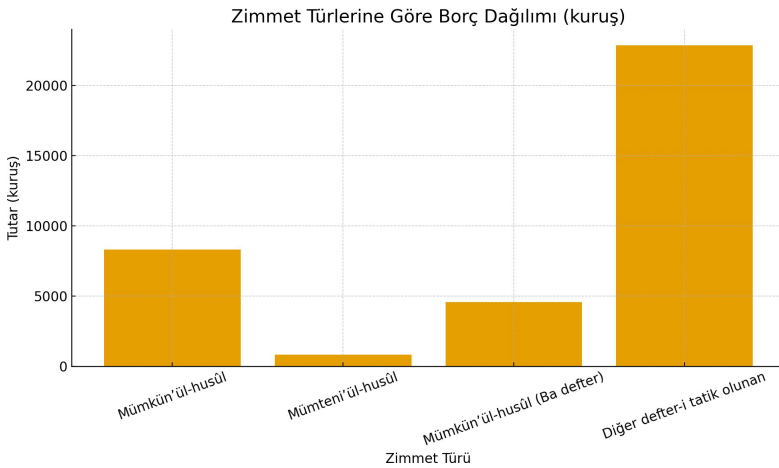
Toplamı 36.525 kuruş olarak verilen bu zimmet grubu, Hacı Ali Ağa'nın yerel üretim ilişkileri içinde önemli bir kredi aktörü olduğunu göstermektedir (Dağlı, 2020:151; Faroqhi, 1999:92-93).⁷ Bu alacakların bir kısmı doğrudan bireylere, bir kısmı ise köy cemaatlerine ya da aşiretlere yöneliktir. Bu da onun, taşra toplumundaki farklı sosyo-ekonomik

⁷ Hacı Ali Ağa'nın muhalledfât defterinde yalnızca “bağ ve zimmet” ile “badefter zimmet” başlıkları altında kayıtlı alacaklar dahi, onun taşra ekonomisinde on binlerce kuruşluk kredi portföyünü yöneten bir yerel finans aktörü olduğunu göstermektedir. Buna karşılık Edremitli Müridzade Hacı Mehmed Ağa, benzer biçimde borç ilişkileri ve zeytinyağı ticareti üzerinden yaklaşık 700.000 kuruşluk bir sermayeyi dolaşıma sokarken, Tepedelenli Ali Paşa'nın merkezî hükümete tek seferde 500.000 kuruş gönderebilmesi, Hacı Ali Ağa gibi taşra kredi sağlayıcılarının mali kapasitesinin imparatorluk ölçeğindeki büyük ayanlara kıyasla daha sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır.

katmanlarla temas hâlinde olduğunu ve mali nüfuzunu hem şehir hem kırsal düzlemde tesis ettiğini göstermektedir.

Buna karşılık “mümteni’ül-hüsul” olarak kaydedilen zimmetler, tahsili güç veya imkânsız görülen alacakları ifade etmektedir. Bu grupta yer alan borçluların bir kısmının vefat ettiği, bir kısmının ise ortadan kaybolduğu veya mal varlığının bulunmadığı belirtilmektedir. Örneğin sabıka Boyabad müftüsü Şeyh Mehmed Efendi’ye ait zimmet kaydı, borçlunun ölümü ve ilgili kazada tahsil edilecek bir malın kalmaması nedeniyle istihsalin mümkün görülmediğini ortaya koyar (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048). Bu durum, Osmanlı taşrasında kredi ilişkilerinin her zaman güvenli olmadığını ve yerel düzeyde ekonomik risklerin yoğun biçimde yaşandığını göstermektedir.

Daha geniş ve karmaşık bir yapıyı ise “badefter zimemat” kayıtları oluşturmaktadır. Bu grup, çoğunlukla önceki dönemlere ait olup defterlere daha sonra eklenen, yani geçmişe dönük borçların yeniden tespit edildiği alacakları kapsamaktadır. Listeye bakıldığında yaklaşık yüzü aşkın köy, şahıs ve cemaatten bahsedildiği görülmektedir. Bu zimmetlerde “kesim akçesi”, “öşürden zimmet”, “dola akçesi” gibi ifadeler, Hacı Ali Ağa’nın yalnızca kişisel bir borç veren değil; aynı zamanda devlet adına vergi tahsilatı sürecinde aracılık eden bir aktör olduğunu da düşündürmektedir. Bu bağlamda zimmetlerin önemli bir kısmı, mütesellimlik ve iltizam uygulamaları çerçevesinde halka tevzi edilen ve henüz tahsil edilememiş kamu gelirleri niteliği taşımaktadır.

Grafik 1. Hacı Ali Ağa Zimmetlerinin Türlerine Göre Dağılımı (Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Zimmet kayıtlarının coğrafi dağılımı da dikkat çekicidir. Kese, Şahlu, Hacıköy, Koğaçayır, Karaca Viran, Uluköy, Torbalı, Maruf, Hudalak, Kayaboğazı gibi çok sayıda köy ve nahiye isminin geçmesi, Hacı Ali Ağa'nın ekonomik nüfuzunun geniş bir sahaya yayıldığını göstermektedir. Bu zimmet ağının farklı köylere yayılması, Ağa'nın ekonomik faaliyetlerinin yalnızca gelir toplama değil, aynı zamanda bölgedeki hane ve topluluklarla kurduğu karşılıklı bağımlılık ilişkileri üzerinden işlediğini göstermektedir (Güven, 2016:69). Köylülerle kurulan bu ilişki ağı, kırsal üretimin sürekliliği açısından da belirleyici olmuş; tohum, hayvan, vergi veya nakit ihtiyacı karşılığında borçlanma mekanizması işlemiştir.

Özellikle “iltizamdan zimmet”, “avarız ve nüzul mallarından givesine zimmet” gibi ifadeler, bu borçların bir kısmının doğrudan devlet yükümlülükleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bu durum, zimmetlerin sadece özel alacak değil; kamu finansmanı ile iç içe geçmiş yarı-resmî bir kredi yapısını yansıttığını ortaya koymaktadır. Hacı Ali Ağa'nın mütesellim sıfatıyla hem devlet adına tahsilat yapması hem de kişisel sermayesini işletmesi, taşra elitinin ekonomik gücünü pekiştiren temel unsurlardan biri olmuştur (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048).

Dükkanlar ve Kentsel Ticari Mülkiyetleri

Hacı Ali Ağa'nın muhalefâtında yer alan dükkanlar, han, hamam ve çeşitli ticari yapılar, yalnızca bireysel servetin büyüklüğünü değil, aynı zamanda XVIII. yüzyıl sonu Kastamonu'nun kentsel iktisadi dokusunu ve üretim-tüketim ilişkilerini anlamaya imkân veren önemli göstergelerdir (Maden, 2007:152). Bu emlak grubu, taşra elitinin ekonomik gücünün hangi mecralarda yoğunlaştığını, sermayesini nasıl dolaşıma soktuğunu ve kent mekânı üzerindeki hâkimiyetini nasıl kurduğunu ortaya koyan somut veriler sunmaktadır.

Muhalefâtta kaydedilen ticari yapılar incelendiğinde, Hacı Ali Ağa'nın mülkiyet portföyünün dikkat çekici ölçüde çeşitlendiği görülmektedir. Kasaba merkezinde yer alan çifte hamam, büyük ölçekli bir han, çok sayıda dükkân, kahvehane, manav, hallaç, boyacı, saraç ve papuççu gibi zanaat odaklı mekânlar (Maden, 2007:160), onun yalnızca pasif kira geliri elde eden bir mülk sahibi olmadığını, aksine kentteki iktisadi dolaşımın merkezinde yer alan bir aktör olduğunu düşündürmektedir. Bu çeşitlilik, taşra elitinin yatırım tercihlerini salt tarımsal üretimle sınırlamadığını;

ticaret, hizmet sektörü ve zanaat alanlarını da kapsayan çok yönlü bir ekonomik strateji izlediğini göstermektedir.

Özellikle “Beği han” tabir edilen ve “fevhanî, tahtanî” odalarla birlikte çok sayıda dükkânı bünyesinde barındıran han yapısı, Hacı Ali Ağa’nın kent içi ticaret ağlarıyla doğrudan ilişkisini ortaya koyan en önemli unsurlardan biridir. Hanlar, Osmanlı kentlerinde yalnızca konaklama mekânı değil, aynı zamanda mal depolama, ticaret ve dağıtım merkezleri olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda söz konusu han, Kastamonu’nun bölgesel ticaretinde kilit bir rol oynayan bir ticari çekirdek olarak değerlendirilebilir. Han içinde yer alan dükkânlar ve kahvehane, gündelik ticaretin sürekliliğini sağlarken, mekânın aynı zamanda sosyo-ekonomik bir buluşma noktası olduğunu da düşündürmektedir (Atalan-Arel, 2016:221).

Dükkanların meslek gruplarına göre dağılımı, Kastamonu’nun üretim ve tüketim yapısı hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Manav dükkânları, kentte gıda tedarikinin düzenli bir şekilde örgütlendiğini gösterirken; saraç ve boyacı dükkânları, hem ulaşım hem de tekstil üretimine bağlı zanaat faaliyetlerinin kent ekonomisinde belirgin bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Hallaç dükkânları ise pamuk ve yün gibi hammaddelerin işlenmesine yönelik faaliyetlerin, dolayısıyla ev içi üretim ve dokuma sektörünün canlılığını işaret etmektedir. Bu tablo, Hacı Ali Ağa’nın mülkleri aracılığıyla yalnızca gayrimenkul geliri elde etmediğini, aynı zamanda farklı sektörler üzerinden dolaylı bir iktisadi kontrol kurduğunu göstermektedir.

Muhallefatta yer alan dükkanların ekonomik değeri ve toplam bedeli de dikkate değerdir. Yaklaşık 15.900 kuruşluk toplam emlak değeri, bu yapıların Hacı Ali Ağa’nın genel serveti içindeki ağırlığını gözler önüne sermektedir. Dükkanlar, düzenli kira gelirleri sayesinde hem varlıklarının korunmasını hem de likit bir ekonomik akışın devamını sağlamaktadır. Bu yönüyle söz konusu mülkler, Hacı Ali Ağa’nın ekonomik gücünü süreklileştiren ve onu bölgesel ölçekte istikrarlı bir zenginlik sahibi kılan araçlar olarak değerlendirilebilir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048).

Diğer yandan, dükkanların “müstamel”, “köhne” gibi niteliklerle tasvir edilmesi, mülkiyetin yalnızca nicelik değil, nitelik açısından da çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bazı yapıların yıpranmış olması, sürekli kullanımda olduklarını ve ekonomik dolaşımın aktif unsurları olarak işlev gördüklerini düşündürmektedir. Bu durum, söz konusu mülklerin yalnızca

prestij amacıyla değil, doğrudan ekonomik faaliyet için kullanıldığını açıkça göstermektedir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048).

Hacı Ali Ağa'nın dükkan mülkiyeti, aynı zamanda onun Kastamonu'daki sosyal konumunu da pekiştiren bir faktördür. Kent içinde çok sayıda dükkâna ve ticari yapıya sahip olmak, yalnızca ekonomik güç anlamına gelmemekte; aynı zamanda yerel esnaf üzerinde dolaylı bir otorite kurmayı da mümkün kılmaktadır. Dükkanlarda faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkarlar, kira ilişkisi yoluyla Hacı Ali Ağa'ya bağlı bir ekonomik ağı parçası hâline gelmektedir. Bu durum, ayanın yalnızca siyasi ve idari değil, aynı zamanda ekonomik bir yerel nüfuz ağı kurduğunu düşündürmektedir.

Sonuç olarak, Hacı Ali Ağa'nın sahip olduğu dükkanlar ve ticari yapılar, onun taşra elitleri arasında seçkin bir konuma sahip olduğunu ve kent ekonomisinde belirleyici bir aktör olarak rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu mülkler, hem sürekli gelir kaynağı hem de sosyal prestij unsuru olarak, ayanın ekonomik stratejisinin temel taşlarını oluşturmaktadır. Böylece Hacı Ali Ağa'nın dükkan mülkiyeti, XVIII. yüzyıl Osmanlı taşrasında servetin nasıl mekânsallaştığını ve yerel iktidar ilişkileriyle nasıl iç içe geçtiğini anlamak açısından son derece kıymetli bir veri alanı sunmaktadır.

Tarım ve Hayvancılık Üzerinden Taşra Ekonomisinin Yapısı

Hacı Ali Ağa'nın muhalefât defterinde yer alan tarım ve hayvancılığa dair veriler, XVIII. yüzyıl sonu Kastamonu'da üretim ilişkilerinin, emek örgütlenmesinin ve ekonomik rasyonelin somut bir görünümünü sunmaktadır. Kayıtlar, bireysel servet birikiminin ötesinde, Marx'ın tanımladığı biçimiyle taşrada üretim araçları ve ürün üzerindeki hâkimiyetin belirli bir sınıfın elinde yoğunlaşmasının somut kanıtı niteliğindedir. Bu bağlamda Hacı Ali Ağa'nın ekonomik gücü, yalnızca mülk edinimi değil, kırsal emek süreçleri üzerinde kurulan yapısal bir tahakkümün ifadesi olarak okunabilir (Marx, 2011:561-562). Defterde hayvan türleri, sayıları, çiftlikler, çeltik sahaları, hububat üretimi ve ziraî donanım ayrıntılı biçimde kaydedilmiş; böylelikle Hacı Ali Ağa'nın ekonomik gücünün yalnızca nakit ve ticari emlâk üzerinden değil, doğrudan üretici alanlar üzerinden de şekillendiği anlaşılmıştır.

Hayvancılık verileri Hacı Ali Ağa'nın oldukça geniş ve çeşitlendirilmiş bir hayvan varlığına sahip olduğunu göstermektedir. Defterde atlar, bargirler, katırlar, öküzler, camuslar ve kara sığırlar ayrı kategoriler

hâlinde kaydedilmiş; ayrıca yaş ve niteliklerine göre tasnif edilmiştir. Bu ayrıntılı sınıflandırma, hayvanların yalnızca genel bir varlık unsuru değil, düzenli takip edilen ve ekonomik işleyiş içinde bilinçli biçimde yönetilen bir sermaye kalemi olduğunu ortaya koymaktadır (İnalcık, 2004:169).

Katır sayısının fazlalığı özellikle dikkat çekicidir. Katırların uzun mesafe taşımacılığına ve ağır yük işlerine uygun olması, Hacı Ali Ağa'nın çiftliklerinin idaresi ile ticarî ve lojistik faaliyetlerinde önemli bir taşıyıcı kapasiteye sahip olduğunu düşündürmektedir. Öküz ve camus gibi büyükbaşların fazlalığı ise dönemin üretim tarzı göz önüne alındığında olağan bir durum olmakla birlikte, Hacı Ali Ağa'nın tarımsal faaliyetleri için gerekli hayvan gücünü yüksek sayıda tuttuğunu göstermektedir (BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048). Zira motorlu araçların bulunmadığı bir dönemde tarımsal üretim ve toprak işleme faaliyetlerinin tümü, hayvan gücüne dayalı bir işleyiş gerektirmekteydi; bu nedenle söz konusu hayvanlar çiftlik ekonomisinin vazgeçilmez bir unsuru niteliğindedir (İnalcık, 2004:189).

At ve bargir çeşitliliği ise iki yönlü bir işlevi göstermektedir. Bir yandan bu hayvanlar çiftliklerin kontrolü, ulaşım ve idari işlevlerin yürütülmesinde kullanılmakta; diğer yandan Osmanlı taşrasında at sahipliği, ekonomik kapasitenin ötesine geçen bir statü, nüfuz ve askerî-siyasal temsil aracını da ifade etmektedir (Halaçoğlu, 1991:30). Bu bakımdan Hacı Ali Ağa'nın hayvan varlığı, hem ekonomik faaliyetlerinin ölçeğini hem de taşra toplumundaki konumunu anlamak bakımından önemli bir göstergedir.

Tablo 8. Hacı Ali Ağa'ya Ait Hayvanatın Adet ve Kıymet Dağılımı

Hayvan Türü	Adet	Kıymet (kuruş)
Kır at	1	100
Al at	1	110
Kır at (defa)	1	110
Timuri kır at	1	90
Kır at (defa)	1	170
Kır at	1	70
Kır at (defa)	1	70
Doru at	1	50
Mesil kır at	1	70
Sağır at	1	50
Kısır bargir	1	40

Yağız bargir	1	20
Kara kısır bargir	1	30
Hergele bargir	1	25
Katır	12	840
TOPLAM	26	1845

(Kaynak: BOA, D.BŞM.MHF.d. 13048)

Çiftliklere dair kayıtlar ise tarımsal üretimin ölçeği ve organizasyonu hakkında daha kapsamlı bir tablo sunmaktadır. Ali Beyli, Yenice, Madenli, Maruf ve Çarşaklı gibi farklı karyelerde bulunan çiftlikler, coğrafi olarak yayılmış bir üretim ağının varlığına işaret etmektedir. Bu durum, Hacı Ali Ağa'nın yalnızca tek bir merkezde yoğunlaşmış bir üretim modeline değil, farklı bölgelerde risk dağılımı sağlayan ve üretimi çeşitlendiren bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Çiftliklerde yer alan ahırlar, anbarlar, değirmenler ve samanlıklar, bu alanların yalnızca tarım yapılan yerler değil, aynı zamanda bütüncül bir üretim kompleksi olarak işlediğini ortaya koymaktadır.

Çeltik üretimine dair ayrıntılar özellikle dikkat çekicidir. Defterde farklı bölgelerde bulunan çeltik arazileri, müdd ölçüsüyle değerlendirilmiş ve değerleri ayrı ayrı belirtilmiştir. Bu durum, çeltiğin yalnızca geleneksel bir gıda ürünü değil, önemli besin kaynaklarından biri olarak görüldüğünü göstermektedir (Abdioğlu ve Çakır, 2021:206). Çeltik sahalarının çokluğu ve farklı çiftliklere dağılmış oluşu, Hacı Ali Ağa'nın bu alandaki varlığının tesadüfi olmadığını göstermektedir. Osmanlı taşrasında çeltik üretimi çoğu zaman devletin düzenlediği, belirli bölgelerde izin ve kontrol mekanizmalarına bağlı olarak yürütülen bir faaliyet olduğundan, bu sahalarda yer almak Ağa'nın yerel su kaynaklarına, işgücüne ve üretim süreçlerine erişim sağlayan konumunu güçlendirmiş olmalıdır. Bu durum, onun yalnızca mülk sahibi bir ayan değil; çeltik gibi devletçe düzenlenen bir üretim ağının aktörleriyle temas hâlinde olan, operasyonel süreçleri denetleyebilen bir yerel güç odağı olarak faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Hububat üretimine dair veriler de benzer biçimde yüksek hacimli bir ziraî faaliyete işaret etmektedir. Hinta ve şair başta olmak üzere çeşitli tahıl türlerinin kile üzerinden ölçülerek kaydedilmesi, üretimin sistematik olarak takip edildiğini ve ürün fazlasının muhtemelen pazara yönlendirildiğini göstermektedir. Anbarlarda muhafaza edilen zahirenin miktarı, yalnızca iç tüketime yönelik bir tarım faaliyeti yürütülmediğini, aksine ticari dolaşıma sokulan bir üretim kapasitesinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Çiftliklerdeki hayvanların yaş ve cins ayrımına göre kaydedilmiş olması, dönemin muhasebe ve vergi uygulamalarının gerektirdiği bir düzenliliğe işaret etmektedir. Buzağı, malak ve düğe gibi genç hayvanların varlığı, hayvancılık faaliyetinin olağan döngüsü içinde sürdüğünü; yani Ağa'nın çiftliklerinin, taşrada yaygın olduğu üzere, kendini yenileyebilen bir üretim yapısına sahip bulunduğunu göstermektedir. Öte yandan genç ve yetişkin hayvan çeşitliliği, çiftliklerin et, süt, tarla sürme ve yük taşıma gibi çok yönlü ihtiyaçları karşılayacak biçimde örgütlendiğine de işaret etmektedir.

Tarım ve hayvancılıkla ilgili kayıtlar birlikte değerlendirildiğinde, Hacı Ali Ağa'nın ekonomik gücünün önemli bir kısmının kırsal üretim alanlarından beslendiği anlaşılmaktadır. Bu üretim, yalnızca kişisel tüketimi karşılamaya yönelik değil, aynı zamanda piyasaya entegre olmuş, düzenli gelir sağlayan bir yapı arz etmektedir (Wallerstein-Decdeli-Kasaba, 1983:41). Dolayısıyla Hacı Ali Ağa, taşra ayanları arasında sıkça görülen biçimde, sermayesini yalnızca ticaret ve nakit üzerinden değil, doğrudan üretim ve toprak kontrolü üzerinden de güçlendirmiştir.

Bu çerçevede tarım ve hayvancılık faaliyetleri, Hacı Ali Ağa'nın sosyo-ekonomik konumunun belirleyici unsurları arasında yer almakta; onun yerel nüfuzunu pekiştiren, istihdam sağlayan ve bölgesel ekonomi üzerinde yönlendirici etkisi bulunan bir güç odağı olduğunu ortaya koymaktadır. Üretim araçlarının çeşitliliği, hayvan varlığının genişliği ve tarım arazilerinin yaygınlığı, Hacı Ali Ağa'nın yalnızca zengin bir birey değil; aynı zamanda Kastamonu'da üretim ilişkilerini şekillendiren bir aktör olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu veriler, dönemin kırsal üretim yapısının hangi hayvansal ve tarımsal unsurlardan oluştuğunu, tedarik ve kullanım ilişkilerinin nasıl şekillendiğini ve çiftlik ölçeğindeki üretim kalıplarının ne tür çeşitlilikler barındırdığını göstermesi bakımından önem taşır.

SONUÇ

Hacı Ali Ağa'nın muhalefâtı, XVIII. yüzyıl Osmanlı taşrasında ortaya çıkan yeni bir iktisadî ve sosyal elit tipinin mikro ölçekte okunabildiği nadir örneklerden biridir. Bu kayıtlar, sadece bireysel zenginliği değil, aynı zamanda yerel sınıf yapısının dönüşümünü, üretim araçları üzerindeki hâkimiyet ilişkilerini ve taşra iktidarının ekonomik temellerini görünür

kılmaktadır. Söz konusu yapı, klasik Osmanlı tımar sisteminin çözülüşüyle birlikte yükselen ayan sınıfının, yerel toplum üzerindeki hegemonik konumunu anlamak açısından da önemli bir analitik imkân sunmaktadır.

Hacı Ali Ağa'nın geniş emlak portföyü, hayvancılık kapasitesi, çeltik üretimi, ticari işletmeleri ve kredi ilişkileri, onu yalnızca varlıklı bir birey değil, üretim sürecini yönlendiren bir taşra yöneticisi olarak konumlandırmaktadır. Üretim araçları ve emek üzerindeki bu hâkimiyet, Marx'ın üretim ilişkilerine dayalı sınıf tanımıyla örtüşmekte; Ağa'yı "üretim doğrudan katılmayan fakat üretimi denetleyen" bir yerel güç odağı hâline getirmektedir.

Bu bağlamda, Hacı Ali Ağa'nın servetinin yalnızca kendi dönemindeki ekonomik etkinliklerin değil, kuşaklar boyunca aktarılan bir aile birikiminin ürünü olabileceğine dair işaretler de bulunmaktadır. Ergene ve Berker'in Kastamonu'daki unvanlı aileler üzerine yaptığı inceleme, servet parçalanmasına rağmen baba-oğul-torun hattında toplumsal hiyerarşinin büyük ölçüde korunduğunu göstermektedir. Bu tespit, Hacı Ali Ağa'nın müsadereye kadar uzanan zenginliğinin de benzer bir ailevi birikim sürecinden güç almış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanında Kastamonu'nun sunduğu yapısal ekonomik imkânların da bir sonucu olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. XVIII. yüzyılda bölgenin geniş orman varlığı, hayvancılığa elverişli yaylaları, çeltik üretimine uygun sulak alanları, bölgesel ticaret yolları ve özellikle bakır madenleri, yerel zenginlik birikimini destekleyen önemli faktörlerdir.

Öte yandan Hacı Ali Ağa'nın sahip olduğu kürkler, mücevherler, silahlar ve gösterişli eşyalar, ekonomik sermayenin yanında güçlü bir statü ve sembolik temsil boyutunun varlığına işaret etmektedir. Weber'in sınıf-statü-iktidar ayrımı çerçevesinde değerlendirildiğinde, Ağa'nın toplumsal konumu yalnızca ekonomik güce değil, aynı zamanda yaşam tarzı ve itibarı yansıtan kültürel öğelere dayanmaktadır. Bu durum Bourdieu'nun kültürel ve sembolik sermaye kavramlarıyla birlikte düşünüldüğünde ise Hacı Ali Ağa'nın taşrada çok boyutlu bir elit kimliği inşa ettiğini göstermektedir.

Hacı Ali Ağa'nın geniş zimmet kayıtları ise, onun yerel kredi piyasasında belirleyici bir aktör olduğunu göstermektedir. Köylülerin ve küçük üreticilerin borçlandırılması yoluyla kurulan bu ilişki ağı, onu yalnızca mülk sahibi değil, aynı zamanda ekonomik bağımlılık üreten bir sınıfsal figür hâline getirmiştir. Bu durum, Osmanlı taşrasında üretim fazlasının yalnızca piyasa aracılığıyla değil, ayan eliyle denetlenen bir

himaye sistemi üzerinden dolaşıma sokulduğunu göstermektedir. Böylece Hacı Ali Ağa, hem üretimin hem de dağıtımın kontrolünü elinde tutan bir yerel hegemonya odağına dönüşmektedir. Ancak bu sınıfsal üstünlük mutlak değildir. Hacı Ali Ağa'nın ölümünün ardından mal varlığının müsadere edilmesi, onun sınıfsal gücünün nihai sınırlarını da ortaya koymaktadır. Bu noktada Osmanlı Devleti, yerel elitlerin biriktirdiği serveti kendi mutlak mülkiyet hakkı çerçevesinde yeniden tanımlamakta ve böylece taşra sınıflarına yönelik siyasal bir denge mekanizması işletmektedir. Bu durum, Weber'in "meşru şiddet tekeli" kavramıyla da örtüşecek biçimde, devletin nihai egemenlik kudretini görünür kılmaktadır.

Sonuç olarak Hacı Ali Ağa örneği, Osmanlı taşrasında sınıfsal yapının sadece zenginlik üzerinden değil; üretim araçlarının kontrolü, emek üzerindeki hâkimiyet, statü temsili ve devletle kurulan güç ilişkileri üzerinden şekillendiğini açık biçimde göstermektedir. Onun sosyo-ekonomik profili, XVIII. yüzyıl Osmanlı taşrasında ayan sınıfının nasıl çok katmanlı bir egemenlik kurduğunu ve bu egemenliğin devlet karşısında nasıl sınırlandırıldığını anlamak bakımından son derece değerli bir analiz alanı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi

AE.SABH.I. 16-1457.

AE.SABH.I. 72-5000.

C.AS.431-17910.

C.BH. 130-6297.

C..BH. 57-2686.

C.ML. 229-9575.

C.BH. 169-7996.

C.BH. 210-9797.

C.BH. 76-3639.

C.BH. 271-12527.

C.DRB. 10-489.

C.DRB. 38-1885.

C.ML, 88-4025.

C.ML. 22-1034.

D.BŞM.MHF.d.13048.

HR.MKT. 22-8.

MVL 84-7.

ŞD. 95-59.

Kitap ve Kitap Bölümleri

Argıt, B.İ. (2015). Osmanlı İstanbul’unda giyim kuşam. Büyük İstanbul Tarihi., Ed.Arif Bilgin, İstanbul:İBB Kültür AŞ., 4:230-263.

Barkey, K. (2011). Eşkiya ve Devlet: Osmanlı tarzı devlet merkezileşmesi. İstanbul: İletişim Yayınları.

Eğilmez, M. ve Oğur, Ö. (2023). İnebolu’da bir ayan ailesi: Altıkulaçzadeler. Geçmişten geleceğe İnebolu Tarih, Arkeoloji, Kültür ve Ekonomi, Ed. Şerif Demir, Orçun Nalezen, Ankara: Berikan Yayınevi, 59-67.

Farooqi, S. (1999). Wealth and power in the land of olives: Economic and political activities of Mürîdzade Hacı Mehmed Agha, notables of Edremit. Çağlar Keyder, Faruk Tabak (eds.), Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East, New York: State University of New York Press, 77-96.

Farooqi,S. (2004). The Ottoman Empire and World Around It, London: I. B. Tauris.

Farooqi,S.(2010). Osmanlı Kültürü ve gündelik yaşam. İstanbul:İletişim Yayınları.

Fendoğlu, H.T. (1996). İslam ve Osmanlı hukukunda kölelik ve cariyelik. İstanbul:Beyan.

Gradeva, R. (2005). Towards a portrait of “the rich” in Ottoman provincial society: Sofia in the 1670s. In: The Ottoman Balkans and social history. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 147–199.

Gerber, H. (1994). State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in comparative perspective. Albany: State University of New York Press.

İnalçık, H. ve Quataert, D. (2004). Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi I, Çev.Halil Berktaş, İstanbul:Eren Yayıncılık.

İnalçık, H. (2016). Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar IV. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Jennings, R. C. (1999). Studies on Ottoman Social history in the sixteenth and seventeenth centuries, İstanbul: Isis.

- Quataert, Donald (2006), Tanzimat Döneminde ekonominin temel problemleri. M. S. ve Halil İnalıcık içinde, Tanzimat/değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, (Ter. Fatma Acun), Ankara: Phoenix Yayınevi, 447-455.
- Khoury, D. R. (2006). The Ottoman centre versus provincial power-holders: An analysis of the historiography. Ed. S. Faroqhi, The Cambridge history of Turkey, the latter Ottoman Empire 1603-1839, Cambridge: Cambridge University Press, (3), 135-156.
- Kuzucu, S. (2023). Kırım Hanlığı ve Osmanlı - Rus Savaşları, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Marx, K. (2011). Kapital: Politik ekonominin eleştirisi, Cilt 1 (Çev. Alaattin Bilgi). Yordam Kitap. (Orijinal çalışma 1867).
- Mestyan, A. ve Nori, R. (2022). The probate regime: Enchanted bureaucracy, Islamic law, and the capital of orphans in nineteenth-century Egypt. Law and history review, advance online publication, 1-28.
- Salzmann, A. (2004). Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival paths to the modern state. Boston: Leiden.
- Pamuk, Ş. (2009). Osmanlı/Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dergi Makalesi

- Abdioğlu, H. ve Çakır, B. (2021). Osmanlı Devleti'nde çeltik tarımı ve muhasebe işlemleri. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi (2021 Özel Sayı), 205-224.
- Açıkel, A. Ş. ve Alkoç, S. (2004). Osmanlı'da erkek giyiminde kürk kullanımı ve kürk çeşitleri: Tokat Örneği (1771-1830). History Studies 16, 3: 337-353.
- Atalan, Ö. ve Arel, H.Ş. (2016). 15. ve 16. yüzyıllarda yapılmış Osmanlı Han yapılarının mekânsal analizi. Journal of Turkish Studies, (11)2:217-228.
- Aydın, K. (2018). Max Weber: Eşitsizlik ve toplumsal tabakalaşma. Journal of Economy Culture and Society, 57, 245-267.
- Bozkurt, F. (2013). Osmanlı Dönemi tereke defterleri ve tereke çalışmaları. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 11/22, 193-229.
- Cezar, Y. (1977). Bir âyanın muhalefati: Havza ve Köprü kazaları âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin:(Müsadere olayı ve terekenin incelenmesi). Belleten, XLI(161): 41-78.
- Çalış, E. ve Erk, A. (2020). Anadolu'da bilezik serüveninin geleneksel türk el sanatları açısından Önemi: Osmanlı Döneminden bir grup örnek. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 47, 139-156
- Dağlı, M. (2020). 18. yüzyıl sonunda ayanlık siyaseti ve Germiyanzâdeler. Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies, LV, 145-180.
- Engin, N. (2002). Köle. TDV İslam Ansiklopedisi, 26:246-248.
- Erdem, E. (2006). Osmanlı para sistemi ve taşış politikası: Dönemsel bir analiz. Bankacılar Dergisi, (56), 10-11.
- Ergene, B.A. ve Berker, A. (2009). Inheritance and intergenerational wealth transmission in eighteenth-century Ottoman Kastamonu: An empirical investigation. Journal of Family History, 34(1):25-47.
- Fisher, A.W. (1978). The sale of slaves in the Ottoman Empire: Markets and state taxes on slave sales, some preliminary considerations. Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, 6:149-174.
- Grusendorf, S. (2016). Bourdieu's Field, Capital, and Habitus in Religion. Journal for the Sociological Integration of Religion and Society, 6(1):1-13.
- Güven, T. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda ayanlar, sermaye birikimi ve girişimcilik. Türkiye İslam İktisadî Dergisi, (3)1: 63-88.
- Halaçoğlu, Y. (1991). At. TDV İslâm Ansiklopedisi, 4:28-31.
- İşıktaş, E. ve Tunç, M. N. (2022). Darbhane-i Amire Nazırı Seyyid Abdurrahman Feyzi Bey'in mallarının müsadere edilmesi ve muhalefati (1819), Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 52:197-211.

- Karataş, M. (2006). 18-19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde bazı müsâdere uygulamaları. *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19:219-237.
- Kurtoğlu, Y. (2021). Klasik dönem Osmanlı hukukunda köleliğin sona erme yolu olarak tedbir. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, (6)2:241-276.
- Maden, F. (2007). XVIII. yy. sonu XIX. yy. başlarında Kastamonu'da esnaf grupları, zanaatkârlar ve ticari faaliyetler. *Karadeniz Araştırmaları*, 15(15), 149-167.
- Mert, Ö. (1991). Âyan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4:195-198.
- Nagata, Y.ve Emecen, F.M. (2004). Bir Ayanın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'ya Ait Belgeler, *Türk Tarih Belgeler Dergisi*, TTK, XXV/29, 1-72.
- Özcan, T. (2020). Muhallefât. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30: 405-406.
- Özdil, M. A. (2024). Dressing the Empire: Clothing, identity, and social control in the Ottoman millet system. *Lectio Socialis*, 8(2), 99–134.
- Öztürk, S. (2001). Kassâm. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24: 579-582.
- Özkaya, Y. (2006). Mütesellim. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 32:203-204.
- Özkaya, Y. (1978). XVIII. yüzyılın ilk yarısında yerli ailelerin ayânlıkları ele geçirmeleri ve büyük hânedanlıkların Kuruluşu. *Belleten*, 42(168), 667-724.
- Sezer Arı, A. (2006). Türklerde kıyafetin kısa tarihi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22, sy. 64-65-66: 141-60.
- Wallerstein, I., Decdeli, H., ve Kasaba, R. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci. *Toplum ve Bilim*, (23), 41-53.
- Yanıklar, C. (2010). Kültürel sermaye, eğitim ve toplumsal tabakalaşma: Pierre Bourdieu'nün yeniden üretim kuramına eleştirel bir bakış. *Sosyoloji Dergisi*, (22), 121-138.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN FİKRİ VE KİŞİSEL GELİŞİMİNDE AİLE, ÖĞRETMEN VE EĞİTİM FAKTÖRLERİ*

Ayşe Erkmen**, Özlem Muraz Budak***

GİRİŞ

Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nın başkomutanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu lideridir. 1881 yılında, Osmanlı yönetiminde olan Selanik şehrinde doğmuştur. Atatürk'ün doğum tarihi, dönemin koşulları nedeniyle gün ve ay olarak net bir şekilde belirlenememiştir. Bu nedenle, Mustafa Kemal Atatürk, kendisi ve Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir gün olan 19 Mayıs'ı doğum günü olarak kabul etmiş ve bu tarih kayıtlara da bu şekilde geçmiştir) Mustafa Kemal Atatürk, karşımıza yalnızca başarılı bir asker olarak değil, aynı zamanda güçlü bir düşünce ve fikir adamı olarak da çıkmaktadır. Atatürk'ü tam anlamıyla anlayabilmek için öncelikle O'nun kişiliğinin ve birikimlerinin oluşmasında büyük etkisi olan "fikri ve bilimsel alt yapının" ne olduğu merak edilmekte, bu alt yapının araştırılması ve ortaya konulması istenmektedir.

Bu çalışma, Mustafa Kemal Atatürk'ün Selanik'ten İstanbul'a kadar olan hayat yolculuğunu ele almaktadır. Bu dönemde O'nun ailesi, eğitim aldığı okullar, hayatında iz bırakan öğretmenleri ve O'nun için önemli olan arkadaşları kaleme alınmıştır.

ATATÜRK'ÜN DOĞDUĞU YER VE ATALARI

Mustafa Kemal (Atatürk), 1881 (Rumi 1296) yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli şehirlerinden Selanik'te dünyaya gelmiştir. Doğduğu ev, Selanik'in Hatuniye Mahallesi, Ahmet Subaşı (ya da Hoca Kasımpaşa) semtinde bulunan pembe, üç katlı ve boyalı bir yapıdır

* * Bu araştırma, "Mustafa Kemal's Family, Educational Experience, and Teachers in the Process That Made Him Atatürk" başlıklı çalışmanın gözden geçirilmiş ve Türkçe yazılmış halidir.

** (Doç. Dr.) Gaziantep Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, e-mail: drayseerkmen@gmail.com, Orcid ID: orcid.org/0000-0003-1157-0714.

*** (Doç. Dr.) Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilisli Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Kilis/TÜRKİYE, e-mail: ozlem-muraz@hotmail.com, Orcid ID: orcid.org/0000-0001-7882-9087.

(Mango, 1999: 29; Turan: 1; <http://www.usak.gov.tr/ataturkun-biyografisi>).

Mustafa Kemal'in babası Ali Rıza beydir. Ali Rıza Bey'in asıl mesleği Gümrük Memurluğu olmakla birlikte, yaşamı boyunca Milis subaylığı, Vakıf kâtipliği ve kerestecilik gibi farklı alanlarda da çalıştığı bilinmektedir (Üner, 2023).

Atatürk'ün soyuna baktığımızda, anne ve baba tarafından soyu, Osmanlı tarafından fethedilen Rumeli topraklarını Türkleştirmek amacıyla Anadolu'dan göç ettirilerek, Rumeli'de Kocacık'a iskân ettirilmiş olan Türkmen veya Yörük (Yürük)lerden gelmektedir (MSÜ, <https://www.msu.edu.tr>). Ali Rıza Efendi'nin babası “Kırmızı Hafız” olarak da bilinen Hafız Ahmet'tir. Aile Anadolu'dan göç ettirilmiş “Kocacık ya da Kızıloğuz” diye adlandırılan yörüklerdendir. Zübeyde Hanım'ın annesi Ayşe Hanım, babası ise Feyzullah Ağa'dır. Bu aile önce Karaman'dan Vodina (Edhassa) Sancağı'na bağlı Sarıgöl'e göç ettirilen, sonrasında ise Langaza'ya geçen “Konyarlar” Türklerindendi (Güler, 1999: 969; Turan:1).

Andrew Mango'nun tanımıyla Mustafa'nın babası Ali Rıza Efendi, orta sınıfın alt katmanına mensup bir devlet memuru idi. Ali Rıza Bey'in babası Ahmet Efendi'ye “Hafız” deniyordu. Zira “Hafız” unvanını almak için Kuran'ı ezbere bilmesi gerekir. Bu unvan gösteriyor ki Ahmet Efendi eğitilmiş bir kişi idi. Aynı şekilde Ali Rıza Bey için kullanılan “Efendi” unvanı da onun eğitilmiş olduğunu göstermektedir (Aydemir, 1963: 24; Mango,1999: 30). Atatürk'ün annesine Molla Zübeyde ve anneannesine Molla Ayşe deniliyordu ki bu durumda bu iki kadın da eğitilmiş idi. Molla Zübeyde'nin, Sofuzade Feyzullah Ağa olarak anılan babası, Selanik'in doğusunda o zamanki adı Langaza (Langadha) olan küçük bir kasabada çiftçilik ve ticaret yaparak yaşamını sürdürüyordu (Aydemir,1963:35; Mango, 1999: 31).

Atatürk'ün başta annesi ve babası olmak üzere tüm akrabalarının anadili Türkçe idi. Atatürk'ün ailesinin ve akrabalarının anadilinin Türkçe olması, Atatürk'ün atalarının çoğunlukla Türkiye'den göç eden Türklerden olduğunu gösteriyor. Çünkü Andrew Mango'nun (Mango, 1999:28-35) vurguladığı gibi, söz konusu yörede yaşayan Arnavutlar ve Slav kökenli Müslümanlar günlük hayatlarında Arnavutça, Sırpça-Hırvatça ya da Bulgarca konuşurlardı. Zira bu milletlerin Türkiye ile hiçbir etnik bağı yoktu.

Atatürk mavi gözleri ve sarı saçlarıyla tıpkı annesine benziyordu, ancak baba tarafından dedesi Hafız Ahmet (Kızıl Hafız)'ın lakabı da 'Kırmızı' idi. Dedenin saçlarının açık renk (kızıl) olması, Atatürk'ün dedesine de benzediğini gösterir. Atatürk kendisi de Balkanların Türkler tarafından fethinden sonra buralara yerleşen atalarının Türk göçebelere (yörükler) olduğunu belirtmiştir (Mango, 1999:31).

Mustafa Kemal, dört kardeşe sahipti. Kardeşlerinin doğum tarihlerine baktığımızda; Ahmet'in 1874'te, Ömer'in 1875'te, Makbule'nin 1885'te ve en küçük kardeşi Naciye'nin ise 1889'da dünyaya geldikleri tahmin edilmektedir. Ne yazık ki, Mustafa Kemal'in kardeşlerinden üçü dönemin zorlu şartları ve salgın hastalıklar nedeniyle erken yaşta hayatını kaybetmiş (Üner, 2023), sadece kız kardeşi Makbule (Atadan) hayatta kalabilmiştir.

ATATÜRK'ÜN EĞİTİM HAYATI

Mahalle Mektebi: Atatürk 1887 yılında altı yaşını tamamlamış ve annesi Zübeyde Hanım'ın ısrarı sonucu klasik eğitim veren “Fatma Molla Kadın Mahalle Mektebi”nde eğitim hayatına başlamıştır (İnan, 1999:3; Mütercimler,2016:71; Turan, 1). Söz konusu mahalle mektebinde, “bed’i elifba (elifbeye başlama)” töreni adıyla okula başlama töreni düzenlenirdi (Unat, 1964: 611). Düzenlenen törende mektebe yeni başlayan çocuklar sıra ile dizilir ve Kur’an dersi verecek olan hocaları da bu öğrencilerin önüne dururdu. Çocuğun eğitim sürecinde ezberleyeceği Kur’an cüzünün yerleştirileceği rahle baş üzerinde taşınır ve bu süreçte ilahiler okunur, dualar yapılırdı (Mango, 1999: 36). İşte okulun bu gelenekçi yapısı sebebi ile Zübeyde Hanım bu okul için ısrarcı olmuştur. Baba Ali Rıza Efendi ise, Mustafa'nın söz konusu dönemde yeni açılmış olan ve eğitimi yeni yöntemlerle veren Şemsi Efendi Mektebi'nde okumasını istemiştir (Güler,1; Yalçın,2006:33). Bu okul Mustafa'nın yaşadığı eve de çok yakındı. Sonuçta önce annenin istediği gibi Mustafa, 1887'de “Hoca Kasımpaşa Semsî”ndeki evlerinin yakınındaki “Fatma Molla Kadın Mahalle Mektebi”nde eğitime başlamıştır (Unat,1964:611). Atatürk ileride bu konu ile ilgili “ilkokula başlarken benim fikrimi soran olmadı” demiştir (Cebesoy/I, 1967:12-13). “Mütedeyyin” bir kişiliğe sahip olan Zübeyde Hanım'ın aksine Ali Rıza Efendi yenilikçidir. Mustafa, mahalle mektebine başlatılarak Zübeyde Hanım'ın gönlü hoş tutulduktan kısa süre sonra Ali Rıza Efendi oğlu Mustafa'yı Mahalle Mektebi'nden alıp, yeni öğretim yöntemleri (usul-i cedide) ile eğitim veren Şemsi Efendi Mektebi'ne kaydettirmiştir (Kocatürk, 2007:1). 1873 yılında açılan söz konusu okulun,

Selanik'te Türklerin açmış olduğu ilk özel okul olduğu bilinmektedir (Yalçın, 2006: 36).

Şemsi Efendi Okulu: Selanik'te Müslüman çocukların eğitim alacağı yeni tekniklerle eğitim verilen ilkokulu ilk kuran kişi Şemsi Efendi (1852-1917) olduğu bilinmektedir ve bu önemli eğitimci, aynı zamanda Mustafa'nın da ilkokul öğretmeni olacaktır. Şemsi Efendi eğitimde “yeni öğretim yöntemlerinin (usul-i cedide)” uygulandığı ve Selanik'te Müslüman çocukların eğitim alacağı ilkokulu ilk kuran kişi olarak bilinmektedir (1872). Usul-i Cedide'yi uygulayan Şemsi Efendi Okulu Selanik'te Payitaht (İstanbul) ile aynı anda açılmıştır. Ali Güler'in araştırmasına göre, Şemsi Efendi Okulu'nun dershanesinde, günümüzdeki gibi öğrenci sıraları, kara tahta, silgi, tebeşir ve öğretmen masası vardı, ayrıca üzerinde harfler ve hecelerin yazılı olduğu okuma yazmayı kolaylaştırıcı levhalar ile eğitim veriliyordu. Başka bir deyişle Şemsi Efendi, okuma-yazma öğretiminde heceleme metodu gibi yeni uygulamalara başvuran bir eğitimci idi (Balevi, 2019:42). Ayrıca bu okulda her saat başı derslere ara verilirdi. Bir yandan okul bahçesinde jimnastik yaptırılıp oyunlar oynatılırken, diğer taraftan ise, sınıfların kapı ve pencereleri açılarak içerisi havalandırılırdı. Şemsi Efendi öğrencileri ile teneffüs saatlerinde de ilgilenirdi; öğrencilerin birbirlerine kötü söz söylememeleri ve oyun esnasında kavga etmemeleri konusunda dikkat ederdi. Bu konuda ilginç uygulamaları vardı. Örneğin; öğrencilerin disiplinli yetişmelerine önem verir, onlardan öğretmenleri ile karşılaştıklarında asker selamı vermelerini isterdi. Okulun hem sahibi hem de öğretmeni olan Şemsi Efendi, okula yeni kaydolan her öğrenciye üst sınıflardaki çalışkan öğrencilerden birini lala (mürebbi) tayin ederdi. Bu şekilde rehberlikle görevlendirilen öğrenci, yeni öğrenciyi okula getirip, okuldan götürme ve eğitimi ile ilgilenirdi (Güler:1). Şemsi Efendi'nin yaptığı aktivitelerden biri de öğrencilerini bir sıra halinde dizerek şehir içi gezilere götürmesidir. Bütün bunlar neticesinde; Şemsi Efendi okulundaki öğrenciler, ilkokulda olmalarına rağmen rüştiye son sınıfta okuyan öğrencilerden daha iyi okuyor, yazıyı daha iyi yazıyor, hesabı daha iyi yapıyor ve coğrafya haritalarını daha iyi anlayabiliyordu (Sözcü). Mustafa Kemal okuyup yazmayı bu okulda öğrenmiş, babasının ölümüne kadar bu okulda eğitimine devam etmiştir (Unat, 1964: 612).

Özel bir okul olan Şemsi Efendi Okulu'nda verilen yeni usulle eğitimin devlet yetkililerince dikkatle takip edildiği ve desteklendiği görülmektedir.

Zira, 2 Ağustos 1876 tarihli belgede Şemsi Efendi'nin Selanik'te açtığı ilkokulun (Sıbyan mektebi) öğrencilerinin eğitim tahsil derecelerinin rüştiye mektepleri cetvellerine uygun hale getirildiği takdirde okula imtiyaz verileceği ve Şemsi Efendi'nin de bu konudaki çalışmaları nedeniyle taltif (ödüllendirileceği) edileceği belirtilmiştir (BOA, 40-114/MF.MKT./H-11-07-1293). 6 Mart 1878 tarihli belgede ise Şemsi Efendi'nin öğrencileri için ücretsiz olarak kitap talep ettiği ve bu talebe devlet yetkililerin cevabının sadece ciltleme (Mushaf) bedellerinin alınması gibi cüzi bir ücretle istenen kitapların okula gönderileceği şeklinde cevap verdiği görülmektedir (BOA, 53-150/ MF.MKT. / H-02-03-1295). 28 Nisan 1880 tarihli Payitahttan yazılan belge de Muallim Şemsi Efendi'nin gayretli bir şekilde hizmetler verdiğinin konuşulduğu ve bunun yetkililere kadar ulaştığı hakkındadır. Yazıda bu söylentinin akıbeti hakkında Selanik'teki idarecilerden bilgi istenmiştir (BOA, 65-10/MF.MKT./H-15-05-1297). 9 Ekim 1888 tarihli belge ise Selanik'teki Mektep Müdürü Şemsi Efendi'ye nişan itası (verilmesi) ile ilgilidir. Bu belgeden söz konusu öğretmenin padişahın nişanına layık olacak başarıyı göstermiş bir eğitimci olduğu anlaşılmaktadır (BOA, 1102-86363/İ.DH./H-03-02-1306). Ayrıca Şemsi Efendi'nin herkesi şaşırtan şekilde düzenlediği, levhalar üzerinde harfleri öğretme gibi eğitim-öğretimde yeni pedagojik yöntemleri kullanması söz konusu dönem Vali Mithat Paşa'nın da dikkatinden kaçmamıştır. Öyle ki Mithat Paşa, Şemsi Efendi'yi bu konuda takdir etmiş ve ödüllendirmiştir (Aksoy, Şemsi Efendi Mektebi:1). Bu belgeler ayrıca Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası idarecilerinin eğitimin geliştirilip yaygınlaştırılması için harcadığı çabayı göstermesi bakımından da önemlidir. Zira belgelerden bir özel okul ile yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır.

Şemsi Efendi Mektebi, Mustafa Kemal burada okurken “Fevziye” okulu ile birleşmiş ve sekiz sınıflı, ortaokul kısmına da sahip bir okul olmuştur. Ali Rıza Bey'in ölüm tarihi 28 Kasım 1893 olarak bilinmektedir. Mustafa Kemal, babası ölünce okulu bırakmış ve ailesi ile birlikte dayısının çiftliğine gitmiştir. Yani, babasının ölümüne kadar bu okulda okumaya devam etmiştir. Durum böyle olunca Mustafa Kemal'in Şemsi Efendi (Fevziye) okulunun ortaokul kısmında da 2 yıl okuduğu anlaşılmaktadır (Unat, 1964: 612).

Şemsi Efendi, dönemin meşhur bir eğitimcisiydi. Neticede, çağdaş nesiller yetiştirmeyi ilke edinen Şemsi Efendi Mektebi ve bu okulda eğitim

veren Şemsi Efendi, muhakkak ki, Mustafa Kemal'in başta öğretim hayatı, kişiliği ve düşüncelerinin şekillenmesine önemli oranda katkıda bulunmuştur (Yalçın, 2006:36). Öyle ki, Şemsi Efendi'nin hem öğretmen olarak kendisi hem de açtığı okullar ve verdiği eğitimle söz konusu dönem bulunduğu çevrede haklı olarak bir ün kazanmış olduğu görülmektedir. Mustafa'nın babası Ali Rıza Efendi'nin, oğlunu Şemsi Efendi Okulu'na göndermesi de onun aydın ve ileriye görebilen bir baba olduğuna işaret etmektedir. Şemsi Efendi Mektebi'nde okuma-yazma öğretiminde heceleme gibi yeni metotlar uygulanan modern eğitimcilik anlayışının Mustafa Kemal üzerinde etkisi olduğu da muhakkaktır. Eren Balevi de çalışmasında, Mustafa Kemal'in yıllar sonra ilkokullarını ziyaret etmek için gittiğinde Selanik'teki ilk gittiği mektep olan "Fatma Molla Kadın Mahalle Mektebi'nin" kapandığını öğrenince "isabet olmuş" dediğinden söz etmiştir (Balevi, 2019:42).

Çiftlik Hayatı: Mustafa'nın babasının vefatının ardından yaşanan ekonomik sıkıntılar sonrası anne Zübeyde Hanım Mustafa ile birlikte diğer çocuklarını da alıp, kardeşinin Langaza'daki (Selanik yakınlarında) çiftliğine gitmiştir. Mustafa bu koşullar içinde öğrenim hayatına ara vermek zorunda kalmıştır. Çiftlik koşullarının verdiği imkânlar dâhilinde ailesi Mustafa Kemal'i köyün yakındaki "Rum Kilise Okulu"na yollamayı istemişler, ancak O, bu okula gitmeyi kabul etmemiştir (Yalçın, 2006:37). Mustafa Kemal'in Rum Kilise Okulu'na gönderilme teklifini daha o yaşlarda reddetmesi de onun hayatında aldığı önemli kararlardan biri olarak dikkat çekici bir noktadır (Aslan, 2009:4). Öğretim hayatı yarıda kaldığı için huzursuz olan Mustafa'nın ailesi bu huzursuzluğu fark etmiş ve Selanik'teki halası Emine Hanım'ın çağrısı üzerine eğitimine kaldığı yerden devam etmesi için Mustafa Kemal'i Selanik'e göndermişlerdir (MSÜ, <https://www.msu.edu.tr>; Unat, 1964: 612). Kısa çiftlik yaşamının da Mustafa Kemal'in kişiliğine etki ettiği görülmektedir. Zira uzmanlar, tarafından, O'nda yaratıcılığın ve ağaç ile hayvan sevgisinin gelişiminde çocukken yaşadığı çiftlikteki bu doğal yaşamın etkisi olduğu değerlendirmeleri yapılmaktadır (Yalçın, 2006: 38).

Rüştiye-i Mülkiye: Mustafa, Selanik'e geri döndüğünde önce Mülkiye Rüştiyesine başlamıştır. Bu okulun Kaymak Hafız lakaplı müdür yardımcısı, Mustafa'ya, sınıfta bir kavgaya karışması ve haksızlığa boyun eğmemesi sebebiyle dayak atmıştır. Bu üzücü olay nedeniyle anneannesi Ayşe Hanım söz konusu okuldan torunu Mustafa'nın kaydını sildirmiştir

(Turan, p. 2). Anneannesinin Mustafa Kemal'i okuldan alması, O'nun asker olması ve geleceğinin şekillenmesi yönünden önemli bir durumdur.

Selanik Askerî Rüştiyesi: Mustafa Kemal'in çocukluğundan itibaren askerliğe büyük bir ilgisi vardı (Üner, 2023). Kaymak Hafız nedeniyle Mülkiye Rüştiyesini bırakınca Selanik Askerî Rüştiyesinin temmuz-ağustos aylarında yapılan sınavlarına annesinden gizli olarak girmiş ve sınavda başarılı olmuştur (MSÜ, <https://www.msu.edu.tr>). Mustafa Kemal'in askerlik mesleğine duyduğu erken yaşlardaki ilgi, büyük ölçüde çevresindeki üniformalı figürlerden özellikle, komşuları arasında bulunan subaylar, giydikleri üniformalarıyla dikkat çeken ve Askerî Rüştiye'ye giden askerî öğrenciler (Kadri Bey'in oğlu Ahmet gibi) ve sokaklarda gördüğü diğer subaylardan kaynaklanmıştır (Yalçın 2006:39; Aslan, 2009:5-6). Selanik Askerî Rüştiyesi söz konusu dönem Selanik'in Mithat Paşa caddesinde, oldukça güzel ve yeni bir binaya sahipti (Unat, 1964:613). Mustafa Kemal, babası olmaması nedeniyle ailesi ile birlikte geçim sıkıntıları yaşamalarına rağmen Selanik Askerî Rüştiyesi sınavını kazanınca, öğrenimine burada devam etmiştir (İnan, 1999, p. 3). Faik R. Unat (Unat, 1964)'ın araştırmasına göre “Mustafa, Selanik Askerî Rüştiyesi sınavında gösterdiği başarı sebebiyle dört yıllık eğitim süresi olan okula üçüncü sınıftan başlamıştır. Bu olayın 1894 Temmuz-Ağustos aylarında gerçekleştiği tahmin edilmektedir (Unat, 1964: 613). O'nun Rüştiyenin dördüncü sınıfında aldığı notları gösteren karne (liste) 1895 tarihlidir ve bu da söz konusu bilgiyi doğrulamaktadır. Zira yukarıda belirtildiği gibi Mustafa Kemal, babasının vefatından önce Şemsi Efendi Okulu'nda ilkokulun devamı olarak iki yıl daha ortaokul seviyesinde eğitim almıştır. Bu okulda Kemal adını da alan Mustafa (Efendi) 1895 yılı sonu (Aralık) veya 1896 yılının başında (Ocak) 15 yaşında, Selanik Askerî Rüştiyesinin son sınıfından mezun olmuştur (Güler: 2-3).

Tablo 1: Selanik Askerî Rüştiyesi dördüncü sınıfında Mustafa Kemal'in öğrenim durumu

Aldığı dersler	“Mantık”, “Hesap”, “Usul-i Defteri”, “Hendese”, “Coğrafya”, “Fransızca”, “Tarih-i İslâm”, “İmlâ-yı Türkî, Kavaid-i Osmaniye”, “Hatt-ı Fransevî”, “Resim”
Derslerin puanları	“Derslerden Hatt-ı Fransevî ve Resim dersleri 20’şer puan iken diğer 9 ders 45’er puandır.
Derslerin toplam puanı	Derslerin toplam puanı 445’tir.
Derslerden aldığı puan (numara)	Mustafa Kemal Tarih-i İslâm dersinden “43” puan alırken diğer bütün derslerinden tam puan almıştır.
Sınıfta başarı sırası	Numara Defteri’ne “Ahmet Subaşı Mahallesi” ile kayıt edilmiş olan Mustafa Kemal derslerinden birinde tam puandan iki puan eksik almış ve toplam 443 puan ile sınıfın dördüncüsü olmuştur

Kaynak: Güler, 2-3. Güler, 2000:13-14.

Kara Harp Okulu kaydına göre Mustafa Kemal’in Selanik Askerî Rüştiyesi dördüncü sınıfında aldığı dersler, ders notları ve derslerdeki başarısı tablo 1’de verildiği gibidir. Dördüncü sınıfta alınan derslerden numarası (tam puanı) 45 olan dokuz ders ve 20 puan olan iki ders, toplamda 11 ders vardır⁸. Mustafa Kemal’in 11 dersten aldığı toplam puan ise 445’tir. Mustafa Kemal, 15 yaşında, aldığı 11 dersten 10’undan tam puan almış ve birinden de tam puandan iki eksik puan alarak toplam 443 not almış ve tam başarı sırasında dördüncü olarak mezun olmuştur.

Selanik Askerî Rüştiyesinde okuyup mezun olan Mustafa Kemal askerlik mesleğine ulaşmak için ilk adımı atmıştır. Kendi isteğiyle kaydolduğu bu okul O’nun hem mesleki hayatına hem de fikri hayatına katkı sağlamıştır. Çünkü söz konusu okul disiplinli ve muntazam bir kuruluştur. Öyle ki hem idari kadrosunun hem de öğretim kadrosunun çoğunluğunu subayların oluşturduğu okulda dersler ihtisas esasına göre okutuluyordu. Aynı şekilde okulun öğretmenleri de çağını iyi kavramış, aydın fikirli eğitimcilerdi. Okulda hem Türkçe öğretimine hem de yabancı dil eğitimine büyük önem verildiği bilinmektedir (Çam 1991:173; Yalçın, 2006:41). Mustafa Kemal, bu okulda, okul idarecilerinin ve hocalarının dikkatini çeken seçkin bir öğrenci olma özelliğini göstermiştir. Zira Mustafa’nın zekâsını fark eden hocalarından biri, Harp

⁸ Okul kaydı da gösteriyor ki, Mustafa Kemal’in doğup büyüdüğü ev Selanik’teki Ahmet Subaşı Mahallesi’ndedir.

Okulu'nun 1882 (1297) yılı mezunlarından Üsküplü Mustafa Sabri Bey (Yüzbaşı Mustafa Bey) iken (Unat,1964: 613), diğeri Yüzbaşı Nakiyüdin (Yücekök) Bey'dir (Akyüz, 1987:72).

Manastır Askerî İdadisi: Mustafa Kemal “Selanik Askerî Rüştiyesi”ni bitirince “İstanbul Kuleli Askerî Lisesi”nde eğitim hayatına devam etmek istemiş, ancak o dönem Selanik Askerî Rüştiyesinde mümeyyiz olarak görev yapan Hasan Bey, O’nu Manastır Askerî İdadisine gitmeye ikna etmiştir (Cebesoy,1967/I:17). Böylece 1896 yılı mart ayının ortalarına kadar Selanik’te tatilini geçiren Mustafa Kemal, tatil bitiminde öğretmeni Hasan Bey’in de etkisiyle “Manastır Askerî İdadisi”nde eğitimine devam etmek üzere Selanik’ten Manastır’a gitmiştir (Turan,2, Aksoy, 2022:1). O dönem Manastır, (Kosova ve Selanik gibi) Makedonya’nın önemli vilayetlerinden biri olma özelliğine sahiptir ki bu vilayet Mustafa Kemal’in gerek eğitiminde gerekse fikri gelişiminde önemli rol üstlenmiştir (Aslan, 2009: 6; Yalçın 2006:44). Şöyle ki, Selanik Askerî Rüştiyesi, Mustafa Kemal’e kendini her alanda yetiştirme imkânı sunmuştur. O, burada ders dışında siyasi, idari, sosyal, iktisadi vb. alanlarda araştırmalar yapmış, çevresindekilerle ülke meselelerini tartışmıştır. Böylece kendi ideal ve fikirlerini açıklama cesaretini de kazanmıştır (Gündüz, 1973, p. 13; Aslan, 2009, p. 8). Ayrıca, Manastır Askerî İdadisi öğrencileri Selanik’in yanı sıra Üsküp, İşkodra, Yanya ve Manastır gibi askeri rüştiyeleri bitirerek gelen gençlerden oluşuyordu ki, Faik Reşit Unat’ın belirttiği gibi burada Mustafa Kemal farklı karaktere ve mizaca sahip genç insanlarla birlikte olma imkânı bulmuştur. Örneğin, burada sınıf arkadaşı olan Ömer Naci’nin etkisinde kalarak edebiyatla ilgilenmeye başlamış ve başta Namık Kemal ile Tevfik Fikret olmak üzere hürriyet, vatan ve millet konularını işleyen şairlerin eserlerini okumaya ve incelemeye yönelmiştir. Ancak kitabet (kompozisyon) eğitimi aldığı öğretmeni Alay Emni Mehmet Asım Efendi bu merakının askerlikle bağdaşmayacağı uyarısı yapması ile edebiyata ilgisine sınırlama getirip tarih araştırmaları ile ilgilenmeye başlamıştır (Unat, 1964: 614).

Mustafa Kemal’in “Manastır Askerî İdadisinde” edebiyata, şiire ve güzel yazı yazmaya merakı olduğunu ve tatil zamanlarında Selanik'teki Frerler Okulu'nda Fransızcasını ilerletmek için kurslara devam ettiğini Afet İnan da doğrulamıştır (İnan, 1999:3).

“Manastır Askerî İdadisinde”, “Apolet Numarası” (7348) olan Mustafa Kemal’in ilk seneye ait öğrencilik hayatı hakkında yapılan araştırmalarda

resmi bir belgeye ulaşılammış, ancak O'nun ikinci sınıfta olduğu 1897-1898 eğitim-öğretim yılı ile üçüncü sınıfta bulunduğu 1898-1899 eğitim-öğretim yılı bilgileri mevcuttur (Güler,3).

Tablo 2: Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadisi ikinci sınıfında öğrenim durumu

İkinci sınıf dersleri	Hendese, Müsellesat, Kitabet, Tarih-i Umumî, Resim, Fransızca, Jimnastik, Tarama
Derslerin puan durumu	Yukarıdaki sıra ile derslerden ilk üçü 45' eş puan, 2 ders 44 puan ve 3 ders ise 20'şer puandır. Toplamda 8 ders vardır.
Başarı sırası	Mustafa Kemal ikinci sınıfta, 52 arkadaşı arasından, toplam 283 not alarak ve üçüncü olarak sınıfa geçmiştir. Mustafa Kemal, 6 dersten tam numara almıştır.
Başarı sırası üçüncülüğ hakkında	Aynı sınıf öğrencilerinin başarı sıralamasında Ahmet Tevfik, toplamda 284 not alıp birinci olurken; Recep Fahri (Kayalar) toplam 283 not ile ikinci, Mustafa Kemal ise aynı puanla üçüncü olmuşlardır.

Kaynaklar: Güler:3; Güler, 2000:15-17.

Tablo 2'de görüldüğü gibi ikinci sınıfta Mustafa Kemal, 52 arkadaşı içinde, toplam 283 not alma başarısını göstermiş ve böylece üst sınıfa üçüncülükle geçmiştir. Aslında, başarı sıralamasında ikinci olan öğrenci (Recep Fahri Kayalar) ile toplam puanları aynıdır.

Tablo 3: Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadisi üçüncü sınıfında öğrenim durumu

Üçüncü sınıf dersleri	Genel Tarh (Tarih-i Umumî), Makine, Kozmografya, Osmanlı Tarihi (Tarih-i Osmani), Mantık, Akaid, Kitâbet, Tarama, Fransızca, Resim, Jimnastik.
Derslerin puan durumu	Yukarıda belirtilen ilk 8 ders 45'er puan iken son 3 ders 20'şer puan idi.
Başarı sırası	Üçüncü sınıf öğrencilerinin mevcut sayısı 54'tür. Mustafa Kemal bu sınıfta toplamda 420 tam not ile 54 kişi içinde not toplamı kendisi ile aynı olan Ahmet Tevfik'in ardından Manastır İdadisi ikincilikle bitirmiştir.
Başarı sırasında ikincilik hakkında	Mustafa Kemal 11 dersin hepsinden tam puan almıştır. Ancak okulu ikinci sırada bitirmiştir.

Kaynaklar: Güler, 3; Güler, 2000:17-19; Balevi, 2019:45-46.

Tablo 3'te görüldüğü gibi, Mustafa Kemal, 54 öğrenci mevcudu olan 3.sınıfta aldığı 420 tam not ile "Manastır Askerî İdadisini", kendisi ile aynı puanı alan Ahmet Tevfik'in ardından sınıfını ikincilikle bitirmiştir. Kasım 1898'de Manastır Askerî İdadisinden başarı sırasında ikincilikle mezun olmuştur (Turan, 2).

Harbiye (İstanbul Harp Okulu): Mustafa Kemal, Harbiye'nin piyade sınıfına Mart 1899'da kayıt olmuştur (İnan, 1999:3). Kaydı, “*Selanik Koca Kasım Mahallesi gümrük memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendi'nin mahdumu uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi. Selanik, 96 (1296)*” şeklinde yapılmıştır (Turan, 2). “*Apolet Numarası 1283'tür*”. Mustafa Kemal'e Harbiye'de çavuş rütbesi verilmiştir. Ayrıca, burada yapılan Fransızca sınavında istenen başarıyı sağladığı için Çavuş işaretinin üzerine yabancı dil bildiğini gösteren sarı şerit de takılmıştır (MSÜ, <https://www.msu.edu.tr/>).

Mustafa Kemal Harbiye'de bir taraftan eğitimine devam ederken diğer taraftan da ülke sorunlarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Şerafettin Turan'ın aktardığına göre (Turan, 2). Cebesoy'un hatıratlarında, Mustafa Kemal'in Osmanlı aydınlarından sürgüne gönderilenler olduğunu işitince “*Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*”ni okuyup yumruklarını sıktığını” belirtmiştir. O ve arkadaşları bir dergi çıkararak arkadaşlarına özgürlükçü düşünceleri aktarma kararı verince, derginin hazırlanması işlerini Mustafa Kemal üstlenmiştir (Turan, 2).

Tablo 4: İstanbul Harbiye'de Mustafa Kemal'in aldığı dersler

Birinci sınıf	Kimya, Akaid-i Diniye (İnanç Esasları), Nazariyatı (Topografya Kuramı), Hendese-i Resmiye (Geometrinin çizim ve tasvirle ilgili olan kısmı), Hikmet-y Tabiye (Fizik), Kitabet (Yazışma), Nazariyatı (Tali Kuramı), Malumat-ı ve Terbiye-i Askeriye (Askerlik Bilgisi ve Terbiyesi), Tersimi (Harita Çizimi), Hendese-i Resmîye Şekilleri (Eşkalî), Topografya Uygulaması (Ameliyatı), Talim Uygulaması (Ameliyatı), Lisan-ı Fransevî (Fransız Lisanı), Rus veya Alman Lisanı
İkinci sınıf	Hizmet-i Seferiye, Akaid-i Diniye, Dâhiliye Kanunname-i Hümayun (İmparatorluk İçişleri Kanunu), Fenn-i Furusiyyet, Fenn-i Mimari, Nazariyatı (Atıcılık Bilimi Kuramı), Kılıç Talimi, Lisan-ı Fransevî, Talim Nazariyatı, Malumat-ı ve Terbiye-yi Askeriye, İstikşâfât-ı Askeriye (Askeri Keşifler), Ceza Kanunname-i Hümayunu (İmparatorluk Ceza Kanunu), İlm-i Ahlâk, Tersimi (Harita Çizimi), Talim Ameliyatı (Uygulaması), Rus veya Alman Lisanı
Üçüncü sınıf	Sınıf-ı Salise Tabiyesi (Üçüncü Sınıf Dersleri), Fenn-i Esliha (Silahlar Bilimi), İstihkâmât-ı Hafife (Basit İstihkâmlar/Direnekler), (Hıfzı's- Sıhha-yı Askerî (Askerin Sağlığını Koruması), Talim Nazariyatı, Coğrafya-yı Askerî, Devlet-i Aliye (Osmanlı) Ordu Teşkilatı, Malumat ve Terbiye-i Askerî, Fransız Lisanı (Lisan-ı Fransevî), İstikşâfât-ı Askeriye (Askeri Keşifler), İstihkâm Eşkalî (Direnek Şekilleri), Talim Ameliyatı (Uygulaması), Tabiye Tatbikatı (Taktik Tatbikatı), Rus veya Alman Lisanı

Kaynaklar: Balevi. 2019: 47-49.

Mustafa Kemal Harbiye’de tablo 4’te belirtilen dersleri almıştır. Mustafa Kemal, birinci sınıfta (Piyade sınıfı) eğitim ve öğretime (1899-1900) devam eden toplam 610 arkadaşı arasından, aldığı toplam 484 not ile başarı sırasında 9. olarak ikinci sınıfa geçmiştir. İkinci sınıfta (1900-1901) 445 arkadaşı arasından, aldığı toplam 522 not ile başarı sırasında 11. olarak üçüncü sınıfa geçmiştir. Üçüncü sınıfta (1901-1902) ise 459 arkadaşı arasından ve üç yıllık notlarının toplamı üzerinden Harbiye’den başarı sırasında 8. olarak mezun olmuştur (Güler, 4-5).

Harp Akademisi: Harbiye’den 10 Ocak 1902 tarihinde piyade teğmeni olarak mezun olan Mustafa Kemal (Turan, 2), Harp Akademisi’nde (Erkan-ı Harbiye) 10 Şubat 1902’de eğitim almaya başlamıştır. Bu dönemin Harp Akademisi öğrencileri, “Kurmaya Yüzbaşı” rütbesi alarak mezun olmuşlar ve iki yıl sonrasında “Kıdemli Yüzbaşı” olmuşlardır (Güler, 5-6).

Tablo 5: Harp Akademisi’nde Mustafa Kemal’in aldığı dersler

Birinci sınıf	Talimgâh-ı Hafife Tatbikatı, Coğrafya-yı Sevkü’l-Ceyş (Strateji Coğrafyası), Fenn-i Esliha Nazariyatı (Silahlar Bilimi Kuramı), Tarih-i Fenn-i Harp (Savaş Bilimi Tarihi), Talim Nazariyatı, Fransızca, Mübahis-i Riyaziye (Matematik Konuları), Muharebat-ı Meşhure Münakaşası (Meşhur Muharebeler Tartışması), Kitabet-i Askeriye (Askeri Yazışmalar), Tabiye Nazariyatı (Taktik Kuramı), Almanca veya Rusça Ayrıntılı Topografya, (Mufassal Topografya), Talim Ameliyatı (Kuramı), İstikşâfât-ı Askeriye (Askeri Keşifler).
İkinci sınıf	Muharebat-ı Meşhure Münakaşası, Topçuluk ve Topçu Tabyası, Coğrafya-yı Sevkü’l-Ceyş, Tatbikatı, Ecnebi Ordu Teşkilatı, İstihkamât, Taktik (Tabiye) Tabakatü’l-Arz, Fransızca, Talim Nazariyatı, Mübahis-i Riyaziye, Talim Ameliyatı (Kuramı), Rusça veya Almanca, İstikşâfât-ı Askeriye,

Kaynaklar: Balevi. 2019: 52-53.

Mustafa Kemal’in aldığı dersler Tablo 5’te belirtilmiştir. Mustafa Kemal akademiye başladığında sınıf mevcudu 42 olan birinci sınıfı (toplam 479 not ile) başarı sırasında 8. olarak bitirirken, ikinci sınıfta (toplam 480 puan ile) 6. olmuş ve kurmay yüzbaşı olarak 11 Ocak 1905’te Harp Akademisi’ni başarılı bir şekilde bitirmiştir. Ancak atanmak için emir beklerken Padişah’a karşı bir suikast girişiminde bulunacakları ile ilgili yapılan bir ihbar üzerine O’na ve Ali Fuat (Cebesoy)’a soruşturma açılmış ve suçsuz oldukları aylar sonra anlaşarak serbest kalmışlardır. Bu olumsuz olay nedeniyle görev almak istediği Makedonya’da göreve başlamak istemesine rağmen Suriye’deki orduya atanmıştır (Turan, 2).

ÖNEMLİ ŞAHSİYETLER

Mustafa Kemal'in Öğretmenleri:

Tablo 6: Mustafa Kemal'in Öğretmenleri

Öğretmen Adı	Okul	Etkilediği Alan ve Katkısı
Şemsi Efendi	Selanik Şemsi Efendi Mektebi	Mustafa Kemal'in gittiği ilk modern okuldur. Geleneksel eğitimden uzak, çağdaş pedagojik yöntemlerle eğitim veren ilk öğretmenidir.
Yüzbaşı Mustafa Bey	Selanik Askeri Rüştiyesi	Matematikteki başarısını fark ederek, kendi adının yanına "Kemal" adını ekleyen öğretmendir. Onun yeteneğini desteklemiştir.
Yüzbaşı Nakiyüddin Bey	Selanik Askeri Rüştiyesi	Fransızca öğrenmesi için motive etmiş, O'na yabancı dil öğrenmenin önemini öğretmiş ve sevgisini aşılamıştır.
Mehmet Tefik Bey	Manastır Askeri İdadisi	Mustafa Kemal'e tarih sevgisini ve bilincini aşılamış, ona dünya ve Avrupa tarihini öğretmek ufkunun açılmasını sağlamıştır.

Atatürk, mesleğin gerektirdiği özelliklere sahip ve başarılı öğretmenlerden eğitim almıştır. Öğretmenleri O'na iyi rehber olmuşlardır. O'nu değişik biçimlerde etkilemişlerdir. (Akyüz, 1992:234). Zira bu öğretmenlerden bazıları söz konusu dönem için çok yeni fikirler ortaya atma ve pedagojide yeni uygulamalara girişme özelliğine sahiptiler ki Atatürk bu öğretmenlerden eğitim alma şansına sahip olmuştur. Söz konusu öğretmenlerin Türk eğitim tarihinde önemli bir yerleri vardır. Atatürk, Samsun'da öğretmenlere hitap ettiği bir konuşmasında “ilham ve kuvvetini” Askeri Rüştiyedeki Fransızca öğretmeni Nakiyüddin Bey'den aldığını belirterek (Eylül 1924) bu durumu doğrulamıştır (Akyüz, <https://isteataturk.com/>).

Şemsi Efendi: Uzun yıllar öğretmenlik yapmış, tecrübeli bir eğitimci olan Şemsi Efendi, Mustafa Kemal'in de ilkökul öğretmeni olma özelliğine sahiptir. Şemsi Efendi İlkokulu da yeni pedagojik sistemlere göre eğitim veren ve sevilen bir okul idi. Bu okulun öğrencileri bir üst okul olan Rüştiye öğrencilerden daha bilgili yetiştiriliyorlardı. Atatürk'ün disiplinli oluşunda ve yenilikçi fikirlerinin gelişmesinde, Şemsi Efendi'nin öğretim ve uygulamalarının payı vardır (Akyüz, 1987:71; Sözcü). Okul, Fevziye Mektebi ile birleşince rüştiyeyi de kapsayan 8 sınıflı hale getirilmiştir. Mustafa Kemal bu okulun ortaokul kısmında da iki yıl okumuştur.

Yüzbaşı Mustafa Bey: Mustafa Kemal'in Selanik Askeri Rüstiyesindeki öğretmenlerinden, Matematik Öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Bey, öğrencisi Mustafa'nın diğer öğrencilerden farklı; olgun, yetenekli ve liderlik özelliklerine sahip bir kişilik olduğunu görmüş ve Mustafa olan ismine Kemal'i eklemiş ve O'nu iyiye ve güzele doğru motive etmiş önemli bir eğitimcidir (Akyüz, 1987:72; İnan, 1999:3). Yüzbaşı Mustafa Bey, bu hareketi ile Atatürk'ün diğer öğrencilerden farklı olduğunu göstererek onun liderlik özelliklerinin ortaya çıkmasına, kendine güveninin oluşumuna, önemli oranda katkı sağlamış görülmektedir. Ayrıca, Yüzbaşı Mustafa Bey, Atatürk'ün matematiğe ilgisini, sevgisini ve bu alandaki başarısını da fark ederek O'na matematik konusunda iyi bir rehber olmuştur. Neticede Mustafa Kemal'in yaşamında matematik önemli bir yer edinmiştir. Mustafa Kemal'in matematiğe karşı her yıl artan ilgisi ise O'nun analitik düşünebilmesinde, problemlere çözümler üretebilmesinde ve kendine güveninin artmasında etkili olmuştur (Sözcü).

Yüzbaşı Nakiyüdin Bey: Selanik Askeri Rüstiyesi'ndeki Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Nakiyüdin Bey (Yücekök), Mustafa Kemal'e özel ilgi göstererek ve onu takdir ederek O'nun hayatında iz bırakan öğretmenlerdendir (Unat, 1964 613-614; Akyüz, 1987:72). Nakiyüdin Bey, Mustafa Kemal'i Fransızca öğrenmesi için motive etmiş, O'na yabancı dil öğrenme sevgisini aşılamıştır. O'na Fransız filozoflarını tanıtmıştır. Yabancı dille ilgili siyasi, askeri, sosyolojik ve ekonomik alanlardaki kaynaklara ulaşmasının ve onları irdelemesinin önünü açmıştır. Dahası, Atatürk'te Türk kültürü, vatan sevgisi gibi düşüncelerin temellerinin oluşmasında diğer öğretmenleri gibi Nakiyüdin Bey'in de katkısı olmuştur (Sözcü). Zira Atatürk, "*Samsun'da öğretmenlere hitaben yaptığı Eylül 1924 tarihli konuşmasında ilham ve kuvvetini geniş ölçüde Askerî Rüstiye'deki Fransızca öğretmeni Nakiyüdin Bey'den aldığını ve Nakiyüdin Bey'in henüz iptidai şeyler öğretirken gelecek (istikbal) için ilk fikirleri de verdiği*" konusundan bahsetmiştir (Akyüz, 1987: 71).

Mehmet Tevfik Bey (Bilge): Manastır Askeri İdadisinde tarih öğretmeni olarak görev yapan Topçu Kolağası Mehmet Tevfik Bey, Türk tarihini iyi bilen ve öğrencilerine Türk tarihini okumayı sevdiren bir öğretmen idi. Tarih konusunda Mustafa Kemal'i etkileyen öğretmenlerinden birisi olarak bilinir. Mustafa Kemal'in tarih bilgisi ve bilincinin oluşmasında, O'nda tarih ile ilgili yeni ufuklar açılmasında etkili olmuş bir öğretmendir (Cebesoy 1967/I:18; Unat 1964:613). Atatürk tarih

okumaya ve araştırmaya okul sıralarından itibaren önem vermiş ve bunu sevmiş, muhtelif tarih meseleleri ile ilgilenmiş ve kitaplar okumuştur.

Mustafa Kemal, okul sıralarındaki derslerinden itibaren tarih okumasını sevmiş ve hayatının her devrinde muhtelif tarih kitapları ve meseleleri ile meşgul olmuştur. Onun tarihi sevmesi ve onda oluşan tarih bilinci, Türk inkılâbının temel özelliklerinden birini oluşturmuştur. Tarihe büyük önem veren Atatürk; *“Tarih bir milletin nelere müsait olduğunu ve neler başarmaya muktedir bulunduğunu gösteren en doğru bir kılavuzdur.”* sözüyle tarihin milletlerin yaşamında çok önemli bir unsur olduğunu bize göstermektedir (Aksan 1986:115; Aslan, 2009:8).

Mehmet Asım Efendi: Manastır Askerî İdadisi’nde Atatürk’ün Kitabet (kompozisyon-tahriri) öğretmenini olan Mehmet Asım Efendi, öğrencisi Mustafa Kemal’in askerlik mesleğine uzak olan edebiyatla fazla ilgilenmesini engelleyen öğretmeni olarak tarihteki yerini almıştır (<https://www.atam.gov.tr>).

Harp Okulu’ndaki ve Harp Akademisi’ndeki öğretmenleri: Mustafa Kemal’in Harp Okulu’ndaki öğretmenlerinden bazıları Fransızca Öğretmeni Necip Asım Bey, Talim Öğretmeni Rahmi Paşa ve onun mahiyetindeki Yüzbaşı Naci Bey idi. Harp Akademisi’ndeki önemli öğretmenleri ise Eski Osmanlı Seferleri Öğretmeni, Ahmet Muhtar Paşa, Napeleon Savaşları Öğretmeni, Kurmay Binbaşı Refik Bey ve Kurmay Yarbay Mecit Bey Yüksek Matematik öğretmeni, Kurmay Yarbay Nuri Bey, Tabiye Öğretmeni idi. Harp Okulu ile Harp Akademisi öğretmenleri Mustafa Kemal’in özellikle askerlik bilgilerini geliştirmesinde etkili olmuş öğretmenleridir (Akyüz, 1987:72).

Osmanlı Aydınları:

Tablo 7: Aydınlar

Aydın	Temel Etkisi
Namık Kemal	Şiir ve tiyatrolarıyla ona vatan sevgisi, hürriyet ve milli egemenlik kavramlarını aşılamıştır.
Tevfik Fikret	Eski kurumların yıkılıp çağdaş medeniyetin örnek alınması gerektiğini savunan Batıcı ve inkılapçı görüşleriyle, Atatürk’ün yenilikçi kişiliğinde etkili olmuştur.
Ziya Gökalp	Milli kimliğin, Türk devletinin yapısının ve kültürel politikalarının temellerini oluşturmasında en çok etkilendiği isimdir.
Mehmet Emin Yurdakul	Şiirlerinde işlediği milli konularla Türkçülük ve milli şuurun gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Mustafa Kemal'in yetişmesine, onun özellikle Türkçü görüşlerinin gelişmesine okuduğu kitapların yanı sıra Osmanlı aydınlarından Namık Kemal, Tefik Fikret, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul gibi aydınların etkisi olduğu bilinmektedir (<https://www.atam.gov.tr>). Mustafa Kemal, okul hayatı boyunca Namık Kemal'i takip edip onun düşüncelerini inceleyip ve bunları okul içinde yayarak eğitim hayatını sürdüren bir öğrenci olmuştur. Askeri öğrenimi süresince yabancı dil öğrenmeye önem vermiş, şiir ve dans ile ilgilenmiş, hitabet gücünü geliştirmeye çalışmış bir öğrenci olup, o dönemin askeri okul öğrencileri içinde farklı bir kişiliğe sahip olmuştur (MSÜ, <https://www.msu.edu.tr/>).

Yabancı Düşünürler: Özellikle Fransız Aydınlanma Çağı filozoflarının eserlerini okuyarak demokrasi, cumhuriyet ve akılcılık gibi evrensel değerleri özümsemiştir: Bu düşünürlerden, Jean-Jacques Rousseau, Voltaire, Montesquieu önemli isimlerdir (Tüfekçi, 2024).

Arkadaşları:

Ömer Naci: Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisinde Ömer Naci ile arkadaş olmuş ve Ömer Naci'nin etkisinde kalarak okuma faaliyetlerine bilinçli bir şekilde başlamış ve okuma sevgisi kazanmış, bu sevgi ise yıllar geçtikçe hep artmıştır.

Mustafa Kemal, Selanik Askerî Rüştiyesindeki sınıf arkadaşlarından Fuat (Bulca), Manastır'daki eğitimi sürecinde Ali Fethi (Okyar) ve Kâzım (Özalp) ile iyi arkadaşlıklar kurmuş ve bu arkadaşlıklarını ömür boyu sürdürmüştür. Yabancı dil bilen Fethi Okyar Fransızcasını ilerletmek isteyen bu amaçla tatillerde Selanik'teki Frerler okuluna devam eden Mustafa Kemal'e yardım eden arkadaşı olma özelliğine de sahiptir. Harbiye'deki eğitim sürecinde ise Ali Fuat (Cebesoy) ile Asım (Gündüz)'dır. Mustafa Kemal İstanbul'da Harbiye'ye başladıktan sonra iki ay içinde kendini gösterip sınıf çavuşu olmuştur. Burada edindiği yeni arkadaşlarından eğitim hayatı sonrasında da arkadaşlığı devam ettirdiği önemli isimlerden biri Ali Fuat (Cebesoy)'tır (MSÜ, <https://www.msu.edu.tr/>). Mustafa Kemal'in bir özelliği de kendinden alt sınıflardaki öğrencilerle de arkadaş olabilmesidir. Bu öğrencilerden biri Harp Okulu yıllarında kendisinden iki sınıf aşağıda öğrenim gören ve

Şamlı bir Türkmen aileye mensup olan Yusuf Azma'dır (Aslan, 2023: 1279).¹

Mustafa Kemal ortaöğretim sürecinde olduğu gibi hem Harp Okulu'nda hem de Harp Akademisi'nde askerlikle ilgili derslere büyük önem göstermesinin yanı sıra edebiyat ile matematik dersleri ve güzel konuşma ile ilgilenmeye devam etmiştir. O, zekâsı, yetenekleri ve üstün kişiliği ile hocaları ve arkadaşları arasında fark edilmiş, onların saygısını ve sevgisini kazanmıştır (MSÜ, <https://www.msu.edu.tr/>).

Mustafa Kemal Harbiye'de olduğu gibi Kurmay öğrenciliği sürecinde de arkadaşları ile gazete/dergi yayımlama işini devam ettirmiştir. Ancak okul yönetiminin bunu öğrenmesi üzerine gazete çıkarmaya son vermek zorunda kalmışlardır (Turan: 2).

Afet İnan'ın belirttiğine göre, Mustafa Kemal 1902'de Harp Akademisi'ndeki (Erkân-ı Harp sınıfı) eğitimi sürecinde de memleketin yönetimi hakkında düşünüp fikirler üretmiştir. Fakat O, daha çok asıl görevi olan askerlik ile ilgili derslerine çalışmaya ve mesleki bilgilerini geliştirmeye önem vermiştir. Bu süreçte diğer öğrenciler ile birlikte “yeni hür fikirlere” ilgi duymuşlardır. Öyle ki, Mustafa Kemal normal derslerine çalışmanın yanı sıra hür fikirleri anlatan eserleri kendi okurken sınıf dışında arkadaş gruplarıyla da bu fikirleri tartışıyordu. O, diğer taraftan iyi söz söylemeye de merak sarmış ve etrafına topladığı arkadaşları ile denemeler yapmıştır (İnan, 1999: 3-4). Müşerref Avcı'nın araştırmasına göre (Avcı, 2020), Atatürk, okul döneminde Fransızca öğrenmesinin yanı sıra Almanca da öğrenmiştir. Bu dilleri öğrenmesi O'nun için bir tercih değildi; okullarda öğretilen yabancı diller bunlar olduğu için bir nevi zorunluluk olmuştur denilebilir (Avcı, 2020, p. 535). Ancak Mustafa Kemal'in okullarda verilen eğitimi yeterli bulmadığı ve yabancı dil seviyesini geliştirmek için büyük gayret gösterdiği, bu amaçla özel kurslar aldığı da aşîkârdır.

Altı çizilmesi gerekir ki, eğitim sürecinde Mustafa Kemal (Atatürk) yaptığı seçimlerde yalnız değildi, O'na yol gösteren, onu etkileyen

¹ Yusuf Azma, Osmanlı ordusunda çeşitli cephelerde görev yapmış, Enver Paşa'nın yaverliğine kadar yükselmiştir. Osmanlı'nın dağılma döneminde ise, Anadolu'daki Millî Mücadele'den ve özellikle Mustafa Kemal'in liderliğinden ilham alarak Suriye'ye dönmüş; Fransızlara karşı direnişe katılmış ve bu mücadelede şehit düşmüştür. Direniş sürecinde Güney Cephesi'nden Ali Fuat Cebesoy başta olmak üzere pek çok önemli isimle irtibatını sürdürdüğü bilinmektedir (Aslan, 2023: 1279).

şahsiyetler olmuştur. Ancak Mustafa Kemal'in okul sıralarından başlayıp son nefesine kadar sürdürdüğü 3 özelliği; okuma, düşünme ve sorgulama tutkusu kendine özgü yetenekleriydi (Turan, 49).

SONUÇ

Mustafa Kemal Atatürk, 1881 yılında, o tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir yurdu olan Selanik'te doğmuştur. Onun ataları, Osmanlı Devleti'nin Balkanları fethi sırasında uyguladığı Türkleştirme politikaları çerçevesinde Anadolu'dan göç ettirilerek Rumeli'ye yerleştirilen Yörük veya Türkmen kökenli Türklerdir. Türkçe konuşan, Müslüman, eğitilmiş ve orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Mustafa Kemal'in babası gümrük memuru Ali Rıza Bey, annesi ise Molla lakaplı Zübeyde Hanım'dır. Mustafa Kemal eğitim hayatı, başladığı mahalle mektebinden Harp Akademisi'ne kadar süren dönemde, zekâsıyla ve ışıyla sürekli dikkat çekmiştir. Eğitim serüveni boyunca yolu, onun hayatına başarı ve azim katacak iyi eğitimcilerle kesişmiş; bu süreçte, ileride hayat düsturu edineceği Türkçü düşüncenin temellerini atacak aydınlarla yoldaşlık etmiştir.

Bütün bunlarla birlikte Mustafa Kemal'i farklı kılan, onun çalışkanlığı, okuma sevgisi ve okuduğunu sorgulama anlayışı gibi kendi gayreti, arzusu ve çabasıdır. Yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı gibi, Mustafa Kemal'in ilkokuldan Harp Akademisi'ne kadar süren çok başarılı, derecelerle dolu bir eğitim-öğretim hayatı vardır. Ayrıca, yabancı dil eğitiminde olduğu gibi, okulda aldığı eğitimle yetinmeyip sürekli kendini geliştirecek faaliyetler içinde olduğu da bilinmektedir. Mustafa Kemal yaptığı seçimlerde yalnız değildi, ancak yetenekleri kendine özgüydü. O, ilkokul sıralarından başladığı okuma, düşünme ve sorgulama tutkusunu yaşamının sonuna kadar sürdürmüştür. İşte bu özelliği, Mustafa Kemal'e ülkesini ve vatandaşını seven iyi bir subay, ülkesinin geleceğini düşünen aydın bir insan, bağımsızlık tutkunu bir kişi, ülkesinin kurtarıcısı ve kurucusu, dünya barışına katkı sağlayan kişi ve yaptıkları ile sömürge altında yaşayan toplumlara örnek ve umut olmuş insan, yani Mustafa Kemal Atatürk kimliğini kazandırmıştır.

Sonuç olarak, Atatürk'ün çocukluk ve gençlik yılları incelendiğinde, onun liderliğini mümkün kılan kişisel niteliklerin erken yaşlardan itibaren biçimlendiği açıkça görülmektedir. Eğitim hayatının her aşaması, kişisel karakteri ve düşünsel gelişimiyle bütünleşerek, O'nu hem askerî dehasını

hem de modern Türkiye'yi kurma iradesini ortaya koyabilecek donanıma ulaştırmıştır. Bu yönüyle Atatürk'ün yaşamının Selanik'ten İstanbul'a uzanan ilk bölümü, yalnızca bir biyografik anlatı değil, aynı zamanda modern Türkiye'nin oluşumuna ışık tutan tarihsel bir hazırlık safhası olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Arşivler Daire Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
BOA, 40-114/MF.MKT./H-11-07-1293 (2 Ağustos 1876) Recep.
BOA, 53-150/MF.MKT./H-02-03-1295(6 Mart 1878) Rebiulevvel.
BOA, 65-10/MF.MKT./H-15-05-1297(28 Nisan 1880) Cemazeyilevvel.
BOA, 1102-86363/İ.DH./H-03-02-1306 (9 Ekim 1888) Safer.
BOA, 25-65/Y.MTV./-18-06-1304 (18 Mart 1887) Cemazeyilahir.

Gazeteler

Sözcü, Atatürk ve Eğitim: Atatürk'e ilham ve kuvvet veren öğretmenler.
<https://www.sozcu.com.tr/egitim/ataturke-ilham-ve-kuvvet-veren-ogretmenler.html#:~:text=Mustafa%20Kemal'in%201896%20da,dil%20bilgisinin%20temelini%20C%20sevgisini%20oluşturmuştur> (Erişim tarihi: 10.04.2023).
Güler, Ali, Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi ile İlk Ve Orta Öğrenim Yaşantısının Rolü. <https://www.haberturk.com/ataturk-un-gittigi-okullar-listesi-sirasiyla-mustafa-kemal-ataturk-un-gittigi-okullar-ve-ogrenim-gordugu-yerler-hteg-3579034> (Erişim tarihi 15.03.2023).
Üner, Türker, (2023). Atatürk'ün Gittiği Okullar Listesi: <https://www.haberturk.com/ataturk-un-gittigi-okullar-listesi-sirasiyla-mustafa-kemal-ataturk-un-gittigi-okullar-ve-ogrenim-gordugu-yerler-hteg-3579034> (Erişim tarihi, 5.5.2023).

Araştırma, İnceleme Eserler

Aksan, A. (1986). Atatürk der ki. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Aksoy, V., (2022) Manastır Askeri İdadisi. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/manastir-askeri-idadisi/> (Erişim tarihi: 05.04.2023).
Aksoy, V., Şemsi Efendi Mektebi. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/semsi-efendi-ektebi/?pdf=4662> (Erişim tarihi: 4.5.2023).
Akyüz, Y. (1987). Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri. Atatürk Araştırma Merkez, Cilt: 4 Sayı: 10, 71 – 90.
Akyüz, Y. (1992). Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt VII, Sayı 23, ss.233-239.
Akyüz, Y. Atatürk'ün Yetiştirmesi ve Öğretmenleri. <https://isteaturk.com/g/icerik/Ataturkun-Yetistirmesi-ve-Ogretmenleri/849> (Erişim tarihi 19-08.2023).
Aslan, M.(2023). Osmanlı Subaylığından Modern Suriye Devleti Savunma Bakanlığına: Yusuf Azma, hayatı ve siyasi faaliyetleri. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 22(4): 1276-1295.
Avcı, M. (2020). Mustafa Kemal Atatürk'ün Yabancı Dil Bilgisi ve Türkçeye Kazandırdığı Eserler. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD) Cilt 10, Sayı 2, ss.519-548.
Aydemir, Ş. S. (1963). Tek Adam: Mustafa Kemal. Cilt 1 (ss.1891-1919) İstanbul: Remzi Kitabevi.
Balevi, E. (2019). Mustafa Kemal Atatürk'ün Strateji Uygulamaları. (Yüksek lisans tezi). Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Programı. İstanbul.
Cebesoy, A. F. (1967). Sınıf arkadaşım Atatürk. İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
Güler, A. Mustafa Kemal'in Eğitim Gördüğü Okullar. ss.1-7. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturkun-egitim-ve-ogretim-gordugu-kurumlar/?pdf=3781> (Erişim tarihi: 05-05.2023).

- Güler, A. (2000). Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerini Işığında). Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Güler, A. (1999). Mustafa Kemal Atatürk'ün Soyü. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XV, S. 45, Kasım, ss. 969-1009.
- MSÜ, (Milli Savunma Üniversitesi) <https://www.msu.edu.tr/>
- T.C. Uşak Valiliğı, Atatürk'ün Biyografisi. <http://www.usak.gov.tr/ataturkun-biyografisi> (Erişim tarihi: 02.08. 2023).
- Tüfekçi, D. G. (Derleyen) (2024). Atatürk'ün Okuduğı Kitaplar. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ORTA DOĞU POLİTİKALARI VE AZERBAYCAN

Metanet Şahaliyeva *

GİRİŞ

Kadim bir tarihe, maddi ve kültürel mirasa sahip olan Azerbaycan devleti elverişli doğal ve coğrafi koşullara, zengin bir fauna ve flora sahiptir. Azerbaycan topraklarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çeşitli maddi ve kültürel anıtlar ve antik yerleşim yerleri, bu topraklardaki ilk insan yerleşiminin yüz binlerce yıl öncesine dayandığını göstermektedir. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde bulunan ve Paleolitik anıtlar arasında en eski insan yerleşim yeri olarak kabul edilen Azık Mağarası (350-400 bin yıl önce) bunun kanıtıdır. Ayrıca: "Kelbecer'deki Zar, Nahçıvan'daki Kazma, Kazak'taki Daşsalahlı, Damcılı ve Lerik'teki Buzeyir mağaralarının tarihi MÖ 1,5 milyon yıl öncesine dayanmaktadır." (Nuriyeva, 2015:10).

Azerbaycan halkının yaklaşık 5 bin yıllık bir devlet geçmişi vardır. MÖ 4. binyılın sonu ve 3. binyılın başında Azerbaycan topraklarının Güneyinde ilk devlet yapıları ortaya çıkmaya başlamış ve zamanla ülkede yeni devletler ortaya çıkmıştır: MÖ 1. binyıldan itibaren Manna, Skif [İskitler] krallığı, Massaget krallığı, Atropatena vb. gibi güçlü devletler ortaya çıkmıştır. Modern "Azerbaycan" yer adı, eski "Atropatena" (Yunanca kaynaklarda "Media Atropatene") isminden gelmektedir. "Atropatena" adı, MÖ 1. ve 1. yüzyıllarda yaşamış Yunan tarihçi ve coğrafyacı Strabon tarafından ortaya atılmıştır: 8. ve 7. yüzyıllardan itibaren çivi yazılı kitabeler de dahil olmak üzere çeşitli kaynaklarda yer alan "Antarpatkan", "Andirpatianu", "Aderbaygan" ifadelerinden türetilmiş ve bu dönemden itibaren Adorbayjan, Aderbaygan şeklinde kullanılmıştır." (Naghi, 2015:80) Nuriyeva şöyle yazıyor: "Atropatena (Aderbaygan) eyaleti esas olarak günümüz Güney Azerbaycan'ını ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bazı Güney bölgelerini kapsıyordu. Ülkenin batısında Zagros sıradağları uzanıyordu, en geniş ova alanı Urmiye Gölü'nün güneyindeydi. Kuzey

* Dr, matanat.sahaliyev.63@bk.ru, ORCID: orcid.org/0000-0002-2409-6591.

kesiminde ise Garadagh sıradağları bulunuyordu." (Nuriyeva,2015:28). Azerbaycan, MS 3. yüzyılda Sasani-İran İmparatorluğu (224-651), 7. yüzyılda ise Arap Halifeliği (639-720) tarafından işgal edildi. Ancak ne 600 yıllık İran İmparatorluğu, ne de Arap egemenliği Azerbaycan'ın kadim devlet geleneğini yok edebilirdi.

7. yüzyılda İslam'ın benimsenmesi, birleşik bir halk ve dilin oluşumuna güçlü bir ivme kazandırdı. Halifeliğin çöküşüyle (9. yüzyılın ortaları), Azerbaycan topraklarında Sacidler, Şirvanşahlar, Salariler, Revvadiler, Şeddadlar ve Şeki Beyliği gibi yerel devletler ortaya çıktı. Azerbaycan topraklarının birleşik Azerbaycan Türk devleti Sacid Devleti'nin (879-941) bir parçası olması, iç ekonomik ve kültürel ilişkilerin derinleşmesine, aynı zamanda etnik ve siyasi birliğin daha da güçlenmesine olumlu etki etmiştir. En önemlisi, izlenen başarılı politika sonucunda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü korunmuş ve devlet yapısı güçlendirilmiştir(Şen, 2019:138-140).

11. yüzyılın ortalarında, Orta Asya'dan Akdeniz kıyılarına ve Derbent Boğazı'ndan Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş toprakları kapsayan Büyük Selçuklu İmparatorluğu kuruldu. Bu, Yakın ve Orta Doğu tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Selçuklu dönemi, Azerbaycan devlet tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Sultan Alparslan (20 Ocak 1029-15 Aralık 1072), Malazgirt Muharebesi'nde (26 Ağustos 1071) Bizans İmparatorluğu'nun askeri güçlerini yenerek, Bizans İmparatorluğu'nun tüm Güney Kafkasya'yı Hristiyanlığın etkisi altına alma planını altüst etti. Bu, Kafkasya da dahil olmak üzere Yakın ve Orta Doğu'nun sonraki tarihinde temel bir rol oynadı. Selçuklu döneminde Azerbaycan, özel bir konuma sahip olmakla birlikte merkezi bir rol de oynamıştır. Bu nedenlerden dolayı: "Büyük Selçuklu sultanları Alparslan ve özellikle Melikşah döneminde Azerbaycan ve Aran, Selçukluların taç toprağı veya "şehzade sancağı" ilan edilmiştir. Horasan ve Azerbaycan, Oğuz Türkleri için vazgeçilmez iki ülke'den biri sayılıyordu." (Necef, 2010:3).

13. yüzyılın başlarında Moğol feodal devleti (1206-1227) kuruldu. Kısa süre sonra Cengiz Han (1206-1227) komşu eyaletleri işgal etmeye başladı. O dönemde, Azerbaycan'ın doğu sınırlarında bulunan Harezmşahlar devleti hem ekonomik hem de askeri açıdan zayıflamış ve bu nedenle Moğollarla savaşılabilecek güce sahip değildi. Bunun birkaç nedeni vardı: Birincisi, ülkede feodal çekişmeler hüküm sürüyordu; ikincisi, Eldaniz Atabeyliği, Şirvanşahlar devleti ve Marağa'daki Revvadi soyundan gelen

Aghsunguri hanedanı (1108-1227) eskisi kadar güçlü değildi. Bu, yeni bir bağımlılık anlamına geliyordu. Böylece işgal altındaki topraklarda yeni bir devlet -Hülagü Devleti kuruldu. Hülagu Devleti'nin Azerbaycan'da bir asır boyunca (1357'ye kadar) varlığını sürdürmesi, ülkenin ekonomik, siyasi ve kültürel yaşamının yanı sıra sınırlarının, dilinin vb. istikrarını da etkiledi. Çeşitli iklimi ve zengin doğal kaynaklarıyla Azerbaycan, Hülagu Devleti'nde önemli bir yere sahipti. Bu nedenle: "Azerbaycan'ı Hülagu Devleti'nin merkez eyaleti, Maragan, Tebriz, Sultaniye ve tekrar Tebriz'i başkent yaptılar. Hülagu Devleti'nin tüm toprakları Azerbaycan-Tebriz'den yönetiliyordu. Karabağ, İlhanlıların yazlık ikametgahı, Muğan ise kış kampıydı."(Nuriyeva,2015:85)

14. yüzyılın ikinci yarısı-15. yüzyıl, Azerbaycan tarihinde önemli bir dönem olarak kabul edilir. Dış müdahalelerin etkisine rağmen, Azerbaycan bu dönemde hem siyasi, hem ekonomik hem de kültürel olarak gelişmiştir. Bu dönemde ülkede siyasi bölünmeler ve feodal iç savaşlar yaşanmış olsa da, aynı dönemde Karakoyunlu (1410) ve Akkoyunlu (1468) gibi güçlü devletler ortaya çıkmıştır. Timurlu Seferleri (1387-1469) ve Şirvanşahlar'ın yükselişi (861-1538) bu dönemin önemli siyasi olayları olarak kabul edilebilir. Bu yüzyılda Azerbaycan önemli bir ticaret merkezi olmaya devam etti. Tüm siyasi çatışmalara rağmen Azerbaycan halkı kültürünü geliştirebildi. Buna müteakip: İmameddin Nesimi, Gazi Burhaneddin, Şirvanşah Halilullah Hakkı ve Şah İsmail Hatayi gibi şahsiyetlerin yaratıcılığı, klasik Azerbaycan edebiyatının ve dini-felsefi düşüncesinin yükselişinin bir aşaması olarak kabul edilebilir. 15. yüzyılın ilk yarısında Şeyh Cüneyd'in (1429-1460) hükümdarlığı döneminde Safevilerin Küçük Asya ve Kuzey Suriye kabileleriyle ilişkileri güçlendi. Şeyh Haydar (1460-1488), babası Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra onun politikasını sürdürerek, tarikatın askeri gücünü artırdı. Bundan dolayı, "Azerbaycan, Anadolu ve Şam'da yaşayan Afşar, Kaçar, Zülkadir, Tekeli, Ustajlı, Şamlı, Rumlu gibi Türk boylarına güvenmeye başlamıştır. Askeri açıdan güçlenen Şeyh Haydar, tarihe ayrı bir mezhep niteliği kazandırmıştır." (Naghi,2015: 249)

Sonuç olarak, oğlu Şah İsmail Hatayi tarafından Azerbaycan merkezli (Tebriz) Safevi Devleti (1501) kuruldu. Safevi İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda ortaya çıkışı, Azerbaycan ve komşu ülkelerde feodal toplumun evriminde yeni bir aşama olarak kabul edilir. Bu İmparatorluk dil, kültür ve din bakımından farklı birçok halkı ve kabileyi tek bir devlet gücü altında

birleştirdi ve bu da kontrolü altındaki ülkelerde feodalleşme sürecini hızlandırmış oldu. On yıllarca süren feodal çekişmelerin ardından Azerbaycan hem devlet bütünlüğünü, hem de ekonomi ve kültürde belirli bir ilerleme kazandı. Böylece tarihte, Osmanlı İmparatorluğu ve Büyük Moğol İmparatorluğu ile birlikte, dönemin en büyük Asya devletlerinden biri olan Safevi İmparatorluğu da halklarının tarihi kaderinde önemli bir rol oynadı. Azerbaycan toprakları ise Osmanlı ve Safevi devletleri arasında stratejik ve siyasi mücadelenin merkezi haline geldi (Sümer, 1976:3-5; Aslan, 2023:865).

Bilindiği üzere, Uluslararası ticaret yollarının kesiştiği stratejik noktaları olan Orta Asya, Çin, Hindistan ve Basra Körfezi'ni Karadeniz ve Akdeniz'e, Yakın ve Orta Doğu ülkelerini ise Rusya'ya bağlayan ticaret yolları Azerbaycan topraklarından geçiyordu. Bu durum, Osmanlı Devleti için hem siyasi hem de ekonomik açıdan büyük önem taşıyordu. Öncelikle Azerbaycan, coğrafi açıdan Kafkasya, Hazar Denizi ve İran kıyılarını Akdeniz'e bağlayan bir kavşak noktası olarak görülüyordu. Osmanlılar, Azerbaycan topraklarından geçen kervan yollarını kontrol ederek Safeviler üzerinde siyasi üstünlük sağlamak istiyordu. Osmanlı idarecileri ayrıca dünya ekonomisinde belirleyici rol oynayan başlıca emtiaların (baharat, ipek, tuz, halı, tahıl, kuru meyve, petrol vb.) Azerbaycan'da olduğunu da farkındaydı. Bunların hepsi yabancı ülkelerin pazarlarından ithal ediliyordu. Aynı zamanda, bu dönemde Azerbaycan'ın Avrupa ile ticari ilişkilerinin genişlemesi, Doğu -Batı ekonomik ilişkilerinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, Azerbaycan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun politikası üzerinde son derece yüksek bir etkiye sahip olduğunu da göstermiştir. F. Braudel, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Doğu ülkeleri ile ilişkilerindeki rolüne özel bir önem vermiş ve "Osmanlılar tarafından (1453'te) İstanbul'un (Konstantinopolis) fethini dünya ekonomik sisteminde köklü bir değişim"(Braudel, 1989:226; Ezimli, 2014:22) olarak gösterir. Ancak Batı, Osmanlı İmparatorluğu'nu Doğu ile ticaretin önünde bir engel olarak görüyordu. Osmanlıların Orta Doğu'ya olan ilgisinin birkaç nedeni vardı: Stratejik açıdan Orta Doğu, Asya ve Avrupa'nın kesiştiği noktada bulunuyordu. Dini nedenlerle Mekke ve Medine gibi kutsal yerler Osmanlılar için özel bir öneme sahipti. Bir diğer önemli nokta ise ekonomik çıkarlarıydı. Çünkü Osmanlılar için ticaret yollarını ele geçirmek ekonomik güç kazanmak anlamına geliyordu. O dönemde, Avrupa devletlerinin Hindistan'a erişimi Osmanlı Devleti tarafından

kapatılmıştı. Bu durum, Avrupalıları yeni yollar aramaya zorladı. Sonuç olarak, Avrupa için "Büyük Coğrafi Keşifler" gerçekleşti. Bunun sonucunda Avrupalılar alternatif rotalar bulmak için çaba gösteriyordu. Osmanlı topraklarından geçen ticaret yollarını kullanmayan Avrupalılar, Osmanlı Devleti'ni büyük bir ekonomik paydan mahrum bırakıyor, bu keşifler sonucunda Avrupalılar güçleniyor ve yeni silahlar elde ediyordu.

Sonuç olarak, yeni çağa ayak uyduramayan Osmanlı Devleti, hem denizde hem de karada üstünlüğünü Avrupalılara kaptırıyordu (Aslan, 2025:3). "Büyük coğrafi keşifler"den sonra, Levant ticareti de üstünlüğünü kaybediyor. Ancak, önemini birkaç yüzyıl boyunca koruyabiliyor. (Batı Anadolu sahilleriyle Marmara sahillerinde yetişen Türk gençleri donanmaya levent adıyla kaydedildi ve Anadolu leventleri "levend-i Rûm" olarak anıldı. İnce donanma için Tuna yalılarında levent yazılırdı). (<https://islamansiklopedisi.org.tr/levent>) Çünkü bu ticaret yolu, okyanus ticaretine erişimi olmayan ülkeler için ana ticaret kaynağıydı.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE AZERBAYCAN

Bilindiği gibi Eski çağlardan beri Doğu-Batı doğrultusunda yer alan Azerbaycan, Doğu ülkeleri ile Avrupa arasındaki ticari ilişkilerde bir köprü görevi görmüştür. Ticari ilişkiler, Karadeniz ve Akdeniz kıyılarındaki ticaret merkezleri aracılığıyla yürütülmüştür. "Büyük İpek Yolu" Çin'den Akdeniz kıyılarına kadar uzanmasına rağmen, bu yolun Azerbaycan topraklarından geçmesi, bu bölgelerde bulunan devletlerin gelir kaynaklarının artması anlamına geliyordu(Frankopan, 2015:23).

Bu açıdan bakıldığında, Kafkasya Osmanlı Devleti'nin politikasında önemli bir yer tutuyordu. Zira Azerbaycan'ın birçok şehri, özellikle Tebriz, Nahçıvan, Şamahı ve Gence, Osmanlı Devleti'nin ticaret sisteminde ana geçiş noktaları olarak kabul ediliyordu. Bu şehirlerle ipek ticareti, kervan yollarının yanı sıra Hazar Denizi üzerinden de gerçekleştiriliyordu. "Ham ipek Tebriz, Nahçıvan, Marağa ve Gence'de üretiliyordu" (Nuriyeva, 2015:142). Tüm bu uluslararası ticaret ilişkileri, Osmanlı ekonomisinin ana unsuru olarak kabul ediliyordu. 1555'teki "Amasya Barış Antlaşması" (Ferzelibeyova,1194:106)ndan sonra Safevi-Osmanlı ilişkilerinin normalleşmesiyle ekonomik istikrar kısmen sağlandı. Bu iki açıdan önemliydi. İlk durum, ülkeler arasındaki ticaret ilişkilerinin tamamen kesilmesine izin vermezken, ikinci durum Osmanlı Devleti'nin hem Batı hem de İran ile ticari ilişkilerini sürdürmesine olanak sağladı.

16. yüzyılın ikinci yarısında, aralıksız devam eden Osmanlı-Safevi savaşları (1578-1590; 1603-1618; 1623-1639), Azerbaycan'ın siyasi manzarasına yeni bir renk kattı. Özellikle 1578-1590 yılları arasında Gence, Tebriz, Nahçıvan ve Şirvan yönlerinde yapılan savaşlar (Lala Mustafa Paşa), Osmanlı ordusuna başarılar getirdi. Bu durum, Osmanlıların Güney Kafkasya'da devlet ve idari işlerini yürütmesine olanak sağladı. 16. yüzyılda Tebriz, Erdebil, Marağa, Araş, Nahçıvan, Culfa, Gence, Berde ve Derbent şehirleri ekonomik ve siyasi-idari açıdan merkez olarak kabul ediliyordu. Özellikle Doğu ile Anadolu'yu birbirine bağlayan kervan yolları olan Nahçıvan ve Ordubad büyük önem taşıyordu. Şirvan'ın başlıca ticaret merkezleri Bakü, Şamahı ve Derbent şehirleriydi. Şamahı, Azerbaycan'ın ekonomik hayatında önemli bir rol oynamıştır. Şamahı pazarında hem yerel, hem de komşu ülkelerden ithal her türlü ürün bulunabiliyordu. Bu durum, Avrupa ve Doğu ülkelerinden gelen ticari yatırımcıların ilgisini çekiyordu. Dilaver Azimli şöyle yazıyor: "Azerbaycan şehirleri arasında Şamahı, Bursa ile daha geniş ticari ilişkileriyle öne çıkıyordu. Genel olarak Şamahı şehri, Azerbaycan'ın ekonomik hayatında çok büyük bir öneme sahipti. Bu, Hazar Denizi'nin 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası ticaretteki artan rolünden kaynaklanıyordu." (Ezimli,2014:74). Hatta: "Moskova Knezliği, Şirvan'ın ticari ilişkilerinde özel bir yere sahipti. Yazılı kaynaklara göre Şirvan, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yani Şirvanşah Ferruh Yaşar (1462-1500) döneminde Moskova Knezliği ile ticari ilişkilerini güçlendirmeye" (Ezimli,2014:76) başladı. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasındaki temel hedefi, Tebriz-Erzurum, Tokat-Bursa ipek yolları üzerinden baharat pazarını tamamen ele geçirmektir. Son olarak: "Anadolu'dan geçen ticaret yollarının kontrol altına alınması sonucunda Bursa, Ortadoğu'nun en önemli ipek ticaret merkezi haline geldi" (Necefli,2014:106).

İpek üretimi Şamahı ve Araş'ta yapılırsa da, Tebriz şehri Osmanlı tüccarları için en popüler yerd. Tüccarlar, Tebriz ipeğini Erzurum ve Trabzon'a, oradan da Avrupa'ya getiriyorlardı. Osmanlı Türkleri sadece ipek üzerinde değil, baharat pazarında da tam kontrole sahipti. Avrupa devletlerinin ekonomik hayatına istedikleri zaman müdahale edebiliyorlardı. "Baharat kervanları Osmanlı Türklerinin kontrolündeki limanlara giriyor ve bu limanlardan yeni fiyatlarla Avrupa pazarlarına yöneliyordu. Bu bağlamda, Avrupa'daki malların fiyatları da arttı ve buna bağlı olarak para değer kaybetti." (Cahit,1980:62). Elbette, ticaret

yollarının güvenliği ülkeler arasında imzalanan barış antlaşmalarına bağlıydı. Bu nedenle, 17 Mayıs 1639'da imzalanan 27 maddeden ibaret olan “Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması” (Bayramlı,2017:196) özellikle önemlidir. Safevi elçisi Sarı Han ve Osmanlı temsilcisi Kara Mustafa Paşa arasında imzalanan bu antlaşmaya göre, Arap Irak'ı Osmanlılara, Zancir Kalesi'nin doğusundaki topraklar ise Safevilere verildi. Safeviler de Van ve Kars kalelerinin yanı sıra Ahılsikhe'ye saldırmayacaklarına dair garanti verdiler. Bu antlaşmanın Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu için iki önemli rolü vardı: Birincisi, sınırlarını belirlemek; ikincisi, kervan yollarının güvenliğini sağlamaktı. Dolayısıyla, Safeviler ve Osmanlılar arasında imzalanan bu anlaşma, iki devlet arasındaki ilişkileri 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar kısmen iyileştirebilmiştir. Bu dostane ilişkiler, Şah II. Abbas'ın halefi Şah II. Süleyman'ın (1666-1694) saltanatına kadar devam etmiştir. Saray bu konuda şöyle yazıyor: "Osmanlı hükümdarı, Şah Süleyman'ı iktidara gelişi dolayısıyla tebrik etmek için elçisini göndermişti. Safevi Şahı da Sultan II. Süleyman (1687-1691) ve Sultan II. Ahmed'i (1691-1695) tahta çıkışlarından dolayı tebrik etmek için elçisini İstanbul'a göndermiştir." (Saray,1990:46).

Böylece Osmanlı Devleti, özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda bölge siyasetinde hakimiyet kazandı ve hem Avrupa, hem de Asya'daki ekonomik ve ticari çıkarlarını korudu. Aynı zamanda Güney Kafkasya-Azerbaycan toprakları ve Rusya ile karşılıklı ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu politikasının ana yönlerinden biriydi.

SONUÇ VE ÖNERİLER

623 yıllık bir geçmişe sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, büyük bir imparatorluk olarak siyasi haritanın seyrini değiştirerek uluslararası konumunu kökten güçlendirdi. Bunun nedeni, 15. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Asya ve Avrupa'da stratejik açıdan önemli birçok yeri ele geçirmesiydi. Akdeniz ve Karadeniz'i kapsayan Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında yüzlerce yıl boyunca varlığını sürdüren Osmanlı İmparatorluğu, 36 padişah tarafından yönetildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bakımından dünyanın en büyük imparatorluğu olması tesadüf değildir. 13. yüzyıl sonu- 14. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmeye başladığı dönem olarak kabul edilir. 15. ve 17. yüzyıllardan itibaren Akkoyunlular, Safevi devleti ve Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın siyasi ve ekonomik politikasında önemli bir rol oynamaya başladı. 16. yüzyılın ilk on yılında Osmanlı İmparatorluğu siyasi

haritadaki konumunu genişletti. Bu, uluslararası konumunu kökten değiştirdi. En önemlisi, bu yüzyılda Osmanlılar Balkanlar'dan Arap Yarımadası'na kadar uzanan toprakları kontrol etmeye başladı.

Osmanlı Devleti'nin bölgesel politikası, esas olarak Azerbaycan toprakları, İran ve Rusya ile karşılıklı ilişkilere dayanıyordu. Zira Kafkasya ve İran bölgesiyle ilişkileri hem siyasi, hem askeri, hem de ekonomik açıdan önemliydi. Bu bölgedeki Osmanlı-Safevi savaşları (1514-1639), özellikle de Çaldıran Muharebesi'nde (1514) Safevilerin yenilgisi, Osmanlıların Azerbaycan üzerindeki siyasi nüfuzunu artırmıştır. 1516 (24 Ağustos, Merv) - 1517 (22 Ocak, Ridâniye) yıllarında yapılan savaşlar sonucunda Suriye, Filistin, Mısır ve Hicaz Osmanlı İmparatorluğu'na katıldı ve halifelik resmen Osmanlılara geçti. Geniş bir toprak parçasına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası alanda bir güç haline gelerek İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin bölgedeki nüfuzunu fiilen engelledi. Büyük İpek Yolu ile Kızıldeniz ve Akdeniz ticaret yollarının kontrolünü da eline geçirmiş oldu. Ticaret yollarının kontrol etmede üstünlük sağlasa da, Avrupalıların "Büyük Coğrafya" keşifleri, Osmanlıların Orta Doğu'daki siyasi önemini zayıflatı. İran'la ilişkilerde ise en önemli dönüm noktası 1639 tarihli "Kasr-ı Şirin" Antlaşması oldu. Bu antlaşma, taraflar arasında uzun vadeli diplomatik istikrar sağladı, sınır hattını resmileştirdi ve bölgedeki askeri çatışmaların kısmen zayıflamasını sağladı.

16. ve 19. yüzyıllar arasında ilişkiler esas olarak Osmanlı-Azerbaycan, Osmanlı-Safevi ve Osmanlı-Kacar çatışmaları tarafından şekillendirildi. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlılar, Azerbaycan hanlıkları ve yerel yönetimlerle ittifaklar kurarak İran ve Azerbaycan arasındaki diplomatik nüfuzu dengelemeye çalıştı. 19. yüzyılın ilk on yılında Güney Kafkasya'da Rus İmparatorluğu'nun kurulması ve Osmanlı-Rus savaşları (1768-1774, 1787-1792, 1806-1812) Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerine yeni bir dinamizm kattı. Rus-İran savaşlarının (1804-1813; 1826-1828) sonuçları Osmanlı'nın durumunu daha da zorlaştırdı. Rusya'nın Azerbaycan'ın belirli bir bölümünü (Kuzey) ele geçirmesi (6-10 Şubat 1828 tarihlerinde "Türkmençay" Antlaşması -Tebriz yakın Türkmençay köyünde") (Şükürov,2006:55). Osmanlı Devleti'nin İran üzerinden Güney Kafkasya'daki etkisini kaybetmesine yol açtı.

KAYNAKÇA

- Abdulla. Fazili. Atropatena M.Ö. IV-VII. yüzyıllar M.Ö. Bakü. Bilim, 1992.
- Akbar N. Necef. Selçuklu devletleri ve Atabeylikleri tarihi (Oğuzların ortaya çıkışından 14. yüzyıla kadar). Bakü: Kanun, 2010.
- Aslan, M.(2023). Bektaşiliğin yasaklı yılları: Mücadele yöntemleri ve alınan tedbirler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3):864-885.
- Bayramlı.Z.H, Şabiyev.B.S. Azerbaycan Safevi Devleti (XVI-XVII yüzyıllar) Bilim ve Eğitim, Bakü, 2017. s. 359.
- Braudel, F.(1989). Akdeniz ve Akdeniz dünyası. Çev. M.Ali Kılıçbay, C.1, İstanbul:Eren Yayıncılık.
- Doğan, C.(1980) Kapitülasyonların siyasi ve iktisadi sepepleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl.: 2, Cilt. 2, Sayı. 7, Ağustos.
- Ezimli Dilaver (2014), Azerbaycan'ın Batı Avrupa ülkeleri ve Türkiye ile ticari ilişkileri (15. yüzyılın ikinci yarısı - 17. yüzyılın ilk yarısı). Bakü: Turkhan NPB.
- Frankopan, P.(2015). İpek Yolu. Çev.Mengü Gülmen, İstanbul:Pegasus Yayınları.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi, II cild, Ankara, 1949, s. 349
- Kerim Şükürov (2006.) Türkmençay – 1828: Tarihi Vakayiname (Kısaltılmış). Bakü.
- Musali N.S. Şah İsmail'in saltanatı (Tarihi-alamara-yi Şah İsmail adlı eserden yola çıkılarak) Bakü: Eğitim ve Öğretim. 2011. s.482.
- Naghi A.G. Azerbaycan Tarihi (en eski çağlardan günümüze) Bakü, Zardabi Yayınevi LLC.2015.s.608
- Necefi Tofik (2014). Safevi-Osmanlı İlişkileri. (Türk Tarih Yazımında) Bakü: Turkhan NPB.
- Nuriyeva İrada Tofig Gizi (2015). Azerbaycan Tarihi (en eski çağlardan XXI. yüzyılın başına kadar). Yüksekokullar için ders kitabı. – Bakü: Mütərcim.
- Ogtay Efendiyev. Azerbaycan Safevi Devleti. Bakü, "Doğu-Batı", 2007, 344 s. + 8 s. (resimli)
- Saray, M. (1990). Türk-İran ilişkilerinde Şiiliğin rolü. Ankara: T.K.A.E. Yayınları
- Orhan, M. ve Aslan, M.(2025). Sanayi Devriminin Osmanlı'ya etkileri: 19.yüzyılda yabancı sermayenin çiftliklere ilgisi. *Yakın Çağ Osmanlı Tarihi Araştırmaları-I*, Ed. Ayşe Erkmen-Mustafa Aslan, Lyon: Livre de Lyon, 1-25.
- Sümer, F.(1976). *Safevi Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*. Ankara:Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü.
- Şahin Fazıl Farzalibeyli. F. (1994). Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorlukları. Bakü.
- Azernashr, <https://islamansiklopedisi.org.tr/levent>.(Erişim tarihi: 12.09.2025)
- Şen, M. E. (2019). Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(5), 134-163.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Rid%C3%A2niye_Muharebesi.(Erişim tarihi:06.10.2025)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Rid%C3%A2niye_Muharebesi(Erişim tarihi:05.11.2025)
- https://az.wikipedia.org/wiki/Teymuril%C9%99rin_Az%C9%99rbaycana_y%C3%BCr%C3%BC%C5%9F%C9%99ri
- https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eirvan%C5%9Fahlar_d%C3%B6vl%C9%99ti

1892-1902 YILLARI ARASINDA ASKERÎ RÜŞDİYELER

Songül Yılmaz Derin *

GİRİŞ

Vatan savunmasının cesaretle desteklendiği askerî eğitim, ordunun geleceğini şekillendiren temel unsur olmuştur. Askerî okullarda verilen teorik bilgiler, tatbikat sahalarında pratik alışkanlıklara dönüştüğü için stratejik bir öneme sahiptir. Geçmiş insanlık tarihine uzanan Türk Ordusu'nun eğitim meselesi, tarihsel bağlamı içinde değerlendirilmesi gereken bir konudur. Askerî teşkilatlar, ilk çağlardan itibaren aile yapısı üzerine temellendirilmiş; ailelerin kendilerini savunma ve savaşma zorunluluğu, devlet olgusunun oluşmasına zemin hazırlamıştır (Ögel, 1982: 62). Türk devletlerinde askerlik düzeni, bir var olma mücadelesi olarak görülmüş ve bu nedenle büyük önem atfedilmiştir. Devlet anlayışı, değişmeyen devlet ve ordu teşkilatı esasları çerçevesinde şekillenmiş; bu temel, nesilden nesile askerî eğitim aracılığıyla aktarılmıştır (Ögel, 1982: 337).

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyıla kadar askerî, siyasi ve kültürel alanlarda önemli bir üstünlüğe sahipken, zamanla bu gücünü yitirmeye başlamıştır. Değişen dünya dengeleri karşısında, özellikle Avrupa'daki askerî gelişmeleri takip etmek amacıyla modernleşme çabaları başlatılmıştır. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Batı'daki askerî, teknolojik ve eğitimsel uygulamaları ile bilimsel temelleri aktarma gerekliliği ortaya çıkmıştır (Somel, 2010: 41). Bu doğrultuda askeri modernizasyon süreci başlamıştır. III. Selim, topçu eğitiminin geliştirilmesi amacıyla Hoca İshak Efendi'yi görevlendirerek bu alanda çalışmalar başlatmıştır (Mufasssal Osmanlı Tarihi, Cilt V, 1971: 1759-1761). Ayrıca Fransa, İngiltere ve İsveç'ten davet edilen askerî uzmanlar aracılığıyla askerî mekteplerin modernizasyonu sağlanmıştır (Koçer, 1970: 33).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan ve Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitim aldığı 1892-1902 dönemi, Osmanlı askerî eğitiminde reform

* Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi Kara Astsubay Meslek Yüksekokulu, Balıkesir/TÜRKİYE E-mail: songulyilmazderin@gmail.com ORCID: orcid.org/0000-0002-2721-1989

hareketlerinin yoğunlaştığı bir süreçtir. Bu dönemi doğru analiz edebilmek için, söz konusu reformları hazırlayan tarihsel ve yapısal gelişmelerin incelenmesi gerekmektedir.

Askerî Eğitimde Yenileşme Dönemi

1773 yılından itibaren Osmanlı eğitim politikalarında ilk yenilikçi uygulamalar ve dönüşümler, askeri okullarda görülmeye başlanmıştır. Macar asıllı Baron de Tott'un katkılarıyla Mühendishane-i Bahrî Hümayun kurulmuş; burada geometri, matematik ve Fransızca gibi çağdaş, deneysel ve pratik dersler okutulmuştur. 1842'den itibaren İngilizce zorunlu, Fransızca ise seçmeli ders olarak programa eklenmiştir. Bu girişimi diğer askeri eğitim kurumlarının açılması takip etmiştir. 1776'da Mühendishâne-i Bahr-i Humâyûn (Askerî Deniz Okulu) faaliyete geçmiş, mühendis-hanelerde başlatılan modernleşme uygulamaları 19. yüzyılda kurumsal düzeyde yaygınlaşmıştır (Beydilli, 2020: 513-514).

1795'te Nizam-ı Cedid birliklerine subay ve askeri mühendis yetiştirmek amacıyla Mühendishâne-i Berrî-i Humâyûn'da da çağdaş dersler okutulmaya başlanmıştır. Mühendishane-i Hümayun, Humbaracı Ocağı bünyesinde gelişme fırsatı bulmuş (Koçer, 1970: 31) ve Nizam-ı Cedid, Askerî Hassa Bostancı Ocağı'na bağlı olarak faaliyet göstermiştir (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1978: 161). II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak yeni bir ordu kurmuş ve Tıbbiye'yi açarak askeri eğitim alanında önemli adımlar atmıştır (Cevat Paşa Tarihi, 1973: 223).

1826'da Tıbbhâne-i Âmire, 1834'te ise Mekteb-i Ulûm-i Harbiye (1840'tan itibaren Fransızca zorunlu) eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Modernleşmenin önemli unsurlarından biri, tercüme odaları olmuştur (Ergin, 1997: 69-73, 315-321, 327, 334-368). Dönemin kaynaklarında, askeri okullardaki modernleşmenin sivil okullara kıyasla çok daha ileride olduğu belirtilmektedir (Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, 1920: 3-4). 1 Temmuz 1835'te Harbiye, büyük bir törenle açılmıştır. Ardından Osmanlı padişahları Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid, ordu ve askeri okulların gelişimine özel önem vermiş ve bu kurumların modernleşmesini desteklemiştir (Mehmet Esad, 1310: 7). 1843 yılında çıkarılan bir kanunla, Osmanlı ordusunda Fransa ve Prusya ordularının teşkilat yapısı incelenerek köklü bir düzenlemeye gidilmiştir. İlk olarak, ordunun ve merkezlerinin yerleri yeniden düzenlenmiş; bu merkezler doğrultusunda ordunun yönetim ve eğitim faaliyetleri planlanmıştır.

Tablo 1. Osmanlı'da Ordu ve merkezleri ¹

Ordu Merkezleri	
Birinci Ordu	Hassa Ordusu, İstanbul
İkinci Ordu	Dersaadet Ordusu, Üsküdar
Üçüncü Ordu	Rumeli Ordusu, Manastır
Dördüncü Ordu	Anadolu Ordusu, Harput (Elazığ)
Beşinci Ordu	Arabistan Ordusu (Şam)

Ordular ve merkezleri bazı değişiklikler yaşamışsa da imparatorluk yıkılana kadar geçerli olmuştur. Askeri eğitim sahasında ordu ve merkezler ayrı bir uygulama alanı olarak görülmüş, bilgili ve disiplinli subay yetiştirmek için askeri okullara ayrı önem verilmiştir. (Çam, 1991: 24).

Tablo 2. Osmanlı Ordu Yerleşimi, Ordu ve merkezleri²

Osmanlı Ordu Yerleşim Birimleri
1. Ordu İstanbul Kastamonu, Ankara vilayetleriyle Hüdavendigar vilayetinin Bursa ve Ertuğrul Sancakları, Kocaeli Sancağı ve İzmit.
2. Ordu Edirne Konya, Edirne vilayetleriyle Hüdavendigar Vilayetinin Bursa ve Ertuğrul Sancakları dışındaki yerler.
3. Ordu Selanik Selanik, Kosova, İşkodra, Yanya, Manastır ve Aydın vilayetleri.
4. Ordu Erzincan Erzurum, Trabzon, Sivas, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetleri
5. Ordu Şam Suriye, Beyrut, Halep, Adana vilayetleriyle Kudüs müstakil sancağı.
6. Ordu Bağdat Basra, Bağdat, Musul, Yemen vilayetleri.
7. Ordu Sana Trablusgarp vilayetiyle Bingazi Sancağı, Hicaz vilayeti.

Tablo 3. Tazimattan önce Askeri Eğitim Müesseseleri ³

Din Esasına Göre Eğitim		Batı Usulüne Göre Eğitim	
Sıbyan Okulları	Medrese ve Dereceleri	Askeri Teknik ve Genel Eğitim	İhtisas Okulları
	İbtida-i Hariç	Mühendishane-i Bahri	Rüştiyeler
	İbtida-i Dahil	Hümayun 1773	
	Hareket-i Hariç	Mühendis hane-i Berri	Mekteb-i Ulum-u
	Hareket-i Dahil	Hümayun 1793	Edebiye 1839
	İbtida-i Altmışlı	Tophane-i Amire ve	Mekteb-i Maarif-i
	Hareket-i Altmışlı	Cerrahhane-i Mamure	Adliye 1832
		1826	
	Musula-i Süleymaniye	Mızıka-i Hümayun	
	Havass-ı Süleymaniye	1834	
	Süleymaniye		
	Darülhadis		

¹Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1978, c. III, Kısım V, Ankara, Genelkurmay Basımevi: 161.

² Çadırcı, M. (2002). "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 13: 1460; Patoğlu, B. (2018): 49.

³ Enver Ziya Karal, E. Z. (2011). Osmanlı Tarihi, C. VI, s. 169

Osmanlı Devleti hükmettiği sahayı 7 ordu yerleşim birime ayırarak yönetmiştir. Orduların kapsadıkları eyalet ve sancaklar askeri yapının kolay teşkilatlanması ve tatbik sahalarını oluşturmuştur.

Tanzimat dönemi ile birlikte Modern eğitimin en önemli ayaklarından olan askeri eğitim kurumları oluşturulmaya ve uygulamalar hayata geçirilmeye başlanmıştır. 18. Yüzyılda Askerî Mühendishaneler ile başlayan eğitim 19. Yüzyılda askeri mektepler ile devam etmiştir. Tanzimat ile birlikte askeri eğitim anlayışındaki değişiklikleri gösteren kurumların mukayeseli tablosu aşağıda verilmiştir.

Tablo 4. Abdülmecit Devrinde Askeri Eğitim ⁴

Din Esasına Göre Eğitim	Genel Eğitim			Askeri Teknik ve Meslek Okulları
Sıbyan Mektepleri	Mesleki ve Teknik Eğitim	İlk, Orta ve Yüksek Eğitim	1847	Mühendishane-i Bahri Mühendishane-i Berri Mekteb-i Tıbbiye Mektebi Harbiye Mızıka-i Hümayun Erkan-ı Harbiye
Medreseler	Mekteb-i Osmani	Kız Rüştîyeleri	1868	
Nevvab Mektebi 1857	Mekteb-i Ziraat	Darülmaarif	1849	
	Mekteb-i Ziraat ve Maadin		1858	
	Mektebi Mülkiye	Darülfünun açılma prensip kabulü	1845	
	Mekteb-i Telgraf	Encümen-i Daniş	1854	

⁴ Mahmut Şevket, M. (1320). Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi, Kısmı Salis; Çam Y. (1991), Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar, Genel Kurmay Basım Evi: 25, 26, 27; Komisyon, 2000, Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim: 177.

Tablo 5. Tanzimat'tan Sonra Askeri Okullar⁵

Mektep Nazırı Genel Müfettiş Yüksek Okullar Baytar Harbiyesi		İkinci Nazır Kara Harp Okulu Mühendishane-i Berri Hümayun	
Tıbbiye Okulu		Rüştiye Okulları	
İdadi Okulları		A. İstanbul'da Kurulan Askeri Rüştiyele	
Harbiye-i Şahane Mektebi-i İdadisi		Beşiktaş Askeri Rüştiyesi	
Dersaadet Mekteb-i i İdadisi		Fatih Askeri Rüştiyesi	
İşkodra Mekteb-i İdadisi		Eyüp Askeri Rüştiyesi	
Mekteb-i Tıbbiye İdadisi		Gülhane Askeri Rüştiyesi	
Bursa İdadisi		Kocamustafapaşa Askeri Rüştiyesi	
Edirne İdadisi		Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi	
Manastır İdadisi		Üsküdar Toptaşı Askeri Rüştiyesi	
Bağdat İdadisi		Kasımpaşa / Bahriye Askeri Rüştiyesi	
Şam İdadisi		Baytar Askeri Rüştiyesi.	
Erzurum İdadisi		B. Rumeli'de Kurulan Askeri Rüştiyeler	
Kuleli İdadisi		Edirne Askeri Rüştiyesi	
Erzincan İdadisi		Manastır Askeri Rüştiyesi	
		Selanik Askeri Rüştiyesi	
		Üsküp Askeri Rüştiyesi	
		İşkodra Askeri Rüştiyesi	
		C. Anadolu'da Kurulan Askeri Rüştiyeler..	
		Diyarbakır Askeri Rüştiyesi	
		Erzincan Askeri Rüştiyesi	
		Erzurum Askeri Rüştiyesi	
		Mamuretülaziz Askeri Rüştiyesi.	
		Bursa Askeri Rüştiyesi	
		Trabzon Askeri Rüştiyesi	
		Sivas Askeri Rüştiyes	
		Kastamonu Askeri Rüştiyesi	
		Bitlis Askeri Rüştiyesi.	
		Van Askeri Rüştiyesi	
		Konya Askeri Rüştiyesi	
		D. Arap Vilayetlerinde Kurulan Askeri	
		Rüştiyeler	
		Eski Bağdat (Birinci) Askeri Rüştiyesi	
		Yeni Bağdat (İkinci) Askeri Rüştiyesi	
		Beyrut Askeri Rüştiyesi	
		Şam Askeri Rüştiyesi	
		Halep Askeri Rüştiyesi	
		Trablusgarp Askeri Rüştiyesi	
		San'a Askeri Rüştiyesi	
		Süleymaniye Askeri Rüştiyesi.	
		Taiz Askeri Rüştiyesi	
		Abha Askeri Rüştiyesi.	

⁵ Mahmut Şevket, M. (1320). Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi, Kısmı Salis; Çam Y. (1991), Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar, Genel Kurmay Basım Evi: 25, 26, 27; Komisyon, 2000, Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim: 177.

1 Mart 1845'te Sultan Abdülmecid, eğitim çalışmalarını yürütmek üzere Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ı kurmuştur. Meclis, kısa sürede faaliyetlerine başlamış; 1847 yılında açılan sivil Rüştiyelerin mezunlarının askerî idadîlere uyum sağlamakta güçlük çektiği görülmüştür. Bu uyum sorunları nedeniyle, mezunların büyük bölümü devlet kadrolarında memur olarak görevlendirilmiş; bu durum, askerî liselere öğrenci kaynağı oluşturacak askerî rüştiyelerin açılmasını gerekli kılmıştır (Ergin, 1985: 53).

Aşağıda yer alan Tablo 3 ve Tablo 4'te, Abdülmecid dönemindeki okullar ile Tanzimat sonrasında eğitim veren sivil ve askerî eğitim kurumları gösterilmiştir. Bu tablolar, zamanla askerî eğitim kurumlarının sayısının arttığını ve yaygınlaştığını ortaya koymaktadır. 1847 yılında Harbiye ile ilgili bir kanunname hazırlanarak okulun teşkilatı oluşturulmuştur (K.H.O. Arş., Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şahnenin İdare-i Dahiliyesine Dair Kanunname, İstanbul, 1263 [1847]: 7). Ordu teşkilatlanmasına paralel olarak askerî eğitim teşkilatı da düzenlenmiş; çıkarılan kanunname ile askerî okullar, Serasker Paşa'ya bağlı Mektepler Nazırı'nın idaresine bağlanmıştır. Müşir Rafet Paşa'nın komutanlığı döneminde Harbiye, Pangaltı'daki yeni binasına taşınmıştır. Meclis-i Maârif-i Askerî, askerî eğitime yön veren bir kurul olarak faaliyet göstermiştir. Bu mecliste, askerî yüksekokul yöneticileri ve öğretmenleri de görev alarak eğitim politikalarının belirlenmesinde aktif rol oynamışlardır.

Tablo 6. 1319 hicri yılına ait 22. Defterde meclis üyeleri, harbiye yöneticileri ve öğretmenlerin isimleri⁶

Meclis Üyeleri, Harbiye Yöneticileri Ve Öğretmenleri		
Askeri Mektep Nazırı	Zeki Paşa	Müşir
Askeri Mektep Müfettişi	İsmail Paşa	Ferik
Nazır-ı Sâni ve Tıbbiye Nâzırı	Ali Rıza Paşa	Ferik
Meclis-i Maârif-i Askeriye Aza Reisi	Servet Paşa	Ferik
Müfettiş	İsmail Paşa	Ferik
Nâzır-ı Sanî ve Tıbbiye Nâzırı	Ali Rıza Paşa	Ferik
Aza	Hilmi Paşa	Ferik
Aza	Ahmet Muhtar Paşa	Mirliva

⁶ Çam Y. (1991). Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar: 29-31.

Aza	Mehmet Esat Paşa	Mirliva
Aza	Osman Bey	Miralay
Aza	Nafiz Bey	Miralay
Aza	Şevki Bey	Miralay
Aza	Tahir Bey	Miralay
Aza	İbrahim Bey	Miralay
Aza	Hayri Bey	Miralay
Aza	Hilmi Bey	Miralay
Aza	Yusuf Ziya Bey	Miralay
Aza	Fazıl Bey	Miralay
Aza	Neşet Bey	Miralay
Aza	Hüsni Bey	Miralay
Aza	Macid Bey	Kaymakam
Aza	Hasan İzzet Bey	Kaymakam
Aza	Minas Bey	Kaymakam
Aza	Süleyman Bey	Kaymakam
Aza	Tahsin Bey	Kaymakam
Aza	Hasan Fehmi Bey	Kaymakam
Aza	Halil Bey	Kaymakam
Aza	Muhiddin Bey	Kaymakam
Aza	Mehmed Bey	Binbaşı
Aza	Nuri Bey	Binbaşı
Aza	Sedat Bey	Binbaşı
Aza	Raşit Bey	Binbaşı
Aza	Refet Bey	Binbaşı
Aza	Şakir Bey	Binbaşı
Aza	İbrahim Bey	Binbaşı
Aza	Safvet Bey	Binbaşı
Aza	Fazıl Bey	Binbaşı
Aza	Necip Asım Bey	Binbaşı
Aza	Ali Rıza Bey	Binbaşı
Aza	Naci Bey	Binbaşı
Aza	Selim Bey	Binbaşı
Aza	Adil Bey	Binbaşı
Aza	Yusuf Ziya Bey	Kolağası
Aza	Subhi Bey	Kolağası
Aza	Ahmet Refik Bey	Kolağası
Aza	Celal Bey	Kolağası
Aza	Behçet Bey	Kolağası
Aza	Safvet Bey	Kolağası
Meclis Katibi	Halid Bey	Kolağası

Askeri Mektep Müfettişliği 1263 tarihli kanunnamede yer almamıştır. Askeri Mektep Nazırı listede yer alan Müşir Mustafa Zeki Paşa 1882 yılından 1908 yılın kadar aralıksız bu görevde kalmıştır.

Tablo 7. 1319 Yılı Personel Rütbeler ve Sınıflar ⁷

Rütbeler	Erkan-ı Harp	Piyade	Süvari	Topçu İstihkam	Baytar	Tabip
Müşir	1					
Ferik	1	5	1			
Mirliva	2	3	1			
Miralay	4	9	-	3	2	3
Kaymakam	3	9	-	2	1	2
Binbaşı	4	45	-	3	2	5
Alay Emini	-	2				
Alay İmamı	-	1	-			
Kolağası	7	77	-	5	7	11
Alay Katibi		5	1			
Tabur Katibi		6	1			
Tabur İmamı		5				
Yüzbaşı		134	10	8	-	6
Mülazım-ı Evvel		93	10			1
Mülazım-ı Sani		94	7			
Toplam	22	499	31	22	12	29

Görevli subay sayısı toplamda 615'dir. Öğretmenler asker veya sivil olabilmişlerdir. Siviller ilmiye ve mülkiye çıkışlı kişilerdir.

Tablo 8. 1319 yılında sivil personelin durumu⁸

Memuriyet	İlmiye	Mülkiye	Toplam
Yazı İşleri	-	17	17
Arapça ve Farsça	103	10	113
İmla ve Yazı	7	40	47
İmamet	6	-	6
Sağlık	-	8	8
Lisan	-	12	12

⁷ Çam Y. (1991). Atatürk'ün Okuduğu Dönemlerde Askeri Okullar: 35-36.

⁸ Çam Y. (1991). Atatürk'ün Okuduğu Dönemlerde Askeri Okullar: 33-36.

ASKERİ RÜŞTİYELER (ASKERİ ORTA OKULLAR)

Osmanlı Devleti'nde gerileme döneminin ardından başlatılan yenileşme hareketlerinin ilk uygulama alanı askerî eğitim olmuştur. Tanzimat Dönemi'nden itibaren bu alandaki reformlar hız kazanmıştır. 18. yüzyılın sonlarında mühendis-hanelerde başlatılan modernleşme girişimleri, 19. yüzyılda askerî ortaokul seviyesindeki eğitim kurumlarında daha da gelişmiştir (Patoğlu, 2018: 41).

1845 yılında askerî idadilerdeki öğrencilerin niteliklerinin yetersiz bulunması üzerine yeni arayışlara gidilmiştir. Öğrenci niteliğini artırmak amacıyla 1864'te, askerî idadilere öğrenci hazırlamak için Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye adıyla hazırlık sınıfı statüsünde bir okul açılmıştır. Ancak bu kurum, hedeflenen düzeyde bir başarı sağlayamamıştır. 1846'da toplanan Maarif Meclisi, eğitim sistemini yeni esaslara bağlayarak ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademeli bir yapı oluşturmuştur. Bu yapılanma içerisinde askerî Rüştîyeler ile ilgili çalışmalar başlatılmıştır (Komisyon, 2000: 15). 1847'de açılan mülki (sivil) Rüştîyelerin mezunlarının çoğu, askerî okullara devam etmeyerek devlet memurluğunu tercih etmiş; buna karşılık askerî idadilerdeki öğrenci ihtiyacının giderek artması, yeni bir çözümü zorunlu kılmıştır (Ergin, 1985: 53). Bu gelişmeler üzerine Mekâtib-i Askeriye Nazırı Süleyman Hüsnü Paşa'nın girişimleriyle, askerî eğitim kurumlarının ilk basamağını oluşturacak askerî Rüştîyelerin açılması kararı alınmış ve bu karar Zilhicce 1291 (9 Ocak 1875) tarihinde resmen ilan edilmiştir.

İdadi mektebi hazırlık sınıfı kaldırılıp taşra rüştiyelerinden mezun olanlar arasından seçim yoluna gidilmiştir. Bu durum bize Mektebi-i Mahreci Askeriye'ye alınan öğrencilerden istenilen düzeyde fayda sağlanamadığını ve yeni arayış içerisine girilmiş olduğunu göstermektedir.

Planlanan askerî rüştiyelerin Tophane, Hasköy, Eyüp, Üsküdar ve Boğaziçi gibi bölgelerde kurulması; her okulda 300-400 öğrencinin eğitim görmesi ve üç sınıftan oluşması kararlaştırılmıştır. 1875 yılında, askerî okulların ilk basamağı olarak askerî rüştiye mekteplerinin açılmasına resmen karar verilmiştir (Takvim-i Vekâyi' H. 26 Recep 1292 / M. 26 Ağustos 1875: 3). Başlangıçta, idadî okullarında mevcut dört sınıfa ek olarak "ihtiyat birinci" ve "ihtiyat ikinci" adlarıyla iki sınıf daha bulunmaktaydı. Bu sınıflar, idadîlerin birinci senelerine öğrenci hazırlamak amacıyla leylî (yatılı) olarak düzenlenmişti. Ancak tüm

düzenlemeler idadî görevlilerince yapılmasına rağmen, bu ihtiyat sınıfları idadîlere yeterli ölçüde öğrenci kaynağı sağlayamamıştır. Bu durum, gündüzlü askerî rüştiyelerin açılmasını ve devletçe finanse edilmesini gerekli kılmıştır. İlk aşamada İstanbul'da dokuz askerî rüştiye faaliyete geçirilmiştir. Okulların sağladığı yararlar sonucunda vilayetlerde de benzer okullar açılmış ve sayı hızla artmaya başlamıştır (Esad, 1310: 43). 20.yüzyılın başlarına gelindiğinde askerî Rüştiyelerin sayısı 27'ye ulaşmıştır (Ünal, 2009: 591, 593).

Tablo 9. 1877 Yılında İstanbul'daki Askerî Rüştiyeler⁹

Askerî Rüştiye'nin Adı	Öğretmen Mevcudu	Sınıf Subayı Mevcudu	Öğrenci Mevcudu
Gülhane	10	2	212
Soğukçeşme	6	2	153
Fatih	6	1	339
Kocamustafapasa Askerî Rüştiyesi	7	1	139
Kasımpaşa Rüştiyesi	Askerî 9	2	205
Beşiktaş Rüştiyesi	Askerî 6	-	112
Toptaşı	6	1	148
Paşakapısı	8	1	104
Hasköy	3	1	56

1293 yılı salnamesine göre askeri rüştiyelerde 63 öğretmen, 12 dâhiliye zabiti ve 1465 öğrenci bulunmuştur. Bu rüştiyelerde kolağası rütbesinde bir subay müdürlük yapmıştır. Arapça ve Farsça derslerini veren hocaların hepsinin asker olduğu görülmüştür. (1293, Askeri Salnamesi). Askeri Rüştiyeler içinde sadece Kasımpaşa'dakinde yabancı dil İngilizce diğerlerinde ise Fransızca okutulmuştur. Öğrenciler askeri disiplin anlayışı ile yetiştirilmiştir. Öğrencilerin askeri idadiye devam etmek zorunda tutulmamışlardır (Ergin, 1977: 480). Askeri Rüştiyeler İstanbul'da farklı şekilde teşkilatlandırılmış taşra da ise her idadinin yanına Rüştiyeler kurdurulmuştur.

⁹Çam Y. (1991). Atatürk'ün Okuduğu Dönemlerde Askeri Okullar: 45; Komisyon, 2000, Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim:16.

Askerî Rüştîyelerin Yaygınlaştırılması

Askerî Rüştîyelerin ilk örnekleri Sultan Abdülaziz döneminde görülmüş olmakla birlikte, bu okulların gelişmesi ve yaygınlık kazanması II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. 1877 yılında Şam, Beyrut ve Bağdat'ta; 1879'da Edirne, Manastır, Erzurum, Erzincan, Mamuretülaziz ve Diyarbakır'da; 1880'de Bursa ve Trabzon'da; 1882'de Eyüp'te; 1883'te Sivas'ta; 1884'te Kastamonu, Halep ve Selânik'te; 1887'de Trablusgarp'ta; 1889'da San'a'da; 1890'da Van ve Bitlis'te; 1892'de ise Süleymaniye ve Üsküp'te birer askerî rüştiye açılmıştır (Komisyon, 2000: 16).

1891 yılında, Paşakapı Rüştîyesi, Toptaşı Rüştîyesi'ne yakınlığı nedeniyle kapatılmış ve eğitimine mülkiye rüştiyesi olarak devam etmiştir. Gülhane Askerî Rüştîyesi ise 1896-1897 eğitim yılından sonra binasını Askerî Tıbbiye'ye devrederek kapanmıştır.

Rumeli'de 1892 yılında Üsküp Askerî Rüştîyesi açılmış; askerî okulların yaygınlaştığı ve ordu merkezlerinde harbiyelerin kurulduğu dönemde, İşkodra'da da bir askerî rüştiye faaliyete geçmiştir.

Anadolu'daki askerî rüştiyelere 1895'te Bitlis Askerî Rüştîyesi eklenmiştir. İmparatorluğun diğer bölgelerinde ise 1893'te Süleymaniye (Musul), 1895'te Taiz (Yemen), 1896'da ise Abha (Asir) askerî rüştiyeleri açılmıştır.

Tablo 10. Askerî Rüştîyelerin Açıldığı Yerler ve Tarihleri ¹⁰

Askerî Rüştîyelerin Açıldığı Bölge ve Yerler			
1.	Ordu Bölgesi	Beşiktaş (1292)	Soğukçeşme (1292)
		Eyüp (1292)	Üsküdar Paşakapısı (1292)
		Fatih (1292)	Üsküdar Toptaşı (1292)
		Gülhane (1292)	Eyüp Baytar ve Eczacı (1302)
		Kasımpaşa (1292)	Bursa (1298)

¹⁰ Patoğlu, B. (2018). Osmanlı Devletinde Askerî Rüştîyeler. Gaziantep Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Gaziantep.

	Kocamustafapaşa (1292)	Kastamonu (1301)
2. Ordu Bölgesi	Edirne (1296)	Konya (1327)
3. Ordu Bölgesi	Manastır (1297)	Üsküp (1310)
	Selanik (1301)	İşkodra (1323)
4. Ordu Bölgesi	Diyarbakır (1297)	Trabzon (1298)
	Erzincan (1297)	Sivas (1300)
	Erzurum (1297)	Bitlis (1307)
	Mamuretülaziz (1297)	Van (1307)
5. Ordu Bölgesi	Beyrut (1294) Şam (1294)	Halep (1301)
6. Ordu Bölgesi Bağdat (1294)	Bağdat (1294),	Süleymaniye (1310)
7. Ordu Bölgesi	Trablusgarp (1304)	Taiz (1319)
	San'a (1306)	Abha (1319)

1892-1902 Yılları Arası Eğitsel Durum

1891 yılında İstanbul'daki Paşakapısı Rüştiyesi, Toptaşı Rüştiyesi'ne yakınlığı nedeniyle kapatılarak mülkiye Rüştiyesi olarak eğitimine devam etmiştir. Gülhane Askerî Rüştiyesi ise 1896-1897 eğitim yılında binasını Askerî Tıbbiye'ye devretmiş ve kapanmıştır.

Rumeli'de 1892 yılında Üsküp Askerî Rüştiyesi açılmış; askerî okulların yaygınlaşması ve ordu merkezlerinde Harbiyelerin kurulması sürecinde İşkodra'da da bir askerî Rüştiye faaliyete geçmiştir. Anadolu'daki askerî Rüştiyelere 1895 yılında Bitlis Askerî Rüştiyesi katılmıştır. Ayrıca, 1893'te Süleymaniye (Musul), 1895'te Taiz (Yemen), 1896'da ise Abha (Asir) askerî Rüştiyeleri açılmıştır.

1891 yılında 1183 öğrenci mezun olurken, 1892 yılında öğrenci sayısı 881'e düşmüştür (bu rakamlara sivil kaynaklardan gelenler de dahildir). Bina ve öğretmen sıkıntısı yaşanmadığı için eğitim istikrarlı bir şekilde sürdürülmüştür. Mektepler genellikle gündüzlü olarak faaliyet göstermişse de, San'a ve Trablusgarp'ta yatılı öğrenciler de bulunmuştur. 1891 yılında askerî Rüştiyelerde dört yıllık eğitim uygulanırken, 1892'den itibaren kademeli olarak üç yıllık eğitim sistemine geçilmiştir. İstanbul'daki okullar 1895 yılında ilk üç yıllık mezunlarını vermiştir. Taşra bölgelerinde

ise üç yıllık eğitim uygulaması 1898’de hayata geçirilmiştir (Çam, 1991: 47-48).

1891 yılında birinci sınıfta haftalık 16 saat, ikinci sınıfta 15 saat, üçüncü sınıfta 14 saat, dördüncü sınıfta ise 21 saat ders yapılmaktaydı. Eğitim yılı iki yarı yıla bölünmüş ve toplam 32 haftalık bir sürecin sonunda yılsonu sınavları düzenlenmiştir. Müfredata az sayıda yeni ders eklenmiş, ancak okutulan dersler ve sınıf yapısı değişmemiştir. 1895 yılına kadar eğitim dili ağırlıklı olarak Türkçe olmuştur (Mehmed Esad, 1310; Çam, 1991: 72).

Tablo 11. Askerî Rüştiyelerde Dersler¹¹

Ders	Ders Saati	Ders Saat Oranı
Türkçe	896	%43
Fen	256	%12
Sosyal Dersler	160	%7
Arapça- Farsça	444	%20
Fransızca	192	%9
Uygulamalı Dersler	192	%9

Okuma yazma ve dil eğitimine ağırlık verilmiştir.

Askerî Rüştiyelerde Eğitim ve İdari Kadrolar

1875’ yılında açılıp yaygınlaşmaya başlayan askerî Rüştiyeler, imparatorluğun geniş coğrafyasına yayılarak hem başkentte hem de taşrada modern eğitim ağıının önemli temsilciliğini oluşturmıştır.

İstanbul, devletin merkezî konumu nedeniyle askerî Rüştiyelerin ilk ve en yoğun açıldığı şehir olmuştur. Kuleli, Soğukçeşme, Fatih, Üsküdar ve Eyüp gibi semtlerde kurulan mektepler modern eğitim modelinin öncüsü olmuştur. Anadolu’da ise başta Selanik, İzmir, Bursa, Erzurum ve Şam gibi stratejik şehirlerde askerî Rüştiyeler açılarak merkez ile taşra arasında askerî eğitimde denge sağlanmaya çalışılmıştır. Rumeli’de Manastır, Üsküp, İškodra ve Selanik gibi şehirlerde kurulan mektepler, bölgedeki askerî yapının güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Arap vilayetlerinde ise Bağdat, Halep, Beyrut gibi merkezlerde açılan askerî Rüştiyeler, hem bölgesel güvenliği sağlamak hem de imparatorluk içindeki farklı etnik unsurları devletin askerî yapısına entegre etmek amacı taşımıştır. Bu bağlamda askerî Rüştiyeler, Osmanlı’nın merkez ve taşra

¹¹ Yusuf, Ç. (1991). Atatürk’ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar, Genel Kurmay Basım: 73.

teşkilatında modern subay sınıfının yetiştirilmesinde olduğu kadar, imparatorluğun farklı coğrafyalarında devletin otoritesini güçlendiren bir araç olarak da işlev görmüştür.

İSTANBUL'DA KURULAN ASKERİ RÜŞTİYELER

İstanbul, devletin idare ve ordu merkezî olması sebebiyle askerî eğitim kurumlarının en yoğun bulunduğu şehir olmuştur. Kuleli, Soğukçeşme, Üsküdar, Eyüp ve Fatih gibi semtlerde açılan askerî Rüştiyeler, hem başkentin güvenliği açısından stratejik bir önem taşımış hem de modern subay sınıfının temel eğitim kaynağını oluşturmuştur. Bu açıdan aşağıda İstanbul'da açılmış olan Askerî rüştiyeler verilmiştir.

Beşiktaş Askerî Rüştiyesi

Beşiktaş Askerî Rüştiyesi 1875 yılında açılmıştır (Takvim-i Vekâyi', H. 26 Recep 1292 / M. 26 Ağustos 1875 Cumartesi, s. 3; Unat, 1964: 67). İlerleyen dönemde mektebin farklı bir yerde yeniden inşa edilmesi gündeme gelmişse de, bu konuda somut bir ilerleme sağlanmamıştır. Mektep kapanana kadar aynı binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür (Patoğlu, 2018: 51).

Tablo 12. Beşiktaş Askerî Rüştiyesi Eğitim ve İdari Kadrosu¹²

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Hasan Efendi	-	-
H.1311(1893-1894)	Kolağası Reşid Efendi	10	3
H. 1316(1898-1899)	Kolağası Mehmed Ali Efendi	9	4
H. 1317(1899-1900)	Kolağası Kasım Efendi	11	4
H. 1318(1900-1901)	Kolağası Kasım Efendi	9	3
H. 1319(1901-1902)	Kolağası Kasım Efendi	9	3

H. 1310 yılı öğrenci mevcudu Mehmed Esad'a göre 443 iken Çam bu sayıyı 425 olarak ifade etmiştir (Mehmed Esad, 1310: 177; Çam, 1991: 52; Patoğlu, 2018: 52).

¹² Salname-i Askeri, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

Tablo 13. Beşiktaş Askeri Rüştıyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları¹³

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	443
H.1311(1893-1894)	482
H. 1312 (1895-1896)	391
H. 1313 (1897-1898)	324
H. 1314(1898-1899)	294
H. 1317(1899-1900)	369
H. 1318(1900-1901)	330
H. 1319(1901-1902)	315

Mektebin 1892 ile 1902 yılları arasında öğretmen ve memur sayısında ciddi farklılaşma olmadığı anlaşılmışsa da öğrenci sayısında dalgalanmalar görülmüştür.

Fatih Askeri Rüştıyesi

Fatih Askeri Rüştıyesi 1875 yılında eğitime başlayan ilk rüştıyelerden biridir (Mehmed Esad, 1310: 177; Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim: 23). Takvim-i Vekâyiye göre 27 Eylül 1875'te eğitime başlayacağı haberi yer almıştır (Takvim-i Vekâyi, H. 26 Recep 1292 / M. 26 Ağustos 1875 Cumartesi: 3). Bu mektep İstanbul'da açılmış 6 askeri mektep binasından biri olmuştur. Askeri rüştıyeler kapanana kadar bu binada hizmet vermiştir (Parmaksız, 2008: 122, 365; Çiftçi, 2004: 147; Patoğlu, 2018: 54).

Tablo 14. Fatih Askeri Rüştıyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu¹⁴

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Hacı Mehmed Efendi	-	-
H.1311(1893-1894)	Kolağası Ahmet Fahri Efendi	10	4
H. 1316(1898-1899)	Kolağası Ahmet Efendi	7	4
H. 1317(1899-1900)	Kolağası Ahmed Fahri Efendi	10	4
H. 1318(1900-1901)	Kolağası Ahmed Fahri Efendi	7	4
H. 1319(1901-1902)	Kolağası Ahmed Fahri Efendi	10	4

¹³ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319, 1321; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

¹⁴ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

Mektebin öğretmen sayısı değişiklik gösterse de memur sayısı aynı kalmıştır.

Tablo 15. Fatih Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları ¹⁵

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	502
H.1311(1893-1894)	552
H. 1313(1895-1896)	577
H.1315 (1897-1898)	434
H. 1316(1898-1899)	464
H. 1317(1899-1900)	309
H. 1318(1900-1901)	320
H. 1319(1901-1902)	322

Mektebin öğrenci sayılarında genel olarak dalgalanmalar yaşanmış ve 317 yılı itibari ile ciddi bir düşüş gerçekleşmiştir.

Eyüp Askeri Rüştîyesi

Eyüp Askeri Rüştîyesi Takvim-i Vekâyi'ye göre 26 Ağustos 1875'de açılmıştır. Mehmed Esad'a göre ise 1875 yılını açılış tarihi olarak görülmektedir (Mehmed Esad,1310: 177; Patoğlu, 2018: 56). Hasköy Askeri Rüştîyesi (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1295: 247; Mehmed Esad, 1310: 102) olarak bilinen Eyüp Askeri Rüştîyesi lağvedilene kadar eğitim veremeye devam etmiştir. (Parmaksız, 2008: 156)

Tablo 16. Eyüp Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu¹⁶

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Şevket Bey	-	-
H.1311(1893-1894)	Kolağası Şevket Efendi	10	10
H. 1316(1898-1899)	Kolağası Ahmet Efendi	7	4
H. 1317(1899-1900)	Binbaşı Şevket Efendi	11	11
H. 1318(1900-1901)	Binbaşı Şevket Efendi	6	4
H. 1319(1901-1902)	Binbaşı Şevket Efendi	8	4

¹⁵ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

¹⁶ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

Eyüp Askeri Rüştîyesinde öğretmen ve öğrenci sayılarında dalgalanmalar görülmüştür. Belirtilen yıllar arasında Binbaşı Şevket Bey ve Kolağası Ahmet Efendi'nin görev yaptığı görülmektedir. 1317 yılı Ders Cetveli ile Maarif Salnamesinde farklı sayıların verilmiş olduğu görülmektedir (1317 Ders Yılı Cetveli; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye: 1317).

Tablo 17. Eyüp Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları¹⁷

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	225
H.1311(1893-1894)	269
H. 1313(1895-1896)	177
H.1315 (1897-1898)	151
H. 1316(1898-1899)	107
H. 1317(1899-1900)	81
H. 1318(1900-1901)	64
H. 1319(1901-1902)	55

H. 1310 (1892-1893) yılında Mehmed Esad'a göre öğrenci sayısı 502, Çam'a göre ise 620'dir (Mehmed Esad: 177; Çam, 1991: 52). H. 1311 (1893-1894)' den sonra düzenli olarak öğrenci sayısında ciddi bir oranda düşüş yaşanmıştır.

Gülhane Askeri Rüştîyesi

Gülhane Askeri Rüştîyesi 1875'te açılmıştır (Takvim-i Vekâyi, H. 26 Recep 1292 / M. 26 Ağustos 1875 Cumartesi: 3; Mehmed Esad, 1310: 177; Ergin, 1977: 506). Gülhane Askeri Rüştîyesi'nin binası 1848'de Asakir-i Hassa-yı Şahane olarak askeri hastane olarak inşa edilmiş, 1860'da Mekteb-i Harbiye'nin İdadi, 1865'te tekrar hastane olarak kullanılmıştır. 1875-1894 arasında Gülhane Askeri Rüştîyesi olarak kullanılmıştır (Çiftçi, 2004: 212; Parmaksız, 2008: 156).

7 Nisan 1894 yılında Padişah Fermanı ile Bitlis'te Askeri Rüştîyesi açılması gerekli görüldüğü için Gülhane Askeri Rüştîyesi, Soğuk çeşme Askeri Rüştîyesine yakınlığı sebebiyle lağvedilerek kadrosu Bitlis'e nakledilmiştir (Nehari Mekteb-i Askeri Rüştîyesi Künye Defteri, 851

¹⁷ Salname-i Askeri, Sene 1311; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

Numaralı Defter: 4-10; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 25-27).

Tablo 18. Gülhane Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu¹⁸

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892 - 1893)	Hilmi Efendi	-	-
H.1311 (1893-1894)	Kolağası Mehmet Ali Efendi	10	4

Mektebin eğitim kadro sıkıntısı yaşamamış olduğu görülmektedir.

Tablo 19. Gülhane Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları¹⁹

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	401
H.1311(1893-1894)	475
H. 1313(1895-1896)	367

Gülhane Askeri Rüştîyesi'nin incelediğimiz yılları içinde 3 dönem görülmüştür. Öğrenci sayılarında H. 1310 yılı öğrenci mevcudu Mehmed Esad'a göre 401 iken Çam bu sayıyı 496 olarak vermiştir. Öğrenciyle en fazla öğrenci mevcudunun olduğu yıl H. 1311 olduğu görülmektedir (Mehmed Esad,1310: 177; Çam, 1991: 52).

Kocamustafa Paşa Askeri Rüştîyesi

Kocamustafa Paşa Askeri Rüştîyesi İstanbul'un Kocamustafapaşa semtindeDeveli Han'ın yıkılması üzerine açılmıştır. Mektebin kuruluş tarihi Takvim-i Vekâyi'ye göre 26 Ağustos 1875'dir (Takvim-i Vekâyi', H. 26 Recep 1292 / M. 26 Ağustos 1875 Cumartesi: 3; Mehmed Esad, 1310: 177; Ergin, 1977: 506; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23). 1914yılından Cumhuriyete kadar Numune Mektebi olmuştur. Daha sonra ilkokul daha da sonra ilköğretim haline getirilmiştir (Patoğlu, 2018: 61).

¹⁸ Salname-i Askeri, Sene 1311; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

¹⁹ Salname-i Askeri, Sene 1311; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

Tablo 20. Kocamustafa Paşa Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu²⁰

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Asım Efendi	10	3
H.1311(1893-1894)	Kolağası Cemil Efendi	10	4
H. 1316(1898-1899)	Kolağası Şevket Efendi	10	4
H. 1317(1899-1900)	Kolağası Emin Efendi	11	2
H. 1318(1900-1901)	Kolağası Emin Efendi	10	3
H. 1319(1901-1902)	Kolağası Emin Efendi	10	4

Kocamustafa Paşa Askeri Rüştîyesi'nin incelediğimiz yılları içinde 3 okul müdürü görev yapmıştır. Öğretmen sayısı 10'un altına memur sayısı 2'nin altına düşmemiştir.

Tablo 21. Koca Mustafa Paşa Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları²¹

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	392
H.1311(1893-1894)	413
H. 1316(1898-1899)	235
H. 1317(1899-1900)	242
H. 1318(1900-1901)	240
H. 1319(1901-1902)	219

Kocamustafa Paşa Askeri Rüştîyesi'nin öğrenci sayıları incelendiğinde 1311 yılından sonra düşüş yaşanmıştır.

Soğukçeşme Askeri Rüştîyesi

Soğukçeşme Askeri Rüştîyesi'nin açılış tarihi 1292'dir (Mehmed Esad, 1310: 177; Ergin, 1977: 506; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23). Ancak mektebin açılış tarihi ile ilgili tartışmaları yaşanmış ve bina Posta ve Telgraf Nezaretine ev sahipliği yapmıştır (BOA. İ. HUS. 85/21; BOA. İ. HUS. 85/35; Patoğlu, 2018: 64).

²⁰ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

²¹ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

Tablo 22. Soğukçeşme Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu²²

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Vehbi Efendi	-	-
H.1311(1893-1894)	Kolağası Ali Rıza Efendi	10	4
H. 1316(1898-1899)	Kolağası Mustafa Sait Efendi	10	3
H. 1317(1899-1900)	Kolağası Cemil Efendi	10	4
H. 1318(1900-1901)	Kolağası Cemil Efendi	10	3
H. 1319(1901-1902)	Kolağası Emin Efendi	10	3

Soğukçeşme Askeri Rüştîyesi'nin incelediğimiz yılları içinde 4 okul müdürü görev yapmıştır. Öğretmen sayısı 10'un altına memur sayısı 3'ün altına düşmemiştir.

Tablo 23. Soğuk çeşme Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları²³

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	530
H.1311(1893-1894)	611
H. 1313(1895-1896)	526
H. 1316(1898-1899)	508
H. 1317(1899-1900)	451
H. 1318(1900-1901)	354
H. 1319(1901-1902)	213

Soğuk Çeşme Askeri Rüştîyesi'nin öğrenci sayıları incelendiğinde 1311 yılından itibaren düzenli bir düşüş yaşanmıştır.

Üsküdar Toptaşı Askeri Rüştîyesi

Üsküdar Toptaşı Askeri Rüştîyesi'nin açılışı ile ilgili Takvim-i Vekâyi'de herhangi bir haber yer almamakla birlikte Mehmed Esad mektep açılışını 1875 yılı olarak vermiştir (Mehmed Esad, 1310: 177; Ergin, 1977: 506; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000:

²² Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

²³ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

23) Uzun süre askeri rüştiye olarak hizmet veren bu yapı 1914 yılında mülki rüştiye olarak eğitime devam etmiştir.

Tablo 24. Üsküdar Toptaşlı Askeri Rüştiyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu²⁴

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Ali Efendi	-	-
H.1311(1893-1894)	Kolağası Mehmet	9	4
H. 1316(1898-1899)	Tevfik Efendi Kolağası Haydar	9	3
H. 1317(1899-1900)	Efendi Kolağası Haydar	10	4
H. 1318(1900-1901)	Efendi Kolağası Haydar	9	4
H. 1319(1901-1902)	Efendi Kolağası Haydar	10	4

Üsküdar Toptaşlı Askeri Rüştiyesinde öğretmen sayısı 9'un altına düşmemiştir. Ayrıca dahiliye zabiti sayısı ise yıldan yıla değişiklik göstermiştir (Patoğlu, 2018: 66).

Tablo 25. Üsküdar Toptaşlı Askeri Rüştiyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları²⁵

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	250
H.1311(1893-1894)	416
H. 1313(1895-1896)	336
H. 1315 (1897-1898)	318
H. 1316(1898-1899)	350
H. 1317(1899-1900)	301
H. 1318(1900-1901)	255
H. 1319(1901-1902)	226

Üsküdar Toptaşlı Askeri Rüştiyesi'nin incelediğimiz yılları içinde H. 1311 (1893-1894) yılı 416 öğrenci ile en fazla öğrenci mevcudunun olduğu yıldır. Öğrenci sayıları H. 1316 yılına kadar sürekli bir artış içerisinde olmuş, bu tarihten itibaren ise düşüşe geçmiştir.

²⁴ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

²⁵ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

Üsküdar Paşa kapısı Askeri Rüştîyesi

Üsküdar Paşa kapısı Askeri Rüştîyesi 1875 yılında Üsküdar'da açılmıştır. Takvim-i Vakayî kayıtlarında ve Mehmed Esad'ın eserinde de mektebin açılış tarihi 1875 yılı olarak verilmiştir (Takvim-i Vekâyî, H. 26 Recep 1292 / M. 26 Ağustos 1875 Cumartesi: 3; (Mehmed Esad, 1310: 177; Ergin, 1977: 506; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

Tablo 26. Üsküdar Paşa kapısı Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu²⁶

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Halid Efendi	-	-

Üsküdar Paşa Kapısı Askeri Rüştîyesi'nin incelediğimiz yılları içinde 1892-1903 yılları arasında Okul Müdürü Halid Efendi olup öğretmen ve memur sayısı verilmemiştir.

Tablo 27. Üsküdar Paşa Kapısı Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları²⁷

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	240

İncelediğimiz yıllar içinde sadece 1310 yılına ait kayıt bulunmakta olup 1310 yılında Toptaşı Askeri Rüştîyesine 240 öğrenci nakledilmiştir (Patoğlu, 2018: 67-68).

Kasım Paşa Askeri Rüştîyesi

Kasımpaşa Askeri Rüştîyesi Takvim-i Vekâyî 26 Ağustos 1875 yılında mektep binasının yapılmakta olduğu 27 Eylül 1875 tarihinde eğitime başlayacağı bilgisi verilmiştir (Takvim-i Vekâyî', H. 26 Recep 1292 / M. 26 Ağustos 1875 Cumartesi: 3). Bu askeri mektepteki teorik bilgilerden yabancı dil eğitimi diğer askeri mekteplerden farklı olarak İngilizce olarak verilmektedir (Avcı, 1963: 39; Parmaksız, 2008: 158). Mektebin eğitimi 4 yıl teorik 2 yıl pratiktir olarak belirlenmiştir. Teorik kısım Kasım Paşa'da, Pratik kısım ise Bartın'daki Fırkateyn'de yapılmıştır (Parmaksız,

²⁶ Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

²⁷ Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

2008: 158). 1909 yılında Maarif Vekaletine devredilmiş 1923'te Merkez Rüştiyesi olmuştur.

Tablo 28. Kasım Paşa Askeri Rüştiyesi Rüştiyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu²⁸

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1316(1898-1899)	Binbaşı Ahmet Nafiz Bey	12	2
H. 1317(1899-1900)	Binbaşı Ahmet Nafiz Bey	12	2
H. 1318(1900-1901)	Binbaşı Ahmet Nafiz Bey	12	2

Kasım Paşa Kapısı Askeri Rüştiyesinde 1892-1903 yılları arasındaki kayıtlar incelendiğinde Okul Müdürü Binbaşı Ahmet Nafiz Bey, aynı sayıdaki öğretmen ve memur ile çalışmıştır.

Tablo 29. Kasım Paşa Askeri Rüştiyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları²⁹

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1316 (1898-1899)	298
H. 1317 (1899-1900)	298
H. 1318 (1899-1900)	298

Kasım Paşa Askeri Rüştiyesi'nin incelediğimiz yılları içinde içindeki ulaşılan kayıtlarda öğrenci sayısının değişmemiş olduğu görülmektedir (Patoğlu, 2018: 72).

Eyüp Baytar Askeri Rüştiyesi

Baytar Askeri Rüştiye Mektebinin açılış tarihini Mehmed Esad ve Osman Ergin'e ait eserde 1884 yılı olarak verilmiş³⁰ (Mehmed Esad, 1310: 177; Ergin, 1977: 506). Yapının mimari planı için bkz. <https://www.loc.gov/item/2003673277>), Subhi Edhem Nevsal-i Baytari adlı esere göre 1886 yılında açıldığı ifade edilmiştir. Eyüp'e nakil edilmiştir (Subhi Edhem, 1334: 13; Patoğlu, 2018: 74). Mektep önce 4 yıl sonra beş yıl eğitim vermiştir. Eğitimi tamamlayan baytar ve eczacılar Kulelideki 'Tıbbiye-i Askeri İdadisi'ne kayıt olmuşlardır.

²⁸ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

²⁹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

³⁰ Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177; ERGİN, , ... *Maarif Tarihi*, s. 506. Yapının mimari planı için bkz. <https://www.loc.gov/item/2003673277/>

Tablo 30. Eyüp Baytar Askeri Rüştîyesi Yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu³¹

Yıl	Okul Müdürü	Baytar Cerrah	Eczacı	Tabip	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892- 1893)	Şevket Bey	Halil Efendi	Nikolaki Efendi	Cemil Efendi	1	6
H.1316 (1898- 1899)	Şevket Bey	Emin Efendi	Nikolaki Efendi	Ekber Efendi	4	7
H. 1317 (1899- 1900)	Piyade Miralay Raif Bey	Emin Halil Efendi	Nikolaki Efendi	Ekber Efendi	3	9
H. 1318 (1900- 1901)	Piyade Miralay Raif Bey	Emin Efendi	Nikolaki Efendi	Ekber Efendi	5	10
H. 1319 (1901- 1902)	Piyade Miralay Raif Bey	Emin Efendi	Nikolaki Efendi	Halil Hilmi Efendi	5	10

Eyüp Baytar Askeri Rüştîyesi'nin incelediğimiz yılları içinde Okul müdürünün dışında Baytar, Eczacı ve Tabiplerin görevli olduklarını öğretmen sayısının Gülhane Askeri Rüştîyesi ile anılmış olmasından kaynaklı olarak öğretmen sayısının 10 olduğu görülmektedir (Patoğlu, 2018: 75). Baytar ve Tabiplerin Müslüman Eczacıların gayrimüslim olduğu görülmektedir.

Tablo 31. Eyüp Baytar Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları³²

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	432
H.1311(1893-1894)	266
H. 1313(1895-1896)	484
H.1315 (1897-1898)	678
H. 1316(1898-1899)	699
H. 1317(1899-1900)	848
H. 1318(1900-1901)	668
H. 1319(1901-1902)	568

³¹ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1303; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

³² Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

Eyüp Baytar Askeri Rüştîyesi'nin incelediğimiz yılları içinde ordunun ihtiyacını temin eden Baytar Askeri Rüştîyesi'nin Baytar, Sınıf-ı Mahsus, Eczacı, Misafir sınıflarındaki toplam öğrenci sayıları verilmiştir. Öğrenci sayıları içinde Sınıf-ı Mahsus oldukça yoğundur. 1899'da Eczacılık sınıfı diğer sınıfları geçmiştir.

RUMELİ ASKERİ RÜŞTİYELERİ EĞİTİM VE İDARİ KADROSU

Edirne Askeri Rüştîyesi Rumeli de açılan ilk askeri mektep olma özeliğine sahiptir. Mektebin açıldığı tarih Milli Savunma Bakanlığı tarafından 1881 olarak verilirken Mehmed Esad 1878 olarak vermiştir (*Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*: 23; Mehmed Esad, 1310: 179)

Tablo 32. Edirne Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu³³

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Tevfik Efendi		
H. 1311 (1893-1894)	Kolağası Emin Efendi	9	4
H. 1317(1899-1900)	Kolağası Mustafa Efendi	10	4

İncelediğimiz dönemle ilgili bazı yıllara ait verilere ulaşılammıştır. Ulaşabildiğimiz kayıtlarda okul müdürünün sık sık değiştiği görülmektedir.

Tablo 33. Eyüp Baytar Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları³⁴

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	257
H.1311(1893-1894)	273
H. 1313(1895-1896)	270
H. 1315 (1897-1898)	255
H. 1316(1898-1899)	243
H. 1317(1899-1900)	261
H. 1318(1900-1901)	188
H. 1319(1901-1902)	117

³³ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317; 1317

Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

³⁴ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

İncelediğimiz dönemle ilgili Eyüp Baytar Askeri Rüştîyesi'nin öğrenci sayısında dalgalanmaların yaşandığı görülmektedir.

Manastır Askeri Rüştîyesi

Manastır Askeri Rüştîyesi'nin kuruluşunu Milli Savunma Bakanlığı 1882, Mehmed Esad 1878 olarak vermiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

Tablo 34. Manastır Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu³⁵

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311 (1893-1894)	Kolağası Tefvik Efendi	10	3
H. 1317(1899-1900)	Piyade Kolağası Tahir Efendi	10	3

Bazı yıllara ait verilere ulaşamamıştır. Dâhiliye zabitanın sayısı 3 ile 4 arasında değişiklik göstermiştir.

Tablo 35. Manastır Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları³⁶

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	225
H.1311(1893-1894)	372
H. 1313(1895-1896)	359
H. 1315 (1897-1898)	514
H. 1316(1898-1899)	410
H. 1317(1899-1900)	308
H. 1318(1900-1901)	160
H. 1319(1901-1902)	188

İncelediğimiz dönemle ilgili Manastır Askeri Rüştîyesi'nin öğrenci sayısında dalgalanmaların yaşandığı görülmektedir.

Selanik Askeri Rüştîyesi

Selanik Askeri Rüştîyesi'nin kuruluşunu Milli Savunma Bakanlığı 1882, Mehmed Esad'ın eserinde 1883 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310: 179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

³⁵ Salname-i Askeri, Sene 1311; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

³⁶ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

1887 yılına ait bir belgeye göre padişaha şükranlarını sunmuşlardır (BOA. Y. MTV. 25/65).

Tablo 36. Selanik Askeri Rüştıyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu³⁷

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Binbaşı Arif Bey	10	3
H. 1311(1893-1894)	Kolağası İbrahim Ethem Efendi	10	4

Tablo 37. Selanik Askeri Rüştıyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları³⁸

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	186
H.1311(1893-1894)	232
H. 1313(1895-1896)	240
H. 1315 (1897-1898)	224
H. 1316(1898-1899)	168
H. 1317(1899-1900)	268
H. 1318(1900-1901)	231
H. 1319(1901-1902)	168

İncelediğimiz dönemle ilgili Selanik Askeri Rüştıyesi'nin öğrenci sayısında çok az bir dalgalanmanın yaşandığı görülmektedir.

Üsküp Askeri Rüştıyesi

Üsküp Askeri Rüştıyesinin açılış tarihi 1892 olarak kayıtlara geçmiştir.³⁹ (Mehmed Esad, 1310: 179). Geçici binada eğitime başlayan Üsküp Askeri Rüştıyesi 1893 yılına ait sadarete yazılmış bir yazıda açılış töreni yapılarak yeni binada eğitime başladığı ifade edilmiştir (BOA. PLK.p. 791/1).

³⁷ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1326, 1327; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

³⁸ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

³⁹ Mehmed Esad, ...*Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

Tablo 38. Üsküp Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁴⁰

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Şükrü Bey	10	4
H. 1317(1893-1894)	Kolağası İsmail Efendi	9	4

İncelediğimiz dönemle ilgili Üsküp Askeri Rüştîyesi'nin yıl bazında bütün sayısal verilerine ulaşamamıştır.

Tablo 39. Üsküp Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁴¹

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	189
H.1311(1893-1894)	171
H. 1313(1895-1896)	184
H. 1315 (1897-1898)	179
H. 1316(1898-1899)	139
H. 1317(1899-1900)	180
H. 1318(1900-1901)	126
H. 1319(1901-1902)	131

İncelediğimiz dönemle ilgili Üsküp Askeri Rüştîyesi'nin öğrenci sayısında çok az bir dalgalanmanın yaşandığı görülmektedir. Mektebin son kayıtlarına kadar öğrenci sayılarında azalama yaşanmıştır.

İşkodra Askeri Rüştîyesi

Rumeli'nde açılan son askeri rüştiye mektebidir. İşkodra Askeri Rüştîyesinin açılış tarihi H. 1321 (1904) olarak Maarif Salnamesi kayıtlarına geçmiştir. ⁴² (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321: 318). 1324 tarihli bir belgede 200 öğrencisi bulunan İşkodra Askeri Rüştîyesinin depreme kadar mektebin yeterli eğitim kadrosunun bulunmamasından kaynaklı olarak geçici subay ve öğretmenler ile eğitim verilmişse de bir süre sonra kapatılmış olduğu yazmaktadır (BOA. Y. PRK.

⁴⁰ Salname-i Askeri, Sene 1311; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁴¹ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317,1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁴² Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1321, s. 318; Salname-i Askeri, Sene 1311; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

ASK. 238/35). İncelediğimiz dönemin dışında kaldığı için incelenmemiştir.

ANADOLU'DA KURULAN ASKERİ RÜŞTİYELER

Diyarbakır Askeri Rüştiyesi

Diyarbakır Askeri Rüştiyesi Anadolu da açılan ilk askeri rüştiyelerden biridir. H. 1296 / M. 1878-1879 tarihli belgeden anlaşılacağı üzere Diyarbakır Baş komiseri Abidin Bey tarafından Seraskerliğe gönderdiği telgrafta Diyarbakır'da Askeri Rüştiyenin açılmasını talep etmiştir. Mektebin açılış tarihi Mehmed Esad'ın eserinde 1879, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında 1882 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310: 179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

Tablo 40. Diyarbakır Askeri Rüştiyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁴³

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Vehbi Efendi	9	2
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Bekir Efendi	10	4

İncelediğimiz dönemle ilgili Üsküp Askeri Rüştiyesi'nin yıl yıl bütün sayısal verilerine ulaşılamamıştır.

Tablo 41. Diyarbakır Askeri Rüştiyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁴⁴

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	140
H.1311(1893-1894)	173
H. 1313(1895-1896)	228
H. 1315 (1897-1898)	255
H. 1316(1898-1899)	187
H. 1317(1899-1900)	201
H. 1318(1900-1901)	132
H. 1319(1901-1902)	119

İncelediğimiz dönemle ilgili Diyarbakır Askeri Rüştiyesi'nin yıl yıl bütün sayısal verilerine ulaşılamamıştır. Ulaşılan sayısal veriler

⁴³ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁴⁴ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

doğrultusunda dalgalanmaların yaşandığı görülmektedir. H. 1317 (1899-1900) yılından itibaren ciddi bir düşüş yaşanmıştır.

Erzincan Askeri Rüştîyesi

Erzincan Askeri Rüştîyesi'nin kuruluşunu Mehmed Esad'ın eserinde 1879, Milli Savunma Bakanlığının Çalışması'nda 1882 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23). Mektebin olduğu yer 1915 yılında Rus işgaline uğramış ve 1917 yılına kadar bölge Rus işgali altında kalmıştır.

Tablo 42. Erzincan Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁴⁵

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Ali Rıza Efendi		
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Ali Rıza Efendi	9	4

İncelediğimiz dönemle ilgili Erzincan Askeri Rüştîyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

Tablo 43. Erzincan Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁴⁶

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	189
H.1311(1893-1894)	213
H. 1313(1895-1896)	198
H. 1316(1898-1899)	189
H. 1317(1899-1900)	276
H. 1318(1900-1901)	217
H. 1319(1901-1902)	196

İncelediğimiz dönemle ilgili Erzincan Askeri Rüştîyesi öğrenci sayıları bazı yıllarına ulaşılammıştır. Öğrenci sayılarında ciddi bir değişim yaşanmamıştır.

⁴⁵ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁴⁶ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

Erzurum Askeri Rüştîyesi

Erzurum Askeri Rüştîyesi'nin açılma tarihi Mehmed Esad' da 1879, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında 1882 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23). 1874 yılında kışladan asker çekilmesi üzerine kışla ortaokul ve liseye tahsis edilmiştir. 1936 yılından sonra Erzurum Levazım Amirliğine hizmet etmiştir (bkz. <https://www.loc.gov/item/2001700043/>)

Tablo 44. Erzurum Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁴⁷

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Hüseyin Efendi	7	4
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Abdünnafi Efendi	10	4

İncelediğimiz dönemle ilgili Erzurum Askeri Rüştîyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

Tablo 45. Erzurum Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁴⁸

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	143
H.1311(1893-1894)	341
H. 1313(1895-1896)	250
H. 1315(1897-1898)	219
H. 1316(1898-1899)	237
H. 1317(1899-1900)	335
H. 1318(1900-1901)	213
H. 1319(1901-1902)	205

İncelediğimiz dönemle ilgili Erzurum Askeri Rüştîyesi öğrenci sayıları bazı yıllarına ulaşılammıştır. Öğrenci sayılarında dalgalanmalar yaşanmıştır. 1317'de ani bir yükseliş 1318'de ani bir düşüş yaşanmıştır.

⁴⁷ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders

Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁴⁸ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

Mamuretülaziz Askeri Rüştîyesi

Mamuratülaziz Askeri Rüştîyesi'nin açılma tarihi Mehmed Esad' da 1879, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında 1882 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; Komisyon, 2000: 23). Mezriada'da yer almaktadır.

Tablo 46. Mamuretülaziz Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁴⁹

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Efendi	Saffet	
H. 1311 (1893-1894)	Kolağası Efendi	Salih 10	4
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Efendi	Hakkı 10	3

İncelediğimiz dönemle ilgili Mamuratülaziz Askeri Rüştîyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

Tablo 47. Mamuratülaziz Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁵⁰

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	136
H.1311(1893-1894)	196
H. 1313(1895-1896)	185
H. 1315(1897-1898)	160
H. 1316(1898-1899)	152
H. 1317(1899-1900)	235
H. 1318(1900-1901)	161
H. 1319(1901-1902)	154

H. 1317(1899-1900)yılı öğrenci sayısının en yüksek olduğu dönem olmuştur. Genel olarak öğrenci sayılarında ciddi bir değişim yaşanmamıştır.

Bursa Askeri Rüştîyesi

Bursa Askeri Rüştîyesi'nin açılma tarihi Mehmed Esad' da 1879, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında ve Hüdavendigar Salnamesinde 1882

⁴⁹ Salname-i Askeri, Sene 1311; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁵⁰ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

Tablo 48. Bursa Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁵¹

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Behçet Efendi	9	4
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Tevfik Efendi	10	3

İncelediğimiz dönemle ilgili Bursa Askeri Rüştîyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

Tablo 49. Bursa Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁵²

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	284
H.1311(1893-1894)	311
H. 1313(1895-1896)	285
H. 1315(1897-1898)	338
H. 1316(1898-1899)	219
H. 1317(1899-1900)	276
H. 1318(1900-1901)	230
H. 1319(1901-1902)	193

H. 1317(1899-1900)yılı öğrenci sayısının en yüksek olduğu dönem olmuştur. Genel olarak öğrenci sayılarında ciddi bir değişim yaşanmamıştır.

Trabzon Askeri Rüştîyesi

Trabzon Askeri Rüştîyesi'nin açılma tarihi Mehmed Esad' da 1880, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında ise 1882 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23). Yoğun öğrenci sayısından dolayı Trabzon Askeri Rüştîye binası

⁵¹ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders

Yılı Cetveli, Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁵² Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

yeterli olamamış yeni bir bina inşa edilmiştir (BOA. DH. MKT. 1562/83; BOA. DH. MKT. 1569/62).

Tablo 50. Trabzon Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁵³

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Efendi Ferit		
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Efendi Arif	10	3
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Efendi Tevfik	9	4

Tablo 51. Trabzon Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁵⁴

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	244
H.1311(1893-1894)	242
H. 1313(1895-1896)	210
H. 1315(1897-1898)	248
H. 1316(1898-1899)	186
H. 1317(1899-1900)	283
H. 1318(1900-1901)	211
H. 1319(1901-1902)	199

H. 1317(1899-1900)yılı öğrenci sayısının en yüksek olduğu dönem olmuştur. Genel olarak öğrenci sayılarında ciddi bir değişim yaşanmamıştır.

Sivas Askeri Rüştîyesi

Sivas Askeri Rüştîyesi'nin açılma tarihi Mehmed Esad'ın eserinde ve Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında 1882 olarak vermiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23). Sivas Askeri Rüştîyesi Mülkiye rüştîyesi ile ortak binada eğitim vermiştir. Yeni bir bina kararı alınsa da yaşanan depremden dolayı bina tahsisi yapılamamıştır. Boş bulunan Sanayi Mektebi binasına nakli kararı çıkmışsa da burada eğitime devam ettiğine dair herhangi bir bilgiye

⁵³ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders

Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁵⁴ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

ulaşılamamıştır (BOA. MF. MKT. 171/15; BOA. ŞD. 1798/3; BOA. BEO. 520/38969; BOA. Y. PRK. Um. 30/88; Patoğlu 2018: 101).

Tablo 52. Sivas Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁵⁵

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Efendi	İzzet	
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Efendi	İzzet 10	4
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Efendi	İzzet 9	4

İncelediğimiz dönemle ilgili Sivas Askeri Rüştîyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

Tablo 53. Sivas Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁵⁶

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	244
H.1311(1893-1894)	242
H. 1317(1899-1900)	283

Genel olarak öğrenci sayılarında ciddi bir değişim yaşanmamıştır. Çok az veriye ulaşılmıştır.

Kastamonu Askeri

Kastamonu Askeri Rüştîyesi açılma tarihi Mehmed Esad' da 1883, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında ise 1882 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

⁵⁵ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁵⁶ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

Tablo 54. Kastamonu Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁵⁷

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Ferit Efendi		
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Ferit Efendi	11	3
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Ahmet Şükrü Efendi	10	3

İncelediğimiz dönemle ilgili Kastamonu Askeri Rüştîyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

Tablo 55. Kastamonu Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁵⁸

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	121
H.1311(1893-1894)	174
H. 1313(1895-1896)	143
H. 1315(1897-1898)	141
H. 1316(1898-1899)	114
H. 1317(1899-1900)	107
H. 1318(1900-1901)	73
H. 1319(1901-1902)	83

1311(1893-1894) en yüksek öğrenci sayısına sahip olmuştur. Genel olarak öğrenci sayılarında ciddi bir değişim yaşanmamıştır. Çok az veriye ulaşılmıştır.

Bitlis Askeri Rüştîyesi

Bitlis Askeri Rüştîyesi süvari alaylarının yetiştirilmesi için açılmıştır. Gülhane Askeri Rüştîye'sinin lağvedilmesi ile kadro Bitlis Askeri Rüştîyesine nakil edilmiştir. Mehmed Esad'a göre 1889'da eğitime başlamıştır (Mehmed Esad, 1310:179)

⁵⁷ Salname-i Askeri, Sene, 1310, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁵⁸ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

Tablo 56. Bitlis Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁵⁹

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Mustafa Şerafettin Efendi	7	3

İncelediğimiz dönem ile ilgili tek bir kayda rastlanmaktadır. Mektep ile ilgili toplamda 3 yıla ait bilgiler bulunmaktadır (Patoğlu, 2018: 105)

Tablo 57. Bitlis Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁶⁰

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	210
H. 1313(1895-1896)	80
H. 1315(1897-1898)	61
H. 1316(1898-1899)	59
H. 1317(1899-1900)	102
H. 1318(1900-1901)	74
H. 1319(1901-1902)	68

Öğrenci sayılarında ciddi değişimler yaşanmıştır. 1895 yılı sonrasında öğrenci sayısında ciddi bir düşüş yaşanmıştır.

Van Askeri Rüştîyesi

Van Askeri Rüştîyesi açılma tarihi Mehmed Esad' da 1889, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında ise 1882 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310: 179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

Tablo 58. Van Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁶¹

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Emin Vehbi Efendi	9	3
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Hacı İsmail Efendi	7	2

⁵⁹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

⁶⁰ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁶¹ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

İncelediğimiz dönemle ilgili Van Askeri Rüştîyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

Tablo 59. Van Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁶²

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	252
H. 1311(1893-1894)	140
H. 1313(1895-1896)	84
H. 1315(1897-1898)	103
H. 1316(1898-1899)	84
H. 1317(1899-1900)	143
H. 1318(1900-1901)	117
H. 1319(1901-1902)	144

İncelediğimiz dönem ile ilgili öğrenci sayılarında ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır.

ARAP VİLAYETLERİNDE KURULAN ASKERİ RÜŞTİYELER

Bağdat Askeri Rüştîyesi

Bağdat Askeri Rüştîyesi'nin açılma tarihini Mehmed Esad 1877, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında ise 1876 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

Tablo 60. Bağdat Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁶³

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Faik Efendi		
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Emin Feyzi Efendi	10	2
H. 1317 (1899-1900)	Topçu Kolağası Ali Saip Efendi	9	2

⁶² Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁶³ Salname-i Askeri, Sene, 1310, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

İncelediğimiz dönemle ilgili Bağdat Askeri Rüştiyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

Tablo 61. Bağdat Askeri Rüştiyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁶⁴

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	258
H. 1311 (1893-1894)	577
H. 1313 (1895-1896)	577
H. 1315 (1897-1898)	492
H. 1316 (1898-1899)	412
H. 1317 (1899-1900)	705
H. 1318 (1900-1901)	350
H. 1319 (1901-1902)	366

İncelediğimiz dönem ile ilgili öğrenci sayılarında ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır. Mektebin en yüksek öğrenci sayısına sahip olduğu yıl 1317 (1899-1900)'dir.

Beyrut Askeri Rüştiyesi

Beyrut Askeri Rüştiyesinin kuruluş tarihi H. 1294/1877-1878 olarak verilmiştir ⁶⁵(Parmaksız, 2008: 214). Harap haldeki kiralık bir binada eğitim verilmiştir. Daha sonra yeni bir bina yapılmasına yönelik herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır (BOA.Y.MTV. 19/64).

Tablo 62. Beyrut Askeri Rüştiyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁶⁶

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Emin Feyzi Efendi		
H. 1311 (1893-1894)	Binbaşı Neşet Efendi	10	4
H. 1317 (1899-1900)	Binbaşı Haydar Bey	9	3

4 memuru 10 öğretmeni ile eğitim vermiş bir mekteptir.

⁶⁴ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁶⁵ PARMAKSIZ, ... *Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, s. 214.

⁶⁶ Salname-i Askeri, Sene, 1310, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

Tablo 63. Beyrut Askeri Rüştıyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁶⁷

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	167
H. 1311(1893-1894)	141
H. 1313(1895-1896)	130
H. 1315(1897-1898)	120
H. 1316(1898-1899)	92
H. 1317(1899-1900)	151
H. 1318(1900-1901)	97
H. 1319(1901-1902)	73

İncelediğimiz dönem ile ilgili öğrenci sayılarında ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır. H. 1316 (1898-1899) yılında ani bir düşüş ve H. 1317(1899-1900) Mektebin en yüksek öğrenci sayısında ciddi bir yükseliş yaşanmıştır. Mektebin öğrenci sayısının en az olduğu yıl 1319 (1902-1902) olduğu görülmektedir.

Şam Askeri Rüştıyesi

Şam Askeri Rüştıyesinin açılma tarihi Mehmed Esad' da 1877, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında ise 1875 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23).

Tablo 64. Şam Askeri Rüştıyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁶⁸

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311(1893-1894)		10	4
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Mehmet Nazmi Efendi	10	2

Ulaşabildiğimiz veride H. 1311 (1893-1894) okul müdürünün adı bulunmadığı gibi incelediğimiz yıllara ait iki kayıta öğretmen sayısının aynı olduğu görülmektedir.

⁶⁷ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁶⁸ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

Tablo 65. Şam Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁶⁹

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	353
H. 1311(1893-1894)	414
H. 1313(1895-1896)	442
H. 1315(1897-1898)	441
H. 1316(1898-1899)	311
H. 1317(1899-1900)	511
H. 1318(1900-1901)	257
H. 1319(1901-1902)	329

İncelediğimiz dönem ile ilgili öğrenci sayılarında ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır. H. H. 1317(1899-1900) Mektebin en yüksek öğrenci sayısına ulaşmıştır. Mektebin öğrenci sayısının en az olduğu yıl 1318 (1900-1901) yılı olduğu görülmektedir.

Halep Askeri Rüştîyesi

Halep Askeri Rüştîyesinin açılma tarihini Mehmed Esad 1883, Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında ise 1882 olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23). 5 Mayıs 1301/17 Mayıs 1885 tarihli belgede mektebin açılmasını 1885 yılı olarak verilmiştir. Halk desteği ile Halep Askeri Rüştîyesi inşa edilmiştir⁷⁰ (Yılmaz Derin; Demirel, 2023: 341-348).

Tablo 66. Halep Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁷¹

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1310 (1892-1893)	Kolağası Tevfik Efendi		
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Mehmet Faik Efendi	10	3
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Musa Kazım Efendi	9	4

⁶⁹ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁷⁰ BOA. İ. DH. 951/75270, 5 Mayıs 1301/17 Mayıs 1885; Yılmaz Derin; Demirel, 2023, s. 341-348).

⁷¹ Salname-i Askeri, Sene, 1310, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 179.

Tablo 67. Halep Askeri Rüştıyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁷²

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	235
H. 1311(1893-1894)	166
H. 1313(1895-1896)	219
H. 1315(1897-1898)	239
H. 1316(1898-1899)	177
H. 1317(1899-1900)	263
H. 1318(1900-1901)	203
H. 1319(1901-1902)	217

İncelediğimiz dönem ile ilgili öğrenci sayılarında ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır. 1895 yılında, öğrenci sayısındaki ani artışın nedeni ise o yıl ihtiyat sınıfına diğer yıllardan farklı olarak 140 öğrencinin alınması olarak düşünmekteyiz. 1893 yılındaki keskin düşüşün nedeni olarak ihtiyat sınıfına önceki yıldan önemli sayıda daha az öğrencinin alınması ile yaklaşık 200 öğrencinin sınıfta kalmış olmasının etkili olduğu düşünülmektedir (Yılmaz Derin; Demirel, 2023: 341-348).

Trablus Askeri Rüştıyesi

Trablus Askeri Rüştıyesi'nin açılma tarihini hem Mehmed Esad hem de H. 8 Rebiyülevvel 1304 / M. 5 Aralık 1886 tarihli belge 1886 yılı olarak vermiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23; BOA.Y.PRK.ASK. 36/88.)

Tablo 68. Trablus Askeri Rüştıyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁷³

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311(1893-1894)	Binbaşı Hüsametdin Bey	8	3
H. 1317 (1899-1900)	Binbaşı Servet Efendi	9	4

⁷² Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁷³ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 180.

Tablo 69. Trablus Askeri Rüştıyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁷⁴

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	150
H. 1311(1893-1894)	104
H. 1313(1895-1896)	138
H. 1315(1897-1898)	142
H. 1316(1898-1899)	98
H. 1317(1899-1900)	154
H. 1318(1900-1901)	131
H. 1319(1901-1902)	131

İncelediğimiz dönem ile ilgili öğrenci sayılarında ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır.

San'a Askeri Rüştıyesi

San'a Askeri Rüştıyesi'nin kuruluşu 1889 yılı olarak verilmiştir. R. 18 Nisan 1305 / M. 30 Nisan 1889 tarihli padişah iradesi ile San'a Askeri Rüştıye gece okuluna dönüştürülmüş Yeni Bağdat Askeri Rüştıyesi San'a ya nakli ile gece okuluna dönüştürülmüştür (*Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 77)

Tablo 70. San'a Askeri Rüştıyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁷⁵

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311(1893-1894)	Binbaşı Mehmet Arif Efendi	7	1
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Ahmet Efendi	8	5

İncelediğimiz dönemle ilgili Bağdat Askeri Rüştıyesi'ne ait çok az veri bulunmaktadır.

⁷⁴ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁷⁵ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 180.

Tablo 71. San'a Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁷⁶

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1310 (1892-1893)	100
H. 1311(1893-1894)	52
H. 1313(1895-1896)	85
H. 1315(1897-1898)	108
H. 1316(1898-1899)	74
H. 1317(1899-1900)	87
H. 1318(1900-1901)	67
H. 1319(1901-1902)	55

İncelediğimiz dönem ile ilgili öğrenci sayılarında ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır.

Süleymaniye Askeri Rüştîyesi

Süleymaniye Askeri Rüştîyesinin kuruluşu 1892 yılı olarak verilmiştir (Mehmed Esad, 1310:179; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 23). 6. Ordunun tamamının Şiilerin eline kalması ihtimalinden kaynaklı olarak halkın çoğu Süleymaniye'de askeri rüştiyenin kurulmasına karar verilmiştir (*Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 141).

Tablo 72. Süleymaniye Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁷⁷

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1311(1893-1894)	Kolağası Efendi	Sait 8	3
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Efendi	Arif 9	4

⁷⁶ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁷⁷ Salname-i Askeri, Sene, 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 180.

Tablo 73. Süleymaniye Askeri Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁷⁸

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1311(1893-1894)	91
H. 1313(1895-1896)	132
H. 1315(1897-1898)	149
H. 1316(1898-1899)	138
H. 1317(1899-1900)	108
H. 1318(1900-1901)	124
H. 1319(1901-1902)	102

İncelediğimiz dönem ile ilgili öğrenci sayılarında ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır. En yüksek öğrenci sayısı H. 1315 (1897-1898) yılı olduğu görülürken En düşük H. 1311(1893-1894) yılıdır.

Taiz, Asir, Abha Askeri Rüştîyesi

Taiz, Asir ve Abha Sancaklarında Sünni halkın eğitim alabilmesi için açılan askeri rüştîyelerdir (BOA. BEO. 634/47507; *Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 157). Milli Savunma Bakanlığının çalışmasında 1895 yılında 1316 Maarif Salnamesinde 1898 yılında açıldığı görülmektedir (*Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000:16; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1316).

Tablo 74. Taiz, Asir, Abha Askeri Rüştîyesi yıllara Göre Eğitim ve İdari Kadrosu⁷⁹

Yıl	Okul Müdürü	Öğretmen Sayısı	Memur Sayısı
H. 1317 (1899-1900)	Kolağası Nazmi Efendi	5	3

Taiz ve Asir Askeri Rüştîye Mektebinin öğrenci sayıları ile ilgili bilgilere ulaşılamamıştır. 1910 yılında Abha Askeri Rüştîyesi öğretmen ve ödenek eksikliğinden kapanmıştır (*Osmanlı Dönemi'nde Askeri Okullarda Eğitim*, 2000: 159).

⁷⁸ Salname-i Askeri, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

⁷⁹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 180.

Abha Askerî Rüştîyesi öğrenci sayısı

Tablo 75. Abha Askerî Rüştîyesi 1892-1902 Yılları Arasında Öğrenci sayıları⁸⁰

Yıl	Öğrenci sayısı
H. 1316(1898-1899)	43
H. 1317(1899-1900)	38
H. 1318(1900-1901)	13
H. 1319(1901-1902)	15

Öğrenci sayılarında dalgalanmalar olduğu kadar ciddi bir düşüş yaşanmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarih boyunca devletin ve milletin varlık mücadelesinde temel unsur olan ordu, bu dönemde yalnızca savaş gücü değil; aynı zamanda modern bilimin ve çağdaş eğitimin taşıyıcısı hâline gelmiştir. Osmanlı askerî okulları, teorik bilgi ile pratik uygulamayı birleştirerek yeni nesil subayları yetiştirmeyi hedeflemiş; bu yönüyle geçmişten devralınan askerî gelenekleri çağın gerekleriyle buluşturmuştur.

1892-1902 yılları arasındaki askerî eğitim süreci, Osmanlı Devleti'nin modernleşme hamlelerinin en somut yansıdığı alanlardan biri olmuştur. Bu süreçte Askerî Rüştîyeler, yalnızca subay adaylarını yetiştiren okullar değil; aynı zamanda disiplin, çağdaş bilgi ve askerî becerilerin bir arada verildiği kurumlar olarak öne çıkmıştır. Avrupa'daki askerî eğitim modellerinden esinlenilerek müfredatları gözden geçirilmiş, matematik, fen, tarih ve coğrafya gibi derslerin yanında askerî eğitimlere de ağırlık verilmiştir.

Bu dönemde Askerî Rüştîyeler, Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu nitelikli personeli hazırlamanın yanı sıra, imparatorluğun eğitimdeki modernleşme hamlelerinin de bir parçası olmuştur. Ancak siyasî, ekonomik ve idarî sorunlar, bu kurumların tam anlamıyla hedeflenen düzeye ulaşmasını güçleştirmiştir. Yine de 1892-1902 arasındaki gelişmeler, Osmanlı askerî eğitim tarihinde önemli bir basamak teşkil etmiş ve ileride açılan idadîler ile harp okullarına zemin hazırlamıştır.

⁸⁰ Salname-i Askerî, Sene 1311; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318, 1319; 1317 Ders Yılı Cetveli; Mehmed Esad, ... *Mekteb-i Harbiye*, s. 175.

Mustafa Kemal Atatürk'ün de eğitim aldığı bu yıllar, Osmanlı askerî teşkilatında köklü bir dönüşümün yaşandığını göstermektedir. Avrupa'dan aktarılan modern yöntemler ve uzman desteği ile geliştirilen askerî mektepler, ordunun yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda, söz konusu dönem yalnızca Osmanlı için bir reform süreci değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının fikrî ve meslekî temellerinin şekillendiği bir zemin olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri Salnameler Gazeteler

BOA. İ. HUS. 85/21; BOA.İ.HUS. 85/35

BOA. Y. MTV. 25/65

BOA. PLK.p. 791/1

BOA.Y.PRK.ASK. 238/35

BOA. DH. MKT. 1562/83;

BOA. DH. MKT. 1569/62;

BOA. MF. MKT. 171/15;

BOA. ŞD. 1798/3;

BOA.BEO. 520/38969;

BOA.Y.PRK.Um. 30/88;

BOA.Y.PRK.ASK. 36/88.

K.H.O. Arş., Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şahnenin İdare-i Dahiliyesine Dair Kanunname, İstanbul, 1263 [1847], s. 7)

Salname-i Askerî, 1326, s. 1076

1293, Askeri Salnamesi.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene, 1316, 1317, 1318, 1319, 1321.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1295: 247

Salname-i Askeri, Sene, 1310, 1311

Nehari Mekteb-i Askeri Rüştiyesi Künye Defteri, 851 Numaralı Defter: 4-10;

Takvim-i Vekâyi'i, H. 26 Recep 1292 / M. 26 Ağustos 1875:3

1317 Ders Yılı Cetveli; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye: 1317.

Subhi Edhem, Nevsal-i Baytari, Dersaadet, Agob Matyosyan Matbaası, 1334.

Diğer Kaynaklar

Beydilli K. (2020). "Mühensihane-i Bahri Hümayun" Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 31, Ankara.

Cezar M.; Sertdoğru M. (1971). Mufasssal Osmanlı Tarihi. Türk Tarih Kurumu. Ankara.

Cevdet Paşa (1973). Cevdet Paşa Tarihi C:II. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı. İstanbul.

Çadrcı, M. (2002). "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 13, Ankara.

Çam Y. (1991). Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Çiftçi, A. (2004). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Askeri Mimari ve İstanbul'da İnşa Edilen Askeri Yapılar, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Ergin O., (1977). Türk Maarif Tarihi, Cilt: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul.

İşkora, M. M. (1966). Harp Akademileri Tarihçesi (1846-1965), c. I. Ankara.

Koçer H. A. (1970). Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773- 1923), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1974.

Komisyon, (2000). Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları. Ankara.

Karal E. Z., (2011). Osmanlı Tarihi, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Kuleli Askeri Lisesi Tarihi (1985). İstanbul, Kuleli Askeri Lisesi Matbaası, İstanbul.

Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi (1920). Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçesi Teşkilât ve İcraâtı, İstanbul, Matbaa-i Âmire.

Mahmut Şevket, (1983). Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi, Kısmı Salis-1320.

Mehmed Esad, (1310). Mirat-ı Mekteb-i Harbiye, İstanbul, Artin Asaduryan Matbaası.

Ögel B. (1982). Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara: Başbakanlık Basımevi. Ankara.

- Somel S. A. (2010). Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908). İletişim Yayınları. İstanbul.
- Patoğlu B. (2018). Osmanlı Devleti'nde Askeri Rüştîyeler. Gaziantep Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Gaziantep.
- Parmaksız E. (2008). II. Abdülhamid Dönemi (1876 - 1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüştîyeler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1299-1913) (1978). III. Cilt, 6. Kısım, 1. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Unat, F. R., (1964). Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- Ünal, U. (2009). "20. Yüzyıl Başında Osmanlı Askerî Mektepleri", Belleten, 73/267, 2009: 591, 593.
- Yılmaz Derin S.; Demirel F. (2023). Osmanlı Modernleşme Sürecinde Halep Vilayetinde Askeri Rüştîye'nin Açılması ve Gelişmesi, Near East Historical Review, 13/4.
<https://www.loc.gov/item/2003673277/>
<https://www.loc.gov/item/2001700043/>